

Міністерство освіти і науки України
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДЕМ'ЯНЕНКО АНАТОЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК: 373.5.015.31:34(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРАВОВОГО
ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ**

011 Освітні, педагогічні науки
01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. М. Дем'яненко

Науковий керівник: **Москальова Людмила Юрївна**

доктор педагогічних наук, професор

Мелітополь – 2021

АНОТАЦІЯ

Дем'яненко А. М. Організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, 2021.

Зміст анотації. У роботі представлено аналіз науково-теоретичних підходів до вивчення проблеми правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях, які висвітлено в філософській, правовій, психологічній, соціологічній, педагогічній літературі.

Виявлено сутність та розкрито специфіку процесу правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях. Доведено, що під поняттям «правова вихованість підлітка в громадських об'єднаннях» слід розуміти результат процесу правового виховання (як цілеспрямованого, так і природного), що здійснюється за допомогою впливу громадських об'єднань у взаємодії із державними інституціями та родиною. Правова вихованість підлітка є здатністю особистості оволодівати правовими знаннями, підвищувати мотивацію до служіння суспільству, визнавати правила правомірної поведінки та керуватися ними у відповідних правових ситуаціях. У дослідженні обстоюється думка про те, що така здатність має морально-правову базу: ідеї державотворення, соціального єднання та взаємодії з іншими представниками на засадах визнання прав і свободи людини в дусі міжнародного та національного законодавства.

Порушена проблема актуалізована такими суперечностями:

– між потребою розбудови громадянського суспільства в Україні на правових засадах та недостатнім вивченням можливостей і досвіду правового виховання особистості в громадських об'єднаннях;

– між практиками правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях та необхідністю покращення їх ефективності шляхом розроблення організаційно-педагогічних умов, які можна впровадити в роботу таких організацій;

– між необхідністю орієнтації позаосвітніх соціальних спільнот на розвиток правової вихованості підлітків та недостатнім рівнем науково-методичного забезпечення процесу правового виховання в позашкільному середовищі;

– між необхідністю врахування особистих прагнень підлітків до правового виховання на засадах цінностей справедливості, свободи, поваги до людини, відповідальності та незначною корегентністю його організаційно-педагогічних умов.

Визначено наукову новизну та теоретичну значущість наукової праці, які полягають у тому, що:

уперше: комплексно концептуалізовано потенціал, можливості та межі громадських об'єднань у правовому вихованні підлітків; визначено та обґрунтовано три організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях (застосування аксіологічних ідей та концепцій філософії правового виховання, правової педагогіки у вихованні підлітків; організація когнітивно-комунікативної взаємодії і спілкування як засобу підвищення рівня правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях; урахування вікових особливостей та світоглядно-ціннісних змін підлітків, які «врастають» у правову культуру суспільства);

уточнено: теоретичне положення про зміст і структуру правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях;

виявлено: критерії, показники та рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях;

уведено в науковий обіг: факт наявності впливових чинників, що зумовлюють особливості організації процесу правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях;

дістали подальшого розвитку: зміст, загальні і специфічні принципи, форми і методи правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

Практичне значення дисертаційного дослідження в можливості створення методологічної бази освітніх проєктів на засадах теоретичних положень роботи для організаційно-методичного супроводу процесу правового виховання підлітків у закладах позашкільної освіти, доповнення концепції громадянської освіти та концепції неформальної освіти. Матеріали дисертації можуть бути використані для проведення правових заходів, акцій, занять із підлітками в різних громадських об'єднаннях, для оцінювання рівня правової вихованості підлітків у цих організаціях, розширення практикумів із правової педагогіки, а також під час викладання дисциплін «Основи правових знань», «Правознавство» у закладах вищої освіти. Розроблена методика оцінювання правовиховної роботи з підлітками може застосовуватися керівниками громадських об'єднань для ухвалення рішень щодо покращення цього напрямку виховання. Матеріали та узагальнені результати дослідження стануть у пригоді працівникам позашкільних закладів освіти для укладання спецкурсів та експериментальних програм тощо.

У дисертації проаналізовано українські і зарубіжні джерела, які містять матеріали щодо правосвідомості, правомірної поведінки особистості як детермінанти правового виховання підлітків. Представлено аналіз різноманітних концепцій, пов'язаних із розумінням громадянських прав людини, її потреб, цінностей та ін. Під час аналізу наукових праць було з'ясовано, що і сьогодні, як і в попередні періоди існування людства, однаково актуальними є питання забезпечення права людини й забезпечення правопорядку та стабільності в суспільстві. Доведено, що питання, що пов'язані із правопорядком у суспільстві, свободою людини, рівність людей перед законом – це ті питання, що тісно пов'язані з правовиховною роботою серед молоді. Дослідження ґрунтується на положенні про те, що нове покоління має постати в гармонії особистого і суспільного (глибоко розуміти

права людини, володіти високим рівнем правосвідомості й дотримуватися вимог правомірної поведінки).

У дисертації наголошено на діяльності громадських організацій, що вносять свій вклад у правову освіту підлітків. Зокрема, зосереджено увагу на діяльності правозахисних організацій (як українських, так і міжнародних), що активно виступають на захист прав людини й намагаються розробити правоосвітні стратегії. Доведено, що правоосвітня робота, яку виконують ці інституції, пов'язана з роботою державних установ країни. На неформальному рівні дії громадських організацій дають змогу створювати правоосвітні простори для підлітків (зокрема й інтернет-простір), які інформують їх про заходи та події у сфері правової освіти.

У дисертації виділено закономірності процесу правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях, а саме:

– обумовленість правового виховання як процесу потребами політико-правового, соціально-економічного, педагогічного розвитку молоді в суспільстві, наявними завданнями у сфері виховання підлітків;

– відповідність змісту правового виховання, його форм, методів і прийомів рівню розвитку правовиховних практик, особливостям характеру діяльності громадських об'єднань, спрямованості їх діяльності відповідно до статуту організацій, що залучені до сфери правовиховної та правоосвітньої діяльності;

– розвиток правового світогляду підлітків у процесі правового виховання;

– взаємозв'язок мети, основних виховних функцій, принципів виховної роботи, форм і методів правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях;

– залежність процесу підвищення рівня правової вихованості підлітків від характеру, змісту, принципів, умов, форм, методів і засобів організації правового виховання у громадських об'єднаннях;

– залежність процесу правового виховання від готовності лідерів громадських об'єднань здійснювати цей процес відповідно до кращих правовиховних практик.

Основою для правового виховання в громадських об'єднаннях як цілісної системи є положення про те, що для його успішного провадження потрібно враховувати:

– якісні правові установки на здійснення правової діяльності як з боку представників громадських об'єднань, так і самих підлітків;

– актуалізацію правових знань підлітків, їхнє прагнення до пізнання правових цінностей та їх збереження.

У дослідженні виділено загальні і специфічні принципи, на яких базується зміст правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях. До специфічних принципів віднесено: принцип узгодженості мети правового виховання підлітків з діяльністю громадських об'єднань; принцип орієнтації на правові цінності суспільства у взаємозв'язку з інтересами, потребами, відчуттями й почуттями підлітків, що входять до громадських об'єднань; принцип систематичності, послідовності правового виховання та відповідності виховних впливів рівню правової вихованості підлітків; принцип активного впливу лідерів громадських об'єднань на правову свідомість та правову поведінку підлітків; принцип урахування позитивних установок у правовому вихованні підлітків, орієнтування на правомірну та правослухняну поведінку людини; принцип автономії вибору підлітками правоутверджувальної діяльності відповідно до накопиченого громадськими об'єднаннями соціального досвіду; принцип залучення підлітків до актуальних правових знань через мотивовану аргументацію щодо необхідності дотримання громадського правопорядку та застосування реальних правових практик.

В ході дослідження було розроблено критерії, показники та рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях. Всього було виділено три основні критерії: когнітивний, ціннісно-мотиваційний,

поведінковий. Доведено, що для досягнення високого показника правової вихованості підліткам, як нефахівцям, потрібно мати образне правове мислення і, відповідно, бути активними в пізнанні правових цінностей.

У ході констатувального дослідження було встановлено недостатній рівень правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях. З'ясовано, що значна кількість підлітків – учасників як експериментальної, так і контрольної групи – на констатувальному етапі не могла чітко розкрити сутність таких понять, як «право», «правопорядок», «правова система суспільства»; багато хто з них виявив слабку обізнаність з поняттям «правова вихованість». На констатувальному експерименті зафіксовано, що підлітки зазнають труднощів під час тлумачення змісту правових понять, що пов'язано з невеликим обсягом їхніх знань у цій сфері, недостатньою обізнаністю з проблемами правового характеру. Опитування показало, що здебільшого підлітки і контрольної, і експериментальної груп розуміють, що в різних суспільствах наявне різне ставлення до права, але пояснити детально, що це за правові системи, як вони впливають на розвиток особистості, вони не можуть. І кількісний, і якісний аналізи засвідчили, що ситуація ускладнена проблемами правового характеру в освітній сфері, недостатніми знаннями підлітків про відповідальність за власні вчинки. Зафіксовано, що у підлітків здебільшого недостатньо мотивації до спілкування на теми правових відносин, не сформовано ідеал людини, яка має високий рівень правової вихованості.

Формувальний експеримент включав у себе впровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях. В основу формувального експерименту було покладено три основні завдання: апробація змісту, форм і методів правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях і обґрунтування їх ефективності; розроблення й упровадження матеріалів, спрямованих на покращення стану правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях; опрацювання матеріалів, підготовка вправ, занять, що мають

допомогти підліткам розвинути правове мислення, сформуванати правову поведінку, набути правового досвіду.

Найважливіше місце у проведенні експерименту відігравав практичний етап. Ми враховували, що нові методи правового виховання демократичної держави відрізняються за своєю сутністю від тих, якими користуються тоталітарні режими.

Результати, отримані в процесі експериментальної роботи, засвідчили позитивні зміни в правовому вихованні підлітків в експериментальній групі. Зафіксовано динаміку показників когнітивного, ціннісно-мотиваційного та поведінкового критеріїв, що підтвердило ефективність упровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання в громадських об'єднаннях. Аналіз і узагальнення кількісних і якісних характеристик довели ефективність розроблених умов, завдяки яким громадські об'єднання мають змогу по-новому проводити правоосвітню і правовиховну роботу з підлітками на засадах змісту, оновлених принципів, форм і методів правового виховання.

Ключові слова: правосвідомість, правова педагогіка, підлітки, громадянське суспільство, правове мислення, виховання особистості, методика виховної роботи, позаосвітні соціальні спільноти.

ABSTRACT

Demianenko A.M. Organizational and pedagogical conditions of legal education of adolescents in public associations. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation is to obtain a scientific degree of the Doctor of Philosophy on a specialty 011 Educational, pedagogical sciences. Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, 2021.

Abstract content. The paper presents an analysis of scientific and theoretical approaches to the study of the problem of legal education of adolescents in public associations, which are covered in philosophical, legal, psychological,

sociological, pedagogical literature. The essence and specifics of the process of legal education of adolescents in public associations are revealed. It is proved that the concept of «legal education of adolescents in public associations» should be understood as the result of the process of legal education (both targeted and natural), carried out through the influence of public associations in cooperation with government agencies and families. Adolescent legal education is the ability of an individual to acquire legal knowledge, increase motivation to serve society, recognize the rules of lawful conduct and be guided by them in relevant legal situations. The study argues that this ability has a moral and legal basis: the ideas of statehood, social cohesion and interaction with other representatives on the basis of recognition of human rights and freedoms in the spirit of international and national law.

The raised problem is actualized by the following contradictions:

- between the need to build civil society in Ukraine on a legal basis and insufficient study of opportunities and experience of legal education of the individual in public associations;
- between the practices of legal education of adolescents in public associations and the need to improve their effectiveness by developing organizational and pedagogical conditions that can be implemented in the work of such organizations;
- between the need of non-educational social communities to focus on the development of legal education of adolescents and the insufficient level of scientific and methodological support of the process of legal education in extracurricular environment;
- between the need to take into account the personal aspirations of adolescents to legal education on the basis of the values of justice, freedom, respect for man, responsibility and compliance with the coherence of their organizational and pedagogical conditions.

The scientific novelty and theoretical significance of scientific work are determined:

for the first time: the potential, opportunities and limits of public associations in the legal education of adolescents are comprehensively conceptualized; three organizational and pedagogical conditions of legal education of adolescents in public association are identified and substantiated (application of axiological ideas and concepts of philosophy of legal education, legal pedagogy in education of adolescents; organization of cognitive-communicative interaction and communication as a means of improving legal education of adolescents in public organizations; taking into account age characteristics, worldview and value changes of adolescents which «grow inwards» the legal culture of society);

clarified: theoretical position on the content and structure of legal education of adolescents in public associations;

identified: criteria, indicators and levels of legal education of adolescents in public associations;

taken into the scientific field: the fact of the presence of influential factors that determine the peculiarities of the organization of the process of legal education of adolescents in public associations;

got further development in: content, general and specific principles, forms and methods of legal education of adolescents in public associations.

The practical significance of the thesis in the possibility of creating a methodological base of educational projects based on theoretical principles for organizational and methodological support of the process of legal education of adolescents in out-of-school education, supplementing the concept of civic education and non-formal education. The thesis materials can be used for legal events, actions, classes with adolescents in various public associations, to assess the level of legal education of adolescents in these organizations, expanding workshops on legal pedagogy, as well as when teaching disciplines «Fundamentals of Legal Knowledge», «Jurisprudence» in higher education institutions. The developed methodology for evaluating legal education work with adolescents can be used by leaders of public associations to make decisions on improving this area of education. Materials and generalized results of the research

will be useful for employees of out-of-school educational institutions for special courses and experimental programs, etc.

The dissertation analyzes Ukrainian and foreign sources, which contain materials on legal awareness, lawful conduct of the individual as determinants of legal education of adolescents. An analysis of various concepts related to the understanding of human rights, human needs, values, etc. is presented. The analysis of scientific works revealed that today, as well as in previous periods of human existence, the issues of ensuring human rights and ensuring law and order and stability in society are equally relevant. It has been proved that issues related to law and order in society, human freedom, equality under the law are issues that are closely related to legal education among young people.

The study is based on the premise that the new generation should emerge in harmony between the personal and the public (deeply understand human rights, have a high level of legal awareness and adhere to the requirements of lawful conduct). The thesis emphasizes the activities of public organizations that contribute to the legal education of adolescents. In particular, the focus is on the activities of human rights organizations (both Ukrainian and international) that are active in advocating for human rights and try to develop legal education strategies. It is proved that the legal education work performed by these institutions is related to the work of state institutions of the country. At the informal level, the actions of public organizations make it possible to create legal education spaces for adolescents (including the Internet), which inform them about events and developments in the field of legal education.

The dissertation highlights the patterns of the process of legal education of adolescents in public associations, namely:

- conditionality of legal education as a process of the needs of political and legal, socio-economic, pedagogical development of youth in society, the existing tasks in the field of education of adolescents;

- compliance of the content of legal education, its forms, methods and techniques with the level of development of legal educational practices, the

peculiarities of the nature of public associations, the direction of their activities in accordance with the statutes of organizations involved in legal education;

- development of the legal worldview of adolescents in the process of legal education;

- the relationship between the purpose, basic educational functions, principles of educational work, forms and methods of legal education of adolescents in public associations;

- the dependence of the process of raising the level of legal education of adolescents on the nature, content, principles, conditions, forms, methods and means of organizing legal education in public associations;

- the dependence of the process of legal education on the willingness of leaders of public associations to carry out this process in accordance with the best legal education practices.

The basis for legal education in public associations as a holistic system is the provision that for its successful implementation you need to consider:

- high-quality legal attitudes to legal activity both on the part of representatives of public associations and adolescents themselves;

- actualization of legal knowledge of adolescents, their desire to learn about legal values and their preservation.

The study highlights the general and specific principles underlying the content of legal education of adolescents in public associations.

Specific principles include: the principle of coordination of the purpose of legal education of adolescents with the activities of public associations; the principle of focusing on the legal values of society in relation to the interests, needs, feelings and emotions of adolescents who are members of public associations; the principle of systematic, consistent legal education and compliance of educational influences with the level of legal education of adolescents; the principle of active influence of leaders of public associations on the legal consciousness and legal behavior of adolescents; the principle of taking into account the positive attitudes in the legal education of adolescents, focusing on

lawful and law-abiding human behavior; the principle of autonomy of adolescents' choice of law enforcement activities in accordance with the social experience accumulated by public associations; the principle of involving adolescents in relevant legal knowledge through reasoned arguments about the need to maintain public order and the application of real legal practices.

There are developed criteria, indicators and levels of legal education of adolescents in public associations in the study. In total, three main criteria were identified: cognitive, value-motivational, behavioral. It is proved that in order to achieve a high rate of legal education, adolescents, as non-specialists, need to have figurative legal thinking and, accordingly, be active in learning legal values.

In the course of the ascertaining research, the insufficient level of legal education of adolescents in public associations was established. It was found that a significant number of adolescents – members of both the experimental and control groups – at the ascertaining stage could not clearly reveal the essence of such concepts as «law», «law and order», «legal system of society»; many of them showed little knowledge of the concept of «legal education». The observational experiment showed that adolescents have difficulty interpreting the content of legal concepts, due to the small amount of their knowledge in this area, lack of awareness of legal issues. The survey showed that most adolescents in both control and experimental groups understand that different societies have different attitudes toward law, but they cannot explain in detail what these legal systems are and how they affect personal development. Both quantitative and qualitative analyses showed that the situation is complicated by legal problems in the field of education, insufficient knowledge of adolescents about the responsibility for their own actions. It is noted that adolescents mostly do not have enough motivation to communicate on the topic of legal relations, the ideal of a person with a high level of legal education is not formed.

The formative experiment included the introduction of organizational and pedagogical conditions for the legal education of adolescents in public associations. The formative experiment was based on three main tasks: approbation

of the content, forms and methods of legal education of adolescents in public associations and substantiation of their effectiveness; development and implementation of materials aimed at improving the legal education of adolescents in public associations; elaboration of materials, preparation of exercises, classes that should help teenagers to develop legal thinking, to form legal behavior, to gain legal experience.

The most important place in the experiment was played by the practical stage. We have taken into account that the new methods of legal education of a democratic state differ in essence from those used by totalitarian regimes.

The results obtained in the process of experimental work showed positive changes in the legal education of adolescents in the experimental group. The dynamics of indicators of cognitive, value-motivational and behavioral criteria was recorded, which confirmed the effectiveness of the introduction of organizational and pedagogical conditions of legal education in public associations. The analysis and generalization of quantitative and qualitative characteristics proved the effectiveness of the developed conditions, thanks to which public associations have a new opportunity to conduct legal education work with adolescents on the basis of content, updated principles, forms and methods of legal education.

Key words: legal awareness, legal pedagogy, adolescents, civil society, legal thinking, education of personality, methods of educational work, extracurricular social communities.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких викладено основні положення дисертації:

1. Дем'яненко, А. (2017). Умови формування правової свідомості підлітків у процесі роботи громадського об'єднання. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 2 (19), 203–208.

2. Дем'яненко, А. (2019). Аналіз педагогічних умов формування правового виховання підлітків у процесі роботи громадських об'єднань. *Інноваційна педагогіка*, 15, 163–165.

3. Дем'яненко, А. (2020). Правове виховання підлітків як наукова проблема. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 2 (25), 147–152.

4. Demianenko, A. (2021). Legal Education of Adolescents in Public Associations as a Potential Direction for the Development of Civil Society. *EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ*, Vol. 8, Issue 1, P. 155–162.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

5. Дем'яненко, А. (2018). Правове виховання підлітків на сучасному етапі розвитку української держави. *Zbor artuklov naukowych. Konferensji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uszelni, jednostek naukowa-badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz bylej Jugoslawii*, 30 січня, Warszawa, 60–62.

6. Дем'яненко А. (2017). Шляхи формування правової свідомості у підлітків. *Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих учених до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (8 грудня 2017 р.).– Мелітополь: Видавництво МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2017, 92-94.

7. Дем'яненко, А. (2018). Участь відповідального батька в правовому вихованні підлітків. *Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 30 листопада – 1 грудня. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 17–19.

8. Дем'яненко, А. (2018). Вплив віри на правовиховну роботу громадського об'єднання із підлітками. *Етика релігій і конфесійне ціннісне розмаїття: матеріали I Всеукраїнського форуму-презентації*, 17-18 травня, Мелітополь, 50–54.

9. Дем'яненко А. (2019). Проблема формування ціннісних орієнтацій молоді. «*Science, research, development. Pedagogy*»: Zbor artuklov naukowych. Konferensji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uszelni, jednostek naukowa-badawczych z panstw obszaru bylego Związku Radzieckiego oraz bylej Jugoslawii (30.07.2019 – 31.07.2019), Valletta, Warszawa, Poland; 2019, 60-63.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Дем'яненко, А. (2017). Відповідальне батьківство як складова цінностей європейського простору. *Teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju wspoczesnej nauki: zbor artuklov naukowych. Konferensji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej*, 30-31 березня, Warszawa: Wydawca: Sp.z.o.o. «Diamond trading tour», 86–87.

11. Садова, Т. & Дем'яненко, А. (2017). Аналіз впливу медіа ресурсів на формування родинних цінностей в учнівської молоді. *Інформаційні технології в освіті та науці: зб. наук.праць*, 9, 240–243.

12. Садова, Т. & Дем'яненко, А. (2017). Сімейні цінності як складова сучасної вищої освіти України. *Молодь і ринок*, 6, 144–147.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ	29
1.1. Правове виховання підлітків як наукова проблема	29
1.2. Концептуальний вимір процесу правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях	68
1.3. Організаційно-педагогічний потенціал громадських об'єднань у правовому вихованні підлітків	82
Висновки до розділу 1	92
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНИЙ АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ	94
2.1. Сутність, зміст і структура правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях	94
2.2. Критерії, показники та рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях.....	107
Висновки до розділу 2.....	119
Розділ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ	123
3.1. Організація експериментального дослідження в громадських об'єднаннях	123
3.2. Аналіз результатів експериментального впровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.....	170
Висновки до розділу 3.....	192

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	200
ДОДАТКИ.....	222

ВСТУП

Актуальність дослідження. У досить непростих соціально-економічних умовах відбуваються сьогодні процеси розвитку особистості в Україні, у контексті яких дуже важливим є становлення правового виховання підлітків. Увагу до цього процесу виявляють представники багатьох країн, що знайшло вираження як у міжнародних, так і в національних нормативно-правових документах, а саме: Загальній декларації прав людини (1948), Декларації прав дитини (1959), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966), Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966), Конвенції про права дитини (1989), Декларації і програмі виховання громадян у дусі демократії, заснованої на усвідомленні ними своїх прав і обов'язків (1999), Конституції України (1996), Законах України «Про основні засади молодіжної політики» (2021), Указах Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» (2019), «Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року» (2021) та інших.

Останнім часом теоретичні і практичні розробки з питань правового виховання підлітків набувають значного поширення як у шкільному, так і в позашкільному середовищі. Це стосується правовиховних і правоосвітніх програм, стратегій правового виховання та різноманітних практик у позаосвітніх соціальних спільнотах. Ідеї, якими насичені правовиховні практики, можна репрезентувати як різноманітні конструкції, що виникають у громадських об'єднаннях, рухах, організаціях як версії субсистем неформалізованого правового виховання, якого часто потребують підлітки.

У контексті викладеного вище можемо твердити, що єдиного вчення про правове виховання немає, оскільки воно залежить від конкретного часу, конкретної країни, світогляду громадян і власного розвитку. Інтерес до таких вчень зумовлений можливістю залучення підлітків через позаосвітні

соціальні спільноти на практиці до правового життя для того, щоб побудувати стратегію правової (правослухняної) поведінки за нормами її розвитку відповідно до вікових особливостей особистості. Однак зауважимо, що серед педагогічних праць, присвячених питанням формування правосвідомості молоді, управління розвитком їхньої правової поведінки бракує таких, де було б науково обґрунтовано організаційно-педагогічні умови правового виховання у громадських об'єднаннях, які можуть впливати на підлітків через неформалізований виховний процес.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю активізації процесу правового виховання підлітків, зокрема за допомогою громадських об'єднань. Останні в сучасній Україні набувають усе більшої значущості, адже багато з них мають потужний потенціал і певний досвід правовиховної та правоосвітньої роботи з підлітками, що вкрай потрібно для розбудови громадянського суспільства.

Проблеми правового виховання, його сутність, принципи, зміст, форми та методи висвітлено в роботах таких учених, як А. Баумейстер, І. Бех, Н. Головка, В. Головченко, О. Дзьобань, В. Загрева, М. Фіцула та інші. Процес правового виховання охоплює декілька компонентів (цільовий, мотиваційний, змістовний, контрольний-корегувальний, результативний), що їх застосовують для запобігання правопорушенням (З. Аміров), запобігання виявам маргінальної поведінки (О. Барабаш, В. Писарев), підвищення якості правової освіти (С. Богачов, В. Стешенко), розвитку правової культури (В. Булгакова, О. Дьоміна, О. Лукаш, Л. Макаренко, А. Овчинникова, Р. Сербін, А. Скуратівський) тощо. Певну роль у цьому процесі відіграють громадські об'єднання, які функціонують як в Україні, так і в інших країнах і опікуються правозахисною, правоосвітньою та правовиховною роботою з різними категоріями населення (В. Бондаренко, К. Вінцукевич та ін.).

Важливе значення для наукового пошуку мають питання, порушені в працях зарубіжних учених (С. Алхуррон, Е. Булігін, Дж. Джеттен,

М. Хорнсі, М. Костанцо і Д. Краус, П. Фрейре та ін.): вплив лідерів суспільної думки на підлітків у різних країнах; взаємозв'язок діяльності громадських об'єднань у сфері підліткових правопорушень, спільне подолання підліткової злочинності, вияви конфліктів між громадськими рухами, що провокують сутички тощо.

Трансформації громадських об'єднань як позаосвітніх соціальних спільнот відбуваються відповідно до змін правового світогляду суспільства і пов'язані з розширенням правового мислення кожної особистості, а також з появою різноманітних політичних і соціально-економічних чинників. Це привертає увагу вчених, які зосереджуються, зокрема, на питаннях правової освіти населення та її впливу на майбутнє покоління (Н. Тищук, М. Черкас, Л. Шевчук, М. Штангрет та ін.), на вихованні правової поведінки (А. Гетьман, О. Данильян, О. Дзьобань, Н. Ткачова, О. Хоптяна та ін.), а також на подоланні дискримінації (О. Уварова, М. Ясиновська, І. Янковець). Водночас у наукових роботах акцентовано на впливі лідерів об'єднань, які є антисоціальними, наприклад, доведено, що підлітки, які перебувають у зоні ризику, найбільше зазнають маніпуляцій, адже вони недостатньо обізнані зі своїми правами, правами інших людей і мало знають про сенс різноманітних правових і психологічних настанов, що можуть змінити життя (В. Омецинська, С. Погребняк, О. Поліщук, В. Стешенко, О. Тітомир, Т. Троїцька, О. Троїцька, О. Поправко, Л. Помиткіна, І. Шкільна та ін.).

У сучасних дослідженнях увага переважно зосереджується на правових аспектах, правовій підготовці молоді, з огляду на розвиток правового світогляду (Т. Бачинський, Н. Корпач, Н. Ортинська, В. Павелків, М. Садова, І. Степаненко, В. Стешенко, Н. Тищук, Н. Ткачова). У багатьох наукових джерелах порушені питання, пов'язані з набуттям правосвідомості (Н. Бровко, В. Войтов, Д. Єрмоленко, О. Краснокутський, Т. Михайліна, М. Цимбалюк, М. Черкас та ін.), з поширенням знань про права людини (Б. Андрусин, Б. Кофман, О. Радзієвська та ін.), із розвитком правового мислення як у юристів (І. Андрушко, П. Корнієнко, О. Орлова, С. Скуріхін,

М. Штангрет та ін.), так і у представників інших професій (І. Коваль, С. Погребняк, М. Попадинець, В. Чорна та ін.), проте поза увагою дослідників залишається спеціальне вивчення позаосвітніх соціальних спільнот та їхній вплив на правову поведінку підлітків. На сьогодні також бракує комплексного аналізу процесу правового виховання підлітків з урахуванням їх вікових особливостей.

У контексті нашого дослідження науковий інтерес становлять праці вчених, присвячені питанням взаємозв'язку права і моралі (О. Дзьобань, І. Євхутич), правовому вихованню як цінності (В. Сухомлинський), процесу правового виховання (М. Кашук, Л. Твердохліб), правовому вихованню як діяльності (В. Ковальський, М. Фіцула), правовому вихованню як системі (Г. Давидов) тощо.

З огляду на викладене вище можемо констатувати, що сьогодні проблема визначення організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях у педагогічній науці є лише окресленою, але не розв'язаною.

Порушена проблема актуалізується такими *суперечностями*:

– між потребою розбудови громадянського суспільства в Україні на правових засадах та недостатнім вивченням можливостей і досвіду правового виховання особистості в громадських об'єднаннях;

– між практиками правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях та необхідністю покращення їх ефективності шляхом розроблення організаційно-педагогічних умов, які можна впровадити в роботу таких організацій;

– між необхідністю орієнтації позаосвітніх соціальних спільнот на розвиток правової вихованості підлітків та недостатнім рівнем науково-методичного забезпечення процесу правового виховання в позашкільному середовищі;

– між необхідністю врахування особистих прагнень підлітків до правового виховання на засадах цінностей справедливості, свободи, поваги

до людини, відповідальності та незначною корегентністю його організаційно-педагогічних умов.

Актуальність проблеми, необхідність її теоретичного розроблення зумовили вибір теми дослідження: **«Організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри педагогіки і педагогічної майстерності «Підготовка майбутніх фахівців педагогічної освіти в умовах освітніх трансформацій» (№ 0120U101660), кафедри дошкільної освіти і соціальної роботи «Соціокультурний розиток особистості засобами дидактичного дизайну» (№ 0121U108570). Тема затверджена Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 28. 11. 2017 р.), узгоджена з рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 2 від 27. 03. 2018 р.) та уточнена Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 9 від 23. 12. 2020 р.).

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу стану організації правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях визначити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективні організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

Відповідно до мети окреслено основні **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми правового виховання підлітків, концептуалізувати сутність і зміст правового виховання особистості.

2. Проаналізувати теоретичні напрацювання й практичні здобутки, а також накопичений досвід громадських об'єднань у питаннях правового

виховання та з'ясувати можливості його використання для розвитку підлітків.

3. Розкрити сутність, зміст і структуру правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях і проаналізувати її основні компоненти.

4. Уточнити критерії, показники правової вихованості підлітків і схарактеризувати рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях.

5. Розробити організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях та експериментально перевірити їх ефективність.

Об'єкт дослідження: процес правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять положення філософського осмислення суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості, ролі правосвідомості як чинника утвердження демократичних основ суспільного ладу нашої держави; концепція правового захисту дітей та молоді; принцип верховенства права в модернізації життя людини в суспільстві; принцип єдності теорії і практики; концептуальні положення зарубіжних і українських учених щодо методології педагогіки й розширення правовиховних концепцій; філософсько-правовий вимір у формуванні правового світогляду молоді, розвитку правової соціалізації тощо.

Для реалізації окресленої мети та завдань дослідження використано такі **методи:**

- *теоретичні:* загальнонаукові – теоретичний аналіз наукової літератури з теми дисертації (для з'ясування основних понять дослідження, виявлення сучасного стану правового виховання підлітків); аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення (для вивчення закономірностей правового виховання підлітків, формування понятійно-категоріального апарату,

вивчення можливостей громадських об'єднань щодо підвищення рівня розвитку правової вихованості підлітків);

- *емпіричні*: бесіди, анкетування, тестування підлітків у громадських об'єднаннях, опитування, спостереження за процесом правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях з метою дослідження рівня правової вихованості особистості);

- *констатувальний та формувальний експеримент*, що дав змогу довести ефективність організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях;

- *методи математичної статистики* – для аналізу та узагальнення отриманих результатів експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі громадських об'єднань таких міст, як Київ, Мелітополь, Херсон, Маріуполь. До формувального експерименту було залучено 164 учасники підліткового віку експериментальної групи та 178 учасників контрольної групи. Результати дослідження впроваджено в роботу Громадської організації «Багатодітних Родин» «Древо» (довідка 22/29 від 27.08.2021 р.), Благодійної організації «Благодійний Фонд «Агапе Україна» (довідка № 27 від 27.08.2021 р.), Маріупольського благодійного фонду «Пілігрим» (довідка № 138 від 27.08.2021 р.), Громадської організації «Батьківський захист» (довідка № 8 від 27.08.2021 р.), а також обговорено та затверджено на засіданнях кафедр педагогіки та педагогічної майстерності, дошкільної освіти та соціальної роботи Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (впродовж 2017-2021 рр.).

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *уперше* комплексно концептуалізовано потенціал, можливості та межі громадських об'єднань у правовому вихованні підлітків;

- визначено та обґрунтовано три організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях (застосування

аксіологічних ідей та концепцій філософії правового виховання, правової педагогіки у вихованні підлітків; організація когнітивно-комунікативної взаємодії і спілкування як засобу підвищення рівня правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях; урахування вікових особливостей та світоглядно-ціннісних змін підлітків, які «вростають» у правову культуру суспільства);

– уточнено теоретичне положення про зміст і структуру правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях;

– виявлено критерії, показники та рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях;

– уведено в науковий обіг факт наявності впливових чинників, що зумовлюють особливості організації процесу правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях;

– *подальшого розвитку набули* зміст, загальні і специфічні принципи, форми і методи правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

Практичне значення дослідження полягає в можливості створення методологічної бази освітніх проєктів на засадах теоретичних положень роботи для організаційно-методичного супроводу процесу правового виховання підлітків у закладах позашкільної освіти, доповнення концепції громадянської освіти та концепції неформальної освіти. Матеріали дисертації можуть бути використані для проведення правових заходів, акцій, занять із підлітками в різних громадських об'єднаннях, для оцінювання рівня правової вихованості підлітків у цих організаціях, розширення практикумів із правової педагогіки, а також під час викладання дисциплін «Основи правових знань», «Правознавство» у закладах вищої освіти. Розроблена методика оцінювання правовиховної роботи з підлітками може застосовуватися керівниками громадських об'єднань для ухвалення рішень щодо покращення цього напрямку виховання. Матеріали та узагальнені результати дослідження стануть у пригоді працівникам позашкільних закладів освіти для укладання спецкурсів та експериментальних програм тощо.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження було оприлюднено на наукових та науково-практичних конференціях і семінарах різного рівня:

– *міжнародних*: «Teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju wspolczesnej nauki» (Варшава, Польща, 30-31 травня 2017 р.); «Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології» (Київ, Україна, 30 листопада – 1 грудня 2018 р.); «Science, Research, Development, Pedagogy – 2018» (Варшава, Польща, 30 грудня 2018 р.); International work-shop «European integration: opportunities and challenges for Ukraine» за сприяння кафедри Жана Монне «Соціальні та культурні аспекти Європейських Студій» (SCAES) - 620635-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-CHAIR, Жан Монне Проект «European values of diversity and inclusion for sustainable development» (EVDISD) 620545-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-PROJECT (Київ, Україна, 11 грудня 2020 р.); Intensive course «European policy of socialcohesion» за сприяння кафедри Жана Монне «Соціальні та культурні аспекти Європейських Студій» (SCAES) - 620635-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-CHAIR, Жан Монне Проект «European values of diversity and inclusion for sustainable development» (EVDISD) 620545-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-PROJECT (Київ, Україна, 28-30 грудня 2020 р.); seminar «European Social Policy» за сприяння кафедри Жана Монне «Соціальні та культурні аспекти Європейських Студій» (SCAES) - 620635-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-CHAIR, Жан Монне Проект «European values of diversity and inclusion for sustainable development» (EVDISD) 620545-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-PROJECT (Київ, Україна, 12-14 січня 2021 р.); міжнародний круглий стіл «Моделі індивідуальних досліджень: різноманітність у дії» (Мелітополь, Україна, 14 січня 2021 р.);

– *всеукраїнських*: «Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді» Мелітополь, Україна, 8 грудня 2017 р.); «Інформаційні технології в освіті та науці» (Мелітополь, Україна, 18-19 травня 2017 р.); І форумі-презентації «Етика релігій і конфесійне ціннісне розмаїття» (Мелітополь, Україна, 17-18 травня 2018 р.).

Розробки виховних заходів та результати експерименту обговорювалися на засіданнях кафедр педагогіки та педагогічної майстерності, дошкільної освіти та соціальної роботи Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (2017–2021 рр.).

Публікації. Результати дослідження відображено в 12 публікаціях (2 – у співавторстві), серед яких – 4 статті в провідних наукових фахових виданнях України, 1 стаття (англійською мовою) – у зарубіжному періодичному журналі (Прага), 7 – у матеріалах і тезах науково-практичних конференцій України та Польщі.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, викладені в роботі, одержані автором самостійно. У статті «Аналіз впливу медіа ресурсів на формування родинних цінностей в учнівської молоді», підготовленій у співавторстві із Т. Садовою, автору належить систематизація матеріалів, присвячених проблемі правового регулювання шлюбних і сімейних відносин. У статті «Сімейні цінності як складова сучасної вищої освіти України», написаній у співавторстві із Т. Садовою, автором здійснений аналіз правових питань щодо батьківської відповідальності за виховання, навчання і розвиток дитини.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (215 найменувань, з них 16 – іноземною мовою) на 22 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 235 сторінок, основний текст викладено на 197 сторінках. Робота містить 4 додатки (на 13 сторінках) і 33 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ

1. 1. Правове виховання підлітків як наукова проблема

Розв'язання проблеми правового виховання підлітків є важливим для поглиблення теоретичних знань, що розкривають її з педагогічного погляду. Зважаючи на це, особливий дослідницький інтерес становлять аналіз і узагальнення правовиховних питань на термінологічному рівні.

Вивчення порушеної проблеми, на наше переконання, має бути комплексним, а для цього процес правового виховання слід розглядати з урахуванням теоретичних напрацювань таких наук, як філософія, етика, право, психологія, педагогіка, соціологія тощо.

Підкреслимо, що проблема правового виховання підлітків у сучасних умовах, коли розбудовується незалежна правова держава, є надзвичайно важливою. Соціально-економічна та політична криза, у якій опинилася Україна, вимагає нових рішень, що відповідають викликам часу. Сучасний підліток, який у майбутньому має стати гідним громадянином нашої держави, повинен бути обізнаним із правовими питаннями й мати високий рівень правової вихованості – вагомого складника правової культури людини.

Досліджуючи питання правового виховання підлітків, ми спиралися на джерела, які об'єднали в дві групи: 1) національні і міжнародні документи, нормативно-правові акти, де наголошується на дотриманні прав людини та необхідності правового виховання; 2) наукові роботи, у яких правове виховання розкривається через зв'язок із різними дисциплінами.

Розглянемо джерела першої групи. Насамперед звернемося до Основного Закону – Конституції України, де йдеться про «забезпечення прав

і свобод людини та гідних умов її життя». Згідно з Конституцією (1996) Україна є правовою державою (ст. 1), у ній визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8), а також наголошується на тому, що «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23). Отже, виховання особистості на засадах цінностей демократії, участь кожної людини в процесах суспільного розвитку, культивування прихильності до справедливості, співчуття є основою для нашого дослідження.

Зауважимо, що в Конституції України наголошено також на дотриманні таких прав, як: невід'ємне право кожної людини на життя (ст. 27), право на повагу до її гідності (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї (ст. 32), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 36), право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46), право на освіту (ст. 53), право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55), право знати свої права і обов'язки (ст. 57) тощо. (*Конституція України, 1996*). На основі цих та інших прав мають розроблятися й упроваджуватися виховні програми, конструюватися практики правовиховної роботи з підлітками.

У Загальній декларації прав людини, ухваленій і проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, визначено основні завдання щодо розвитку в кожного члена суспільства

прагнення поважати права і свободи шляхом освіти. У документі визначено перелік прав і свобод людини, серед яких – «право на життя, на свободу і на особисту недоторканність», «право на освіту», «право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави», «право на свободу думки, совісті і релігії» та інші основні права, які поширені в правових державах (*Загальна Декларація Прав Людини, 1948*).

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950), яка більше відома як Європейська конвенція з прав людини, захищає такі права: право на життя, свободу та безпеку, право на повагу до приватного та сімейного життя, право на свободу самовираження, свободу думки, совісті та релігії, право голосувати і брати участь у виборах, право на справедливий суд у цивільних та кримінальних справах, право власності та мирного володіння майном тощо (*Teaching Resources, 2013*).

У Декларації прав дитини, ухваленій резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року, визначено основні права дитини (право на ім'я і громадянство, право на здорове зростання і розвиток, право на здобуття освіти, відпочинок та ігри, спрямовані на цілі освіти, право на захист від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації, право на захист від дискримінації тощо) і наголошено на ключовому принципі її виховання «в дусі взаєморозуміння, толерантності, дружби між народами, миру і загального братерства, а також у повному усвідомленні, що її енергія та здібності мають бути присвячені служінню на користь інших людей» (*Декларація Прав Дитини, 1959*).

Уважаємо також за необхідне звернутися до таких документів, як Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966) та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), у яких ідеться про права кожної людини на свободу та особисту недоторканність, на вільне висловлення власної думки, на культурний розвиток, на освіту, на соціальний захист тощо. Отже, у цих документах задекларовано права, які можна розподілити за п'ятьма галузями, – економічні, соціальні, культурні,

громадянські, політичні. У нашому дослідженні ми спираємося на ці види прав, поширені в міжнародній практиці.

Важливого значення в контексті нашої роботи набуває Декларація ООН про соціальні та правові принципи (1986), що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі їх на виховання або усиновлення на національному та міжнародному рівнях. Цей документ, ухвалений резолюцією 41/85 Генеральної Асамблеї ООН від 3 грудня 1986 року, проголошує загальний принцип – благополуччя сім'ї і дитини, яким необхідно керуватися у процесі правового виховання, вибудовуючи його основну стратегічну лінію та розвиваючи потенційні сили підлітків і їх самих, а також членів їхніх родин для покращення якості життя.

У міжнародному документі «Рекомендація про виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва й миру, і виховання в дусі поваги прав людини і основних свобод» (1974) наголошено на необхідності проведення роботи не тільки з державними освітніми установами, а й із різними організаціями (студентські та молодіжні рухи, асоціації батьків учнів, профспілки викладачів та інші зацікавлені сторони). У Рекомендації під вихованням розуміється «... увесь процес суспільного життя, за допомогою якого окремі особи і соціальні групи в межах і для блага національного й міжнародного співтовариства свідомо вчать розвивати свої таланти, здібності, нахили та знання» (*Рекомендація о Воспитании...*, 1974). Документ містить основні керівні принципи «міжнародного виховання», а саме: «міжнародний аспект і глобальна перспектива в освіті на всіх рівнях і в усіх її формах; розуміння і повага всіх народів, їхніх культур, цивілізацій, цінностей і способу життя, включаючи місцеві етнічні культури і культури інших націй; усвідомлення глобальної взаємозалежності між народами і націями, що постійно зростає; здатність до спілкування з іншими; усвідомлення не тільки прав, а й обов'язків, покладених на окремих осіб, соціальні групи і народи один щодо одного; розуміння необхідності міжнародної солідарності і співробітництва; готовність окремої особи брати

участь у розв'язанні проблем свого суспільства, своєї країни і світу загалом» (*Рекомендація о Воспитании...*, 1974). Ці принципи також є важливими для побудови стратегічної лінії дослідження і разом із загальним принципом – загальне благополуччя сім'ї і дитини – становлять ядро стратегії правового виховання підлітків.

У Декларації та програмі виховання громадян у дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав і обов'язків (ухваленої 07.05.1999 р. на 104-й сесії Комітету міністрів Ради Європи) підкреслено засадничу роль виховання та необхідність розвитку у кожної людини вміння користуватися власними правами та поважати права інших для більш активної участі в демократичному житті на всіх рівнях (місцевий, регіональний, національний). У документі наголошено, що виховання, засноване на усвідомленні громадянами своїх прав і обов'язків «є справою всього життя і являє собою процес, який передбачає безпосередню участь у ньому кожного»; цей виховний процес відбувається «в різних умовах: у сім'ї, в навчальних закладах, на робочому місці, у рамках професійних, політичних і неурядових організацій, у місцевих громадах, під час дозвілля й проведення культурно-мистецьких заходів, через засоби масової інформації, а також у процесі діяльності, спрямованої на захист і поліпшення природного та антропогенного середовища» (*Декларация и Программа Воспитания Граждан в Духе Демократии...*, 1999). Також у Декларації акцентовано на необхідності проведення правовиховної роботи в різних закладах освіти, використовуючи для цього «партнерські зв'язки між навчальними закладами, місцевими громадами, неурядовими організаціями та політичними органами» тощо. Отже, лакмусовим папірцем правового виховання в суспільстві, спрямованого на убезпечення підлітків від виявів протиправної поведінки, є залучення до нього не лише державних освітніх закладів, а й усіх організацій та громадських об'єднань, метою яких є забезпечення правоосвітньої та правовиховної роботи з молоддю.

У Декларації визнається необхідність «вивчення питання про створення механізмів, які допомагають добровільному залученню до життя суспільства періодів неформального навчання як засобів, що сприяють вихованню громадян в дусі демократії та усвідомленню ними своїх прав і обов'язків»; пропонується проведення наукових досліджень у цьому напрямі, оцінювання ефективних прикладів практичної діяльності тощо (*Декларація и Програма Воспитання Граждан в Духе Демократии...*, 1999). Ці найсуттєвіші положення в документі доводять, що процес правового виховання підлітків у позаосвітніх соціальних неформалізованих спільнотах має будуватися за допомогою таких механізмів, які були б дієвими для досягнення важливого результату – підвищення рівня правової вихованості підлітків. На жаль, сучасні позаосвітні соціальні спільноти мають різні цілі: одні з них – приховані, а деякі – символічні й не сприяють вільному розвитку особистості.

Окрім зазначених документів, які регламентують правовиховну роботу, дослідницький інтерес становлять також наукові праці за цим напрямом з різних галузей наук.

Інтенсивні перетворення у сфері освіти, увага до неформальної освіти з боку вчених, які утверджують верховенство принципу права, дотримання соціальної справедливості – усе це висуває нові вимоги до процесу правового виховання підлітків. Йдеться не лише про оновлення змісту правового виховання, а й про модернізацію роботи громадських об'єднань, які зацікавлені в підвищенні рівня правової вихованості майбутніх громадян, що потребує узагальнення, осмислення та подальшого прогнозування.

В Указі Президента «Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року» (2021) зазначено, що молодь віком 14-18 років є «активною, амбіційною, підприємливою та орієнтованою на досягнення» і саме в цей період «відбувається визначення сфери професійних інтересів, а також перші спроби взаємодії із системою врядування, суспільними інститутами» (*Про Національну Молодіжну Стратегію...*, 2021). Доволі складним цей період є

для «майже 300 тис. молодих громадян, які на сьогодні проживають на тимчасово окупованих територіях, досягли 14-18 років і перебувають під постійним впливом пропаганди Російської Федерації, що спотворює історичні факти, викривлює уявлення про Україну, громадянами якої вони є, та загрожує знищенню української ідентичності» (*Про Національну Молодіжну Стратегію...*, 2021). З огляду на це, постає необхідність по-іншому проводити правовиховну роботу з підлітками – громадянами України, які перебувають на тимчасово окупованій території. Уважаємо, що для сучасного підлітка сьогодні немає нічого важливішого за прагнення нашого народу до миру, зменшення кола насильницького світу, що розуміється нами широко, у всіх його виявах. Безпека молоді – це насамперед вияв турботи про її майбутнє з боку державних і недержавних організацій. У зазначеному документі задекларовано право молоді «на повагу до її вибору при формуванні й визначенні свого майбутнього», окреслено основні пріоритети, а саме: безпека, здоров'я, спроможність, інтегрованість. Проте, на нашу думку, через брак реальних покрокових стратегій ці пріоритети залишаються лише декларативними. До того ж питання пріоритетів для молоді сьогодні в усьому світі розглядається лише в обмеженому форматі. У цьому контексті слухними є питання, порушені в книзі «Виховання молоді у світі поза насильством: педагогіка миру», автором якої є Г. Шапіро: «Де ця навчальна програма, яка прагне дослідити поширеність насильства серед людей, і де шукати можливості для створення більш мирних культур? Де криються можливості для молодих людей, щоб поставити під сумнів величезні витрати суспільств, подібних до нашого, на розвиток збройних конфліктів, воєн? Чому в нашому світі так багато людей залучено до військової діяльності?» (Shapiro, 2010, 6).

Інакше кажучи, теоретичне осмислення змін, які нині відбуваються як на глобальному рівні, так і на рівні національному, здебільшого визначається рівнем готовності всіх державних інституцій і недержавних організацій до

проведення відповідної роботи з молоддю, зважаючи на усвідомлення нею своїх прав і обов'язків.

Чим складнішою є структура громадського об'єднання та чим більшою кількістю підлітків, які входять до нього, тим масштабнішими будуть завдання правового виховання та випадки правопорушень із боку як окремої людини, так і самої держави. На думку А. Кучук, та А. Пекарчук (2019), сьогодні багато правових концептів для України залишаються незрозумілими: «Протягом останніх років в Україні продовжується правова реформа, метою якої є, зокрема, імплементація в національну систему права концептів верховенства права, людських прав та людської гідності, сформованих у межах західної правової традиції. Для вітчизняної юридичної науки з іманентною схильністю її до формалізму означені концепти багато в чому залишаються незрозумілими» (Кучук, & Пекарчук, 2019, 28). Дослідники вказують на те, що навіть для юристів, які зазвичай сприймають права людини як її можливості, що надані державою і мають нею охоронятися, є незрозумілим, чому саме держава порушує права людини (Кучук, & Пекарчук, 2019, 28). Отже, багато питань у сфері правовиховної роботи слід розв'язувати безпосередньо на практиці, адже задекларовані права, що мають охоронятися державою, не мають механізмів реальної реалізації. На нашу думку, потрібний відкритий діалог з цих питань, і саме державним органам влади слід подбати про те, щоб забезпечити зворотний зв'язок і протидіяти тим, хто блокує (навмисно або ненавмисно) прогрес ухвалення правових рішень у всіх сферах нашого суспільства.

Останнім часом у царині правовиховної роботи в нашій країні спостерігаються зміни, пов'язані з правовою свідомістю. Усе більшої ваги набуває ідея правомірної поведінки людини, відчуття нею сенсу права; виникають дитячі та молодіжні рухи, у яких ця ідея впроваджується в реальну практику, відбувається оновлення змісту правової освіти та виховання, модифікуються форми, методи, прийоми правовиховної діяльності на демократичних засадах. Крім того, у межах окремого напрямку

педагогічної науки – правової педагогіки (Н. Головко (2007), І. Митрофанов (2019), Б. Рірдон, & Д. Сновверт (Reardon, 2015), П. Фрейре (Freire, 2010), Т. Чепмен, & Н. Гоббель (Social Justice, 2010) та ін.) звертається увага на загальнотеоретичні й загальнометодичні основи розвитку правової свідомості, виховання правової поведінки в позаосвітніх соціальних спільнотах. Але, на жаль, зараз у краї обмеженою є актуалізація таких питань у науково-методичній літературі.

Додамо, що сьогодні у сфері захисту прав замість директивної молодіжної політики вибудовується інша, що набуває ознак орієнтації на сервісність, коли в молоді мають сформуватися такі компетенції, що дадуть їй змогу інтелектуально, культурно, не порушуючи прав інших людей, постати ціннісною основою для правовиховної роботи. Домінанта забезпечення прав і свобод на всіх рівнях (місцевому, регіональному, національному) слугує підґрунтям для розбудови правової педагогіки у сфері позаосвітніх соціальних спільнот, якими є різноманітні громадські організації (як із формальним, так і з неформальним статусом), дитячі й молодіжні громадські об'єднання та рухи. Отже, питання проведення правовиховної роботи пов'язане не лише з наявністю вимог чинного законодавства, а й з потребами молоді, її готовністю діяти згідно з вимогами правового суспільства (брати на себе відповідальність, виконувати обов'язки тощо).

Сучасні вчені мають збагатити правову педагогіку новими ідеями, концепціями, розробками для їх подальшого втілення в реальну практику. Усвідомлюючи необхідність розвитку правової педагогіки, усунення наявних прогалин, вважаємо за необхідне формування цілісного наукового знання про правове виховання підлітків, що можливе з урахуванням основних положень різних дисциплін, а саме: філософії права (К. Альчуррон, та Е. Булігін (Alchourron, & Bulygin, 1984), А. Баумейстер (2007), Э. Хільгендорф, та Я. Уорден (Hilgendorf, & Joerden, 2017), Ю. Калиновський (2010), А. Кравченко (2008), Г. Харт (2017), М. Цимбалюк (2009) та ін.), філософії правового виховання (А. Гетьман, О. Данильян, та О. Дзьобань (*Філософія,*

2012), С. Скуріхін (2020), соціології права (А. Бова (2001), Г. Гурвич (2004), правової психології (О. Коломійцев (2006), М. Костанцо, та Д. Краус (Costanzo, & Krauss, 2018), правового виховання у структурі громадянської освіти (П. Вербицька, О. Волошенюк, та Г. Горленко (*Громадянська Освіта...*, 2018).

Проаналізувавши напрацювання сучасних учених з досліджуваної нами проблеми, звернемо увагу й на основні ідеї, закладені у фундаментальних працях вчених минулого, що й дотепер є актуальними для сфери правовиховної діяльності.

Вивчивши історичний аспект проблеми правового виховання, можемо констатувати, що його підвалини закладено у філософії Демокріта (Лур'є, 1970), Платона (Платон, 2020), Арістотеля (Аристотель, 2010).

Ідеї щодо виховання людини, взаємозв'язку людського розуму і правильних вчинків, методи виховної роботи (навчання, вмовляння, переконання, розсудливі докази, утримання від лихослів'я тощо), а також умови для виховання в дусі закону (урахування бажання людини, запобігання легковажності у справі виховання, утримання від системи примусу, страхів, покарань тощо) були закладені ще Демокрітом. Збереглися твердження філософа про те, що закони є штучними, а мудра людина має бути вільною: «Мудрець не повинен підкорятися законам, а жити вільно» (Лур'є, 1970, 371). На жаль, жодний з творів Демокріта не дійшов до нашого часу, але збереглися фрагменти його промов у цитатах і перекладах, що увійшли до монографії С. Лур'є (1970). Уважаємо, що ці цитати і фрагменти є актуальними і дотепер. Наприклад: «Слово – тінь справи»; «Той, хто виховує чесною переконання і доказами розуму, виявиться кращим, ніж той, хто застосовує закон і примус» (Лур'є, 1970, 361); «Закон прагне допомогти життю людей. Але він може цього досягти тільки тоді, коли самі громадяни бажають жити щасливо: для тих, хто підкоряється закону, закон – тільки свідоцтво їх власних чеснот» (Лур'є, 1970, 361); «розуму вчить не час, а належне виховання і природа» (Лур'є, 1970, 368); «можна виховати дітей, не

витрачаючи великої частини свого майна, а отже, оточити стіною безпеки і їхнє майно, і самих дітей» (Лурье, 1970, 368); «у вихованні юнацтва найгірше – легковажність: саме вона веде до насолод, що згодом породжують гріх» (Лурье, 1970, 369) тощо.

На концепцію власного бачення виховання людини в дусі закону натрапляємо в роботах Платона. Однією з головних ідей, що стала ознакою позитивного закону, є ідея про те, що головне для громадянина – щастя полісу, а не його власне. Саме тому до людини, що порушила закон, має бути застосований примус у формі фізичного впливу, покарання, ув'язнення: «ніхто ніколи не повинен залишатися безкарним за будь-яку провину, навіть якщо той, хто скоїв її, утік за межі держави. Покаранням повинні бути смерть, тюремне ув'язнення, удари палицями, принизливі місця для сидіння і стояння або стояння біля святилищ на околиці країни; або покаранням повинна бути грошова пеня...» (Платон, 2020, 502). Виховання в дусі закону, на переконання Платона, має бути для всіх громадян. І саме належне виховання в навчанні філософ уважав найважливішим, а його головним результатом – досягнення досконалості. Саме в дитинстві, на думку мислителя, слід закладати прагнення бути досконалим громадянином, розуміти справедливість, уміти підкорятися або панувати (Платон, 2020, 218). Таке виховання Платон уважав правильним, на відміну від виховання, де головною метою постає те, що позбавлене розуму і справедливості: «Виховання ж, яке має своїм предметом і метою гроші, могутність або яесь інше мистецтво, позбавлене розуму і справедливості, є низьким і неблагородним» (Платон, 2020, 219). На його думку, виховання – це прищеплення дітям такого способу думок, який визнається законом правильним, перевіреном досвідом і який визнає старше покоління (Платон, 2020, 240). Філософ уважав найкращим громадянином того, хто служить закону й упроваджує цей принцип у своє життя. Він відкидав у вихованні метод навіювання, наголошуючи на методі прикладу: «Найкраще виховання молодих людей, та й самих себе, полягає не в навіюванні, а в явному для всіх

здійсненні у своєму житті того, що навіюється іншому» (Платон, 2020, 335). Нездатність людини підкорятися законам філософ розглядав як небезпечну хворобу, позбутися якої можна шляхом спілкування з людьми, що визнані в суспільстві гідними і достойними, слухання їх промов, намагання самостійно говорити про речі, які є прекрасними і справедливими, водночас уникаючи спілкування з поганими людьми. Платон зауважував: «якщо від виконання всього цього вгамується твоя хвороба, тим краще; якщо ж ні, уважай, що для тебе краще смерть і попрощайся з життям!» (Платон, 2020, 501).

Думки щодо виховання закладено в роботах і учня Платона – Арістотеля. Цінними є думки філософа про взаємопов'язаність кожного члена сім'ї із державою. Так, зокрема, Арістотель уважав, що будь-яка держава є продуктом природного походження й народжується з первинної ланки – сім'ї, яка є первинним середовищем спілкування для людини: «будь-яка держава – продукт природного виникнення, як і первинне середовище спілкування: воно є завершенням його, у завершенні ж позначається природа» (Арістотель, 2010, 28). Філософ твердив, що всі люди є частиною сім'ї, і оскільки будь-яка сім'я – це частина держави, то виховання слід розбудовувати відповідно до державного устрою. Упровадження філософії, ідей моральності, законів, на переконання Арістотеля, сприяє об'єднанню людей у державі (Арістотель, 2010, 96), водночас важливо зрівнювати людські прагнення, а досягти цього можна за допомогою виховання: «...радше вже слід зрівнювати людські прагнення, а не власність. А цього можна досягти лише тоді, коли громадяни будуть виховані як належить за допомогою законів» (Арістотель, 2010, 113). Філософ наголошував на важливості ухвалення таких законів, які були б корисними для суспільства й відповідали тому громадського порядку, який склався в тій або тій державі. Водночас він зауважував: «Завдання виховання в дусі державного ладу полягає не в тому, щоб чинити на догоду олігархам або прихильникам демократії, але щоб дати можливість першим підтримувати олігархічний лад, другим – демократичний. Тим часом, сьогодні в олігархіях сини правлячих

розпечені, а сини незаможних стають витривалими і загартованими, завдяки чому прагнуть до нововведень у державному житті та в змозі здійснити їх» (Аристотель, 2010, 379). Також філософ указував на те, що люди в демократіях здебільшого погано розуміють поняття свобода, найчастіше в негативному значенні щодо власних дій, тобто кожній людині можна робити все, що заманеться: «Ось і живе в такого роду демократіях кожен так, як схоче... Але це погано, адже слід уважати життя, що узгоджується з державним ладом, не рабством, а порятунком» (Аристотель, 2010, 380).

Мислитель звертав увагу на те, як підтримується тиранія в державі, підкреслюючи, що вона підживлюється війнами, малодушністю громадян, взаємною недовірою в суспільстві. Тиранія «любить все погане» і відкидає поняття свободи взагалі. Так, зокрема, Аристотель писав: «... тирані радіють, коли їм лестять, а цього не стане робити жодна вільна людина, що володіє розумом. Порядні люди можуть виявляти любов або, у всякому разі, не стануть лестити» (Аристотель, 2010, 399). Властивість тиранії – брак співчуття піднесеному, вільному, адже на ці якості, як уважав Аристотель, претендує сам тиран. У тому разі, якщо є людина, яка володіє такими якостями, то тиран її ненавидить, адже ця людина «позбавляє тиранію того, що надає їй перевагу і панування» (Аристотель, 2010, 400).

У контексті нашого дослідження вагомою є думка філософа про необхідність організації дозвілля молоді. Аристотель уважав, що це для держави є необхідною справою, а тому законодавець, який не виховав у громадянах уміння користуватися дозвіллям, винний у цьому. Дозвілля філософ розглядав у тісному взаємозв'язку з державним устроєм, зауважуючи, що ним слід насолоджуватися, але водночас у державі мають бути предмети першої необхідності, виховані, помірковані, мужні та загартовані люди: «Прислів'я твердить: "Немає дозвілля для рабів", а ті, хто не вміє мужньо поводитися в небезпеці, стають рабами нападників. Отже, мужність і витривалість потрібні для трудового життя, філософія – для

дозвілля; стриманість і справедливість – і в той, і в інший час» (Аристотель, 2010, 519).

Першою державою сучасного типу із раціональною правовою системою вчені вважають Візантію, де були розвинені світська (елліністична) культура і християнська релігія, що разом становили основу моралі. Юриспруденція виступала особливим видом діяльності, а такі принципи державності, як законність, відповідальність, рівність перед законом тощо хоч і були розроблені раніше, у давньогрецькій філософії, але у правосвідомість суспільства внесені вперше візантійськими представниками інтелектуальної еліти. Це твердження спирається на наукову роботу С. Гагена «Візантійська правосвідомість IV–XV ст.» (2012), який розглядає поняття «свідомість» у цьому контексті як знання, розділене з іншою людиною або як співпереживання, тоді як совість – спільне знання. Дослідник звертає увагу на те, що в давні часи поняття «совість» як юридичне мало негативний відтінок, як «таємне знання про злочин ближнього» (Гаген, 2012, 6). Цікавим є обґрунтований ученим факт про те, що поняття «совість» і «свідомість» давні народи не розмежовували, і поняття «правосвідомість» також не було предметом для роздумів. Все це було тому, що «якби у них [давніх народів] виникла потреба в терміні «правосвідомість», то вони швидше за все, розуміли б під ним уявлення про бажане в ідеальному праві, співвіднесене з реальним правопорядком» (Гаген, 2012, 7). Але таке ідеальне право, як зазначає С. Гаген, було відомо як «природне право», і під «правосвідомістю» давні народи розуміли б уявлення про природне право. Дослідник підкреслює, що природне право розглядалося давніми мудрецами як таке, що є незмінним у часі, і саме тому «вони ототожнювали природне право і правосвідомість, змішуючи їх у категорії «совість» (Гаген, 2012, 7). Спираючись на твори мислителів, С. Гаген виокремлює три рівні правосвідомості – буденний, професійний, догматичний. Для нашого дослідження цікавим є умовивід ученого щодо характеристики буденного рівня правосвідомості у візантійській державі, а

саме: «буденний рівень правосвідомості – “прірва” між юридичними правилами (релігійними приписами) і тим, як люди у візантійському суспільстві дійсно задовольняли свої інтереси. Тут також можна виділити три способи поводження з правом (повагу, використання, заперечення) ...» (Гаген, 2012, 18). Приписування всьому суспільству «правового нігілізму» є повним непорозумінням. Автор пише про конкретність правового нігілізму щодо різних законів, прийнятих у суспільстві, спираючись на приклад Візантії: «...законодавча заборона у Візантії розлучення за взаємною згодою призвела до масового “правового нігілізму” щодо саме цієї заборони, коли була навіть вироблена особлива судова процедура, що давала змогу легально порушити закон» (Гаген, 2012, 18). Професійний рівень правосвідомості, на думку С. Гагена, – це рівень практики суддів і юристів, а догматичний рівень – офіційна або неофіційна діяльність інтелектуалів, які вносять нове у формування ставлення людини до держави і права.

У період середньовіччя, після падіння Візантії, вагоме значення мало релігійне право. Одним із перших філософів, який звернув увагу на вплив церкви як соціального інституту на виховання людини, є Блаженний Августин. У його роботах – теократичні уявлення про життя людини в суспільстві й твердження про те, що церква є вищим соціальним інститутом, ніж держава. На переконання мислителя, людина має жити «правильним життям», що веде до «блаженного життя». Найбільш відомим твором філософа є трактат «Про град Божий», де він протиставляє життя громадян «града Божого» життю суспільства нечестивих – громадян «града земного». Життя у граді Божому, як пише Августин, сповнене любові та радості, а громадяни в ньому не мають скорботи і страху, оскільки «живуть за духом, а не за плоттю, за Богом, а не за людиною» (Блаженний Августин, 2000, 24). На громадян же «града земного», які живуть не за Богом, чекають муки: «Град же (земний), суспільство нечестивих, що живе не за Богом, а помилково шанує людину як божество, нехтуючи Божеством істинним,

наслідуючи повчання людей або демонів, буде мучитися цими хворобливими настроями» (Блажений Августин, 2000, 24).

У роботах іншого мислителя – Фоми Аквінського (1225-1274) – порушено питання про свободу людини, про необхідність дотримуватися закону, встановленого Божественним порядком. Філософ протиставляв вічний закон тим законам, які написані людьми: «вічний закон не може помилятися, але людський розум може; і тому воля, що узгоджується з людським розумом, не завжди правильна і не завжди узгоджується з вічним законом» (Фома Аквінський, 2004, 244).

Бурхливий розвиток гуманістичних ідей щодо виховання людини, зумовлений переглядом античних джерел, сприяв появі нових творів, що містили ідеал правомірної поведінки. У працях Н. Макіавеллі (1469-1527) представлено прагматичний тип поведінки людини, яка, за його власним твердженням, має схильність до творення зла. На переконання мислителя, людина має бути активною, діяльнісною, тому в її поведінці має бути більше виявів сміливості, ніж обережності. Будь-які великі справи, на думку Макіавеллі, потрібно робити, використовуючи або закони, або силу. Поради мислителя щодо поведінки людини – управителя республіки розкриваються у творі «Князь». Макіавеллі вважав, що наставником-вихователем майбутнього управителя має бути напівлюдина й напівзвір, адже управителю потрібно боротися з людьми для досягнення цілей різними засобами: «боротися можна двоюко: один рід боротьби – це закони, другий – сила; перший властивий людині, другий – звіру. Але оскільки першого часто буває недостатньо, доводиться вдаватися до другого. Отже, Князю необхідно добре володіти природою як звіра, так і людини» (Макиавелли, 1933, 286–287).

Мислитель звертає увагу на важливість права людини на свободу, але у такої свободи мають бути обмеження, що не дадуть виявитися свавіллю. Право, релігія, моральність, за його уявленнями, є тими нормами і цінностями, які можуть встановити кордони для свавілля. Водночас Макіавеллі відкидав смиренність і споглядальність, закладені

євангелістськими ідеалами, доводячи, що оптимальним шляхом для досягнення зрілості в соціально-політичній діяльності є атеїзм, імморалізм, правовий нігілізм. Однак він уважав, що релігійність у народі слід підтримувати, адже керувати таким народом набагато легше. Для Н. Макіавеллі панівна верхівка була ворогом вільного громадянського суспільства, адже вона живе на доходи від своїх маєтків, не займається обробіткою землі, не працює, а має статки. Зауважимо, що ідеї, закладені в спадщині мислителя, зумовили появу в майбутньому цілого напрямку – макіавеллізму, що базується на принципі «мета виправдовує засоби», а для управителів виправдовує «право на кров».

Одним із засновників сучасної політичної філософії вважають англійського філософа-матеріаліста Т. Гоббса (1588-1679), чия праця «Левіафан» (Гоббс, 2017) стала однією з найбільш визначних для його сучасників. І сьогодні ідеї, закладені в цьому творі, є зрозумілими та актуальними.

У контексті нашого дослідження становлять інтерес ідеї Т. Гоббса, що стосуються прав громадянина. Держава, на його переконання, є єдиним засобом для людини, що може надати захист і мир. Поняття, що містяться у філософському трактаті про громадянина, є дотичними до нашого дослідження: «суспільна дружба», «розум держави – громадянський закон», «угода (pactum)» «союз людей», «права батьків», «істинний розум» та ін. Під останнім поняттям – «істинний розум (recta ratio)» філософ розумів «власне і справжнє міркування кожної окремої людини про її дії, що можуть бути на користь або на шкоду іншим людям» (Гоббс, 2001, 35).

Вартими уваги є і думки Т. Гоббса щодо правильної побудови пізнавального процесу. Філософ зазначав, що одним із засобів формування міцного політичного устрою для щасливого життя, є навчання. Головною загрозою для мирного співжиття є війна, і одним із джерел її Т. Гоббс уважав непорозуміння й чвари у сфері релігійних відносин. Від природи, на переконання вченого, людина має право на все, що не обмежує її в діях,

спрямованих на самозбереження. Проте людина, на думку філософа, може реалізувати власну свободу тільки тоді, коли інша людина їй не заважає. За Т. Гоббсом, люди будуть благородними в тому разі, якщо дотримуватимуться договору. Оскільки право у кожної людини своє, то його отримати інший може лише за договором, укладання якого має ґрунтуватися на взаємній довірі. Суспільний договір – є одним із фундаментальних понять, що вчений пояснює так: «Це більше, ніж згода або одностайність; це реальна єдність їх усіх в одній і тій самій особі, вироблена угодою кожного з кожним так, якби кожний сказав кожному: я авторизую цю людину або збори й віддаю їй або їм своє право правити самим собою за умови, що і ти віддаєш йому своє право й авторизуєш всі її дії так само. Після цього об'єднана в такий спосіб в одну особу більшість називається республікою, а по латині – *civitas*» (Гоббс, 2017, 24–25).

Вказуючи на необхідність відповідного виховання, Т. Гоббс наголошував на придушенні всіх джерел, які є незалежними від держави та претендують на авторитет (церква, університети, незалежні судді тощо). У творі «Левіафан» ідеться й про безпеку народу, і про справедливість, і про необхідність утвердження принципу неупередженості, який розкривається в таких рядках: «Будь-яке порушення закону є злочином проти держави» (Гоббс, 2017, 310).

Ідеї Т. Гоббса щодо суспільного договору піддав сумніву Г. Лейбніц (1646-1716), про що свідчать його листи. Так, високо оцінюючи внесок Г. Гоббса в розвиток науки, філософ писав: «Давно вже я перечитую Твої твори, гідні століття, гідні Тебе, який першим висвітлив яскравими променями громадянської науки (*scientia civilis*) той правильний спосіб міркування і докази, що древні бачили ніби крізь туман» (Лейбніц, 1982, 112). Але водночас Г. Лейбніц вказував на небезпечність змови проти інших людей: «І якщо незаперечно виходить, що зазнають переслідувань невинні, якщо невпинно лютує свавілля тиранії, то Ти, вважаю, визнаєш, що навіть

згідно з приписами Твоєї філософії ті, хто опинився перед цією небезпекою, мають право вступати в змови» (Лейбниц, 1982, 114).

Частина багатой філософської спадщини Г. Лейбніца присвячена проблемам виховання людини. Так, зокрема, він уважав, що для виховання потрібні такі засоби, як спілкування з благочестивими і добродішними людьми, формування прагнення до освіти, доповнення досконалості розуму вдосконаленням волі, формування добродійних вчинків через звички тощо.

Також вартими уваги, з огляду на сьогоднішній день, є викладені у творах філософа теократичні уявлення про виховання. На переконання Г. Лейбніца, світ, що створений Богом, який є Надсвітнім розумом (*Intelligentia Supra-mundana*), – найкращий. Саме тому і зло, і добро у світі, створеному Богом, мають гармонійно поєднуватися, і найліпшим для людини в цьому світі є досягнення загальних та вічних істин, самовдосконалення за допомогою розуму. Зауважимо, що тогочасний шлях виховання видавався Г. Лейбніцу хибним, і філософ обстоював думку про необхідність зміни системи державного управління. Він мріяв, що людство в усіх галузях життя досягне значних успіхів і вказував на необхідність розширення знань і виховання розуму так, щоб «зріло обговорювати чужі погляди» і швидко, без сторонньої допомоги «відшукувати істину щоразу, коли вона знадобиться». Філософ радив дотримуватися правила Епіхарма: «не довіряти сліпо всьому, що висловлюють недалекі люди й неосвічені письменники, але завжди вимагати від самого себе доказів того, про що твердиш» (Лейбниц, 1984, 468). Така робота розуму передбачає й відмову від пихатості та зверхності: «Робити це слід без будь-яких претензій на оригінальність або новизну, що я вважаю небезпечним не тільки в практиці, але і в теорії ... не потрібно викручуватись у сумнівах, а потрібно зайнятися дослідженнями в дусі самонавчання й непохитного самоствердження в добрих думках, бо коли наше судження ґрунтується лише на несерйозних думках, то воно завжди виявляється непевним...» (Лейбниц, 1984, 468).

Питання про виникнення людини і суспільства, протиріччя і дискусії щодо природних і надприродних сил і законів вивчав і філософ-правознавець Д. Віко (1668-1774). Він створив концепцію походження народів, культур, мови, міфології, держави і права. Основа цивілізації, на переконання Д. Вік, – релігія, що допомогла людям об'єднатися в суспільства. Філософ уважав, якщо людина не може володіти собою, вона має підкорятися іншій людині, але тільки найбільш гідним людям може бути надано право влади. На думку Д. Віко, природа людини зіпсована, однак способом її виправлення є освіта. Важливо мати не полиці з книгами, а знати способи вдосконалення кожної окремої людини як члена суспільства. Освічений громадянин приносить загалом державі користь, і тому виховання громадянських почуттів є обов'язковим у навчанні (Вико, 2018). Водночас мислитель розмежував поняття «виховання душі» та «виховання тіла». Так, «educere» стосується виховання душі, а «educare» – виховання тіла (Вико, 2018, 315). Філософ виводив три ідеї, які характеризують поняття «громадянська краса» – «шляхетність», «краса», «звитяга»: «Насамперед була зрозумілою громадянська краса, яка належала Героям. Потім – природна краса, що виражається через людські почуття, зокрема й через почуття тих людей, які керуються розумом... Нарешті була зрозумілою краса звитяги, яку називають *honestas* і яка доступна для розуміння тільки Філософам» (Вико, 2018, 343–344). Схарактеризував Д. Віко і поняття «monstra» – виродки, яких так називали не через їхні вроджені фізичні недоліки, а насамперед через брак їхнього виховання: «виродками (*monstra*) спочатку і в звичному значенні називалися цивільні виродки» (Вико, 2018, 344). Заслуговує на увагу й розуміння філософом слабкості рефлексії, що характерно для неосвічених людей: «вони беруть до уваги кожний розумний, на їхню думку, доказ, але оскільки рефлексія у них дуже слабка, то як тільки цей доказ зникне з їхньої свідомості, вони знову беруться за своє» (Вико, 2018, 440).

Мислитель вказував на існування трьох джерел людських вчинків – честь, користь, необхідність. На його думку, це дає підстави «розрізняти

Природне Право Філософів (воно продиктоване Честю, згідно з якою люди розумно повинні були б виконувати найточніші розпорядження справедливості) і Природне Право Народів, якого може досягти зіпсована Людська Природа, приймаючи життєву корисність і необхідність людей за справедливість, що й зберігається в людському суспільстві» (Вико, 2018, 171). Таким чином, підкреслюючи необхідність виховання громадян у дусі законів, філософ наголошував на необхідності дотримання людьми прав, що об'єднує їх у культурне суспільство й сприяє його поступовому розвитку.

Одним із творів, де розкривається взаємозв'язок правового виховання зі структурою поділу влади в суспільстві є праця «Про дух законів» Ш. Монтеск'є (1689-1755). Французький філософ-просвітителю запропонував оригінальну доктрину щодо поділу влади відповідно до систем правління (монархічна, республіканська, деспотична, аристократична). З погляду сьогодення, актуальною є характеристика сутнісних принципів правління, розкритих через понятійний апарат чеснот і недоліків людини, а саме: честь є принципом монархії, адже така держава «існує через відмінність рангів і положень», страх – поняття, протилежне честі, є принципом деспотії. Помірність і володіння собою, на думку філософа, є принципом правління аристократії, а любов до рівності – чеснота, яка є принципом демократії. Любов до рівності має виражатися у добровільній повазі законів та підкоренні окремого загальному. Для нашого дослідження важливими є думки філософа про узгодженість законів виховання із принципам управління, що склалися в народі. Ш. Монтеск'є зазначав: «Закони виховання – це перші закони, з якими ознайомлюється людина у своєму житті. І оскільки ці закони готують нас до того, щоб стати громадянами, то управління в кожній сім'ї повинно відбуватися за зразком великої родини, яка охоплює всі окремі сім'ї. Якщо весь народ живе за якимось принципом, то всі його складники, тобто сім'ї, живуть за тим самим принципом. З огляду на це, закони виховання є різними для кожного виду правління: за монархії їх предметом буде честь, за республіки – чесноти, а за деспотії – страх»

(Монтескьє, 2019, 36). Філософ доводив, що саме республіканське правління потребує допомоги, адже самовідданість є політичною чеснотою, яка визначається як любов до законів і любов до батьківщини. Ш. Монтеск'є наголошував, що найкращим засобом передачі означеної чесноти є передавання її дітям через батьків: «Людина звичайно здатна передавати дітям свої знання, але ще більше вона здатна передавати їм свої пристрасті. Якщо ж цього не відбувається, то це означає, що все переконливе в батьківському домі може бути зруйновано зовнішніми впливами. Народ вироджується не в час свого зародження; він гине лише тоді, коли зрілі люди вже розбещені» (Монтескьє, 2019, 41). Також слухними для правового виховання підлітків ми вважаємо думки філософа про розвиток любові до поміркованості, обмеження честолюбства, визнання служіння вітчизні щастям, адже «громадяни вже від самого народження мають неоплатний борг перед Батьківщиною» (Монтескьє, 2019, 47).

Вихованню поведінки людини на нормах моралі і права присвячено багато робіт І. Канта (1724-1804). Як твердить філософ, морально-правове почуття, яке є у людини, дає змогу їй відрізнити справедливість від несправедливості, добро від зла. Основна мета життя людини, на його думку, – розвиток здатностей, але цьому заважають наявні між людьми антагонізми, для подолання яких слід розвивати державні та політико-правові інституції, виховувати громадянське суспільство тощо. Свободу і гідність людини має захищати правова держава, яка, своєю чергою, може обмежувати свободу людини. Норми права є тим мінімумом моральності, що дає змогу суспільству існувати. Право не вимагає такого почуття, як любов, і люди можуть ненавидіти одне одного, але не повинні цього виявляти. Право гарантує громадянам правопорядок і безпеку, встановлення миру. У філософії І. Канта закладено поняття категоричного імперативу – вищого принципу моральності. Для виховання молоді мислитель пропонував розробити моральний катехізис, в основі якого – можливість вивчення поведінки у життєписах людей давнини й нового часу, де головну увагу слід

приділяти виконанню людьми свого обов'язку: «Я хотів би, щоб молодь не переймалася прикладами так званих благородних вчинків, якими так рясніють наші сентиментальні твори, а звертала б головну увагу на обов'язок і на ту гідність, яку людина може і має набути у власних очах від усвідомлення того, що вона виконала обов'язок» (Кант, 2015, 210–211). Отже, почуття власної гідності є важливим для людини, яка виконує свої обов'язки й рухається відповідно до моральних і правових законів до духовності.

На роздуми про виховання людства, в основі яких мають бути закони, надані Богом, натрапляємо у філософських творах Г. Лессінга (1729-1781). У його праці «Виховання людського роду» йдеться про прогрес людства. На переконання письменника, людський рід переживає три фази, і в кожній із них поведінка людини має бути кращою за попередню. Старий заповіт, за Г. Лессінгом, відповідає дитинству, Новий – юнацтву, а через деякий час настане зрілість, яка буде відповідати вищій стадії досконалості, де загальним принципом співжиття людей постане моральність. Підкреслимо, що життя особистості нової «бюргерської» епохи істотно відрізнялося від життя особистості за часів феодалізму. І на це звернено увагу як у духовному, так і економічному житті нової людини, ідеал якої розкритий Г. Лессінгом у драматичних творах. Його герой – бюргер, носій правопорядку, власник, буржуа. Цей цивільний ідеал незалежної особистості яскраво представлений у комедії «Мінц фон Барнхельм, або солдатське щастя». Позитивні якості головного персонажа – відвага, чесність, благородство, скромність тощо – характеризуються так: «Друзі та вороги стверджують, що немає на світі людини, яка більш відважна. Але хіба коли-небудь він заводив мову про відвагу? У нього чесне серце, але чесність і благородство – слова, що їх жодного разу він не вимовив» (Лессинг, 1980, 40). Г. Лессінг засуджує якості особистості, які призводять до порушень громадського порядку і вказує на те, що для людини важливо служити суспільству, а не задовольняти власні примхи: «Не змушуй мене погано

думати про тебе, Вернере! Я з незадоволенням вислухав те, що мені розповів Юст. Ти продав свою садибу і зібрався кочувати з місця на місце. Не хочеться мені вірити, що ти не стільки любиш своє солдатське ремесло, скільки дике, безпутне життя, яке, на жаль, пов'язане з ним. Солдатом треба бути в ім'я вітчизни або з любові до справи, за яку ти йдеш в бій. Без мети служити сьогодні тут, а завтра там – означає бути підручним м'ясника, не більше» (Лессинг, 1980, 66).

Ідея розвитку людини та її вдосконалення знайшла обґрунтування в роботах просвітителя Ж. Кондорсе (1743-1794), який обстоював думку щодо рівноправ'я жінок, пропонував змінити систему виховання людини в суспільстві. Джерелом щастя і прогресу філософ уважав свободу людини, досягнення нею гармонії між егоїзмом і альтруїзмом. В основі його наукових праць – теорія природного права, а в центрі уваги – людський розум. На його думку, виховання має бути засновано на моральності, де загальним для всіх людей є принцип справедливості: «Усвідомлення своєї гідності, властиве вільній людині, виховання, засноване на глибокому знанні нашої моральної організації, чи не повинні вони зробити загальними майже для всіх людей принципи суворої і чистої справедливості...?» (Кондорсе, 1936, 245).

Основою для синтезу ідей філософії права щодо виховання особистості ми вважаємо роботи Г. Ф. Гегеля (1770-1831). Його держава символізує організовану, міцну свободу, антиподом якої є тоталітарна держава, яка пропагує утопічне насилля. Завдання філософії права, на його думку, – творення істини. Ідея держави постає в роботах філософа як результат прочитання історії, а сама історія твориться через діяльність духу. Здатність до удосконалення людини пов'язана, за філософом, безпосередньо з дією світового духу, і перехід на більш високі щаблі розвитку є абсолютним правом кожного народу. Г. Гегель звертав увагу на ідею свободи у праві, що є загальною для всіх, вказував на те, що загальний світовий дух, не є метафізичним, а розвивається у взаємодії окремих «дійсних і органічних духів народів». Філософ критикував ідеї виховання молоді, що були

закладені Ж.-Ж. Руссо, і вказував на те, що молодь має виховуватися під впливом держави. У роботі «Філософія права» мислитель акцентував на тому, що досягнення права є можливим через розуміння індивідом належності до держави: «Педагогічні спроби вилучити людину із загального життя сучасності й виховати її в сільській місцевості (Руссо в «Емілі») не мали успіху, тому що відчуження людини від законів світу вдалим бути не може. Хоча виховання юнаків і має відбуватися на самоті, але ж не слід думати, що віяння духовного світу не проникне зрештою в цю самотність і що сила світового духу занадто слабка, щоб оволодіти цими віддаленими областями. Лише тим, що він є громадянином гарної держави, індивід досягає свого права» (Гегель, 1990, 207). У цій роботі також вказується на право дитини отримувати харчування і виховання за кошти загального сімейного майна, а з боку батьків – право на послуги від дітей як послуг, що засновані на спільності турботи про сім'ю. Філософ вказував ще на одне право батьків – запобігати свавіллю у дітей, що виражається в дисциплінуванні дітей. Однак метою такого дисциплінування не є досягнення справедливості. З огляду на це, філософ звертає увагу на покарання як залякування: «Мета покарань, тобто несправедливості як такої, є суб'єктивною і моральною за своєю природою і полягає в залякуванні ще полоненої природою свободи й підвищенні значення загального у свідомості й волі дітей» (Гегель, 1990, 220).

Філософ обстоював ключову позицію виховання – дисциплінованість, протистояння свавіллю з боку дітей і зважав на необхідність вироблення у дітей слухняності, що базується на почутті підпорядкування. Він застерігав: «Не слід думати, що тут можна обійтися добротою, бо саме безпосередня воля діє, керуючись безпосередніми фантазіями і примхами, а не підставами і уявленнями. Якщо дітям пропонують підстави, то їм самим дають змогу вирішувати, чи слід ці підстави визнавати, і тому все ставлять у залежність від їхнього бажання... Якщо не виховувати в дітях почуття підпорядкування,

що зумовлює прагнення стати дорослими, у них розвивається зухвалість і нескромність» (Гегель, 1990, 220).

Думку про право і обов'язок суспільства виховувати молодь обстоює філософ навіть попри опозиції батьків. Саме суспільство, за його твердженням, має запобігати свавіллю з боку батьків або осіб, що виховують дітей. Так, боротьба суспільства з такими випадками має формувати поведінку батьків або інших осіб, зважаючи на те, що суспільство виступає як загальна сім'я: «Провести тут кордон між правами батьків і правами громадянського суспільства дуже складно. Батьки зазвичай вважають, що мають повне право бути вільними в питаннях виховання і можуть робити все, що їм заманеться. Попри публічність виховання, основна опозиція зазвичай виходить від батьків, вони всіляко висловлюють своє незадоволення вчителями та навчальними закладами, тому що їх бажання суперечать їхнім діям. Проте суспільство має право діяти в цій сфері відповідно до своїх перевірених поглядів, змушувати батьків відправляти своїх дітей до школи, робити щеплення проти віспи тощо» (Гегель, 1990, 269).

Думки та погляди Г. Гегеля привертають увагу і вчених пізнішого часу. Зокрема видатний філософ ХХ ст. М. Хайдеггер (1889-1976). підтримував ідею свободи людини, що була висловлена Г. Гегелем, і зауважував, що у кожній людині «тече потік свідомості й річка часу» (Хайдеггер, 2019, 237). Його думки про людину та її виховання, про «правосудні та благорозумні вчинки», «правомірність один щодо одного» тощо викладено в роботах «Про сутність людської свободи» (2018), «До філософії» (2020) та ін. Так, у творі «Про сутність людської свободи» мислитель звертав увагу на проблему порушення в суспільстві права людини на свободу, Він вказував на те, що свободу розуміють у негативному сенсі й заперечував таку позицію: «У цьому сутнісному визначенні свободи як не-залежності, не-прихильності лежить заперечення (негації) залежності від чогось іншого. Тому прийнято говорити про негативне поняття свободи, або про “негативну свободу”» (Хайдеггер, 2018, 21). Натомість філософ наводить визначення позитивної

свободи: «Свобода ж в позитивному сенсі має на увазі не геть-от, а спрямованість до чогось (das Hin-zu); позитивна свобода означає буття вільним для ..., тримання себе відкритим для ..., отже, тримання себе відкритим для ..., визначення себе самого через ..., визначення себе самого до Це означає: цілком з себе, тобто самому визначати власні вчинки, самому давати їм закон» (Хайдеггер, 2018, 36).

Також М. Гайдеггер розмірковував про право кожної людини на висловлення власних думок, вказуючи на те, що навіть ліберальний світогляд досі приховує щось незаперечне (Хайдеггер, 2020, 61). Філософ вказував на потреби людини, «що позбавляють її спокою» (Хайдеггер, 2020, 72), порушував питання прогресу наук у майбутньому, що змінить процес виховання людини (Хайдеггер, 2020, 205). У його працях натрапляємо на поняття «машинне виховання» – упровадження в процес виховання людини технічних засобів (Хайдеггер, 2020, 393). Філософ вказував на необмежене панування техніки, що призводить до «зачаровування» людини та застерігав від її впливу: «Зачаровування технікою і її кроками вперед (Fortschritte), що постійно випереджають себе, є тільки знаком цього зачаровування, що полягає в обчисленні, вживанні, вихованні, зручності й регулюванні. Навіть “смак” стає тепер справою цього регулювання, що змушує дотягуватися до “хорошого рівня”» (Хайдеггер, 2020, 166).

В Україні правове виховання молоді розвивалося на ідеях, закладених у творах Володимира Мономаха, Іларіона Київського, І. Вишенського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Драгоманова та інших філософів-просвітителів. Правове виховання в усі часи передбачало формування морально-правових переконань, виховання почуттів (законність), дотримання законів у поведінці тощо.

Так, у творі «Повчання до дітей» Володимира Мономаха (1053-1125) йдеться про необхідність служіння Богу й творення добра, виконання загальних правил поведінки: «Їсти й пити без шуму великого, при старих мовчати, премудрих слухати, старшим коритися, з рівними і молодшими

любов мати, без лукавства розмовляючи, а побільше розуміти; не лютувати словом, не засуджувати в бесіді, не сміятися багато, соромитися старших, з нерозумними жінками не розмовляти, очі тримати долу, а душу вгору, уникати суєти; не ухилятися від навчання, не захоплюватися владою, ні в що ставити загальне шанування...» (Боровков, 2015, 191–192).

Питання виконання законів порушено й у творі «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського (1051-1054). Святитель наголошував на тому, що Закон потрібний для того, щоб людина підготувалася до істини і благодаті: «першим Закон, потім вона, Благодать. Першим лише тінь, потім – істина» (Иларион, 1994, 33). Іларіон возвеличував такі вчинки християнина, як милостиня тим, хто просить, насичення голодних, надання розради хворим, визволення рабів тощо.

У працях І. Вишенського (бл.1550 – після 1621) розкривається ідеал суспільства, яке складається з громад без панів і владик і засновується на самовладді народу, який живе за християнським законом. Мислитель звинувачував устрій, що склався у тогочасному суспільстві: «Замість євангельської проповіді, апостольської науки, закону святих, установлення цноти й доброчесності християнського сумління тепер мають владу у дворах Христа-бога поганські учителі, Аристотелі та Платони, й інші подібні їм машкарники й комедійники. Замість смирення, простоти й убогості панують гордість, хитрість, махлярство и лиходійство. Замість суду й правди панують брехня, кривда, облудність, суперечка, наклеп, лицемірство, облесність, насильство антихристове» (Вишенський, 1986, 58).

Не можна обійти увагою в цьому контексті й творчість філософа і поета Г. Сковороди (1722–1794). Зокрема у його творі «Кольцо. Дружня розмова про душевний світ» наголошується на тому, що джерелом втіхи є «порада істинна і правий помисел», тоді як нещастям – «темні думки, сліпі знання і біснуваті розуміння» (Сковорода, 2011, 564)]. У творі «Розмова» філософ, порівнюючи людину із кораблем, а компас – із Богом, звертає увагу на необхідність пізнання Бога. Закон, як і Біблія, на його думку, є компасною

стрілкою, яка накреслює вічний Закон. Знавець корабля той, хто пізнає силу і природу корабля, розуміє компас та його шлях (Сковорода, 2011, 647). Також мислитель звертає увагу й на людські закони, які допомагають створити Суспільства Сад, де кожна людина є не лише доброю, а й виконує старанно свій обов'язок (Сковорода, 2011, 651).

Велике значення для розвитку свідомості українського народу має творча спадщина Великого Кобзаря – Т. Г. Шевченка (1814-1939). Його увагу прикуто до становлення вільної людини, заперечення пригнічення її прав і свобод тим режимом, який склався на той час: «Єсть на світі доля,/ А хто її знає?/ Єсть на світі воля, / А хто її має?...» (Шевченко, 1984, 32).

Борцем за ідеали свободи людини був і видатний учений М. Драгоманов. Він, зокрема, акцентував на необхідності врахування права кожної людини на свободу релігії: «Держава має навіть над церквою велику владу, ніж над іншими товариствами, тому що вона зацікавлена, щоб в ній проповідувалися принципи, які б служили на користь народу. Але влада держави в справі релігії не йде до того, щоб воно мала право чинити насилля над совістю: переслідування за віру не тільки не є обов'язком держави, як це говорить римська церква і ті, хто йдуть за її правилами, але є найбільший злочин» (Драгоманов, 2006, 65). Вимагаючи проведення просвітницької роботи серед народу, вчений звертав увагу на творення науки про суспільство, яка б надавала такі самі точні закони та висновки для практики, як і інші науки: «вимога від науки про людську діяльність, щоб вона дала висновки, які мають таке ж практичне значення, як висновки інших наук» (Драгоманов, 2006, 43). Поділяючи цю думку, ми також вважаємо, що в правовому вихованні людини є закони, принципи, форми, методи і прийоми, які потрібно застосовувати в практичній діяльності.

Аналізуючи правове виховання підлітків як наукову проблему, можемо твердити, що і сьогодні ця проблема має теоретичний і практичний рівні осмислення. На такі міркування натрапляємо в роботах сучасних вчених. Цінним для нашого дослідження є дві парадигми – концептуалістична і

реалістська, виділені у філософії права. У реалістській парадигмі, на думку К. Альчуррона, та Е. Булигіна, цінності постають незалежними від людини і такими, що не змінюються, тоді як у концептуалістичній парадигмі є чіткий поділ на реальне та ідеальне. Цінності, відповідно до цієї парадигми, не надані всесвітом, вони конститууються людьми (Alchourron, & Bulygin, 1984, 40–44). Не менш важливим положенням для нашого дослідження, що розкривається у філософії права, є той факт, що регуляція поведінки людини – одна із функцій норм права. Як зауважують вчені, регулювати можна лише майбутні дії. Функція норм права, отже, отримує специфічну назву – «регулятивна функція норм або деонтичних пропозицій, що міститься у відповіді на практичне запитання «Що я повинен робити?»»; таким чином, деонтичні пропозиції дають орієнтир для рішення, яке агент має ухвалити в конкретній ситуації з приводу його дій у певний момент у майбутньому» (Alchourron, & Bulygin, 1984, 25).

Дотичною до нашого дослідження є інтегративна концепція правової онтології М. Цимбалюк (2009), де правосвідомість розрізняється за формами (інституційна та неінституційна) та за буденним і теоретичним рівнями. Автор поділяє правосвідомість на «індивідуальну», «групову», «суспільну», заперечує існування поняття «масова правосвідомість». Цінним для нашої роботи є також виділення автором таких складників правосвідомості, як «правові знання і досвід», «правові оцінки», «правові ідеали», «правові установки» (Цимбалюк, 2009, 16). На нашу думку вони мають важливе значення для формування структури правової вихованості підлітка, адже розвиток правосвідомості особистості є одним із важливих елементів правовиховної роботи.

Комунікативно-дискурсивну концепцію правосвідомості обґрунтовує Ю. Калиновський, уводячи в науковий обіг такі поняття, як «віртуальна правосвідомість», «громадянська правосвідомість». Вчений доводить, що поняття «віртуальна правосвідомість» слід розуміти як «необмежену суспільними моральними й правовими заборонами, позбавлену зовнішнього

контролю ціннісну система суб'єкта, яка базується на власних правових поглядах і переконаннях та загальній інформаційній етиці акторів віртуального простору», а поняття «громадянська правосвідомість» передбачає «визнання суб'єктом правовідносин таких цінностей як повага прав та свобод громадянина, встановлення горизонтальних (комунікативних) зв'язків між громадянами на основі права, невтручання держави у сферу громадянського суспільства і водночас забезпечення правової бази для його існування, визнання природних прав людини первинними щодо позитивних прав» (Калиновський, 2010, 6–7).

У роботі А. Кравченко «Антропологічний принцип у філософії права» (2008) доводиться гуманістична спрямованість права, розкривається роль права у процесах олюднення сучасної людини, виходячи з антропологічного підходу. Дослідниця аналізує поняття «правова людина», «правова особистість», акцентуючи на нормативній силі права, що визнається через міру втілення справедливості, що, своєю чергою, «виражає мінімальні вимоги любові людини до людини як визнання її прав» (Кравченко, 2008, 11). На основі детального вивчення змісту антропологічного принципу вчена довела, що в разі опори права на антропологію, воно набуває нових характеристик. Також дослідниця звертає увагу на те, що державна політика в Україні має бути спрямована на подолання багатьох питань щодо формування й підвищення рівня правової культури. Цей процес має такі складники: «формування почуття права й законності у конкретної особистості; опанування досягнень логіко-правового мислення; удосконалення законодавства; підвищення рівня законопроектних робіт; удосконалення реалізації та застосування права; здійснення концепції поділу влади; збереження ефективних традицій і впровадження продуктивних новацій у систему юридичної освіти» (Кравченко, 2008, 15).

Поділяючи ці думки, можемо твердити, що антропологічний підхід до правового виховання підлітків на сьогодні набуває все більшої актуальності.

У реальності питання правового виховання підлітків визначається розумінням суб'єктами позицій правосвідомості, удосконаленням організації правовиховної роботи, ефективністю виховного процесу, узгодженням впливів на підлітків, що мають спиратися на демократичні цінності – свободу, відповідальність, солідарність тощо. Усе це, на нашу думку, допоможе підвищити результативність процесу виховання, уможливить удосконалення правовиховних практик, поліпшить спілкування між суб'єктами виховання. Слушною в цьому контексті є думка Г. Харта про те, що людина: «(1) має право на терпимість з боку всіх інших людей, без використання примусу або обмежень для неї, крім випадків запобігання примусу або обмеженням і (2) має право здійснювати будь-які дії (тобто не зобов'язана утримуватися від них), якщо вони... не спрямовані на заподіяння шкоди іншим людям» (Харт, 2017, 116).

Одним із важливих підходів до правового виховання є системний. Він допомагає побачити виховання як динамічне і статистичне явище, оцінити правовиховну діяльність, розглянути її покрокові дії – від мети до результату. Дослідниця О. Орлова (2008) під системою правового виховання розуміє «сукупність всіх основних структурних елементів правовиховного процесу, що забезпечують його певний порядок і організацію» (Орлова, 2008, 11). А ось навчання права, на переконання Е. Хільгендорфа, та Я. Уордена (Hilgendorf, & Joerden, 2017, 36), має бути значною мірою організовано державою.

Системний підхід до правового виховання підлітків характеризує його як складну й багатомірну систему, де є можливість дослідження її оптимального функціонування, з урахуванням внутрішніх і зовнішніх впливів.

Водночас важливим залишається не лише здобуття підлітками правових знань, а й набуття ними навичок регулювання поведінки в майбутньому, тобто, тих навичок, які будуть ключовими в подальшому житті. Уважаємо, що для цього необхідно проводити відповідну роботу, що

буде спрямована і на правове виховання підлітків, і на навчання представників громадських об'єднань дієвих форм і методів правового виховання. Наше твердження підкріплюється дослідженням Р. Сербіна, який вивчав питання узгодженості правового виховання з правовою освітою. Учений зазначає, що «узгодженість правового виховання з сучасними державотворчими процесами в Україні в сучасних умовах передбачає проведення широкого кола соціальних заходів з формування належної правової поведінки, правової культури широких мас населення, соціальних груп та осіб» (Сербін, 2003, 9). Водночас дослідник підкреслює, що в правовому вихованні слід усувати методи адміністрування, а отже, це потребує нових засобів і форм правовиховної роботи: «сучасна епоха вимагає більш досконалих засобів та механізмів підвищення правової культури населення, більш високих вимог до стандартів правовиховного процесу, що має забезпечити ефективне виконання значно складніших завдань державобудівництва, озброїти громадян правовими здобутками» (Сербін, 2003, 9).

З огляду на це, можемо твердити, що правове виховання підлітків є поступовим процесом накопичення інформації і про предмет дослідження, і про його об'єкт, що потребує врахування нових ідей, кращих правовиховних практик, що можуть стати системотвірними чинниками правовиховного процесу.

Ми зважали на те, що процес правового виховання підлітків визначає не лише питання ознайомлення із нормами права, правами людини, планування виховного процесу і його контролю, а й розробку нових програм, методик, що є цікавими для молоді. Такі методики і програми мають ґрунтуватися на засадах системного підходу і певних закономірностях. На нашу думку, як загальні закономірності можна виділити: розроблення індивідуальної траєкторії успіху підлітка, що має сприяти більш глибокому розумінню його потреб, ситуації, у якій він опинився, проблем, що перед ним постають тощо; діагностування й проведення консультацій щодо підвищення

рівня правової вихованості підлітка, що сприяє отриманню системної інформації про актуальний стан і, відповідно, коригуванню виховних впливів; залучення підлітків до різноманітних заходів, інформаційних компаній, соціальних акцій, які мають бути спрямовані на підвищення рівня правової вихованості, гуртувати молодь навколо принципу верховенства права тощо.

Саме тому важливими напрямками роботи постають: 1) пізнання правового виховання підлітків як наукової проблеми з урахуванням реальних процесів, що відбуваються в позаосвітніх соціальних спільнотах; 2) усвідомлення представниками громадських об'єднань необхідності проведення правовиховної роботи серед підлітків з урахуванням мети і завдань, принципів, форм та методів, прийомів правової педагогіки; 3) забезпечення педагогічного супроводу правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях для підтримування результативності цього процесу.

Фундаментальними для правового виховання підлітків є ідеї, що розвиваються в соціології права. Пізнання соціології права дає змогу більш чітко схарактеризувати зміст процесу правового виховання і, відповідно, розкрити його сутність через комунікацію учасників соціальної взаємодії, що враховує особливості налагодження стосунків з іншими людьми через виховання соціабельності, формування відчуття спільності та автономності тощо. У процесі правового виховання підлітків, отже, соціологія права відіграє конструктивну роль. У ній можна побачити тотальні соціальні явища, які впливають як на окрему людину, так і на весь світ, соціальні конфлікти, спонтанний і організаційний рівні соціальної організації, де народжується і розвивається право, а також ідеї створення права для кожної автономної соціальної групи тощо.

Саме соціологія права допомагає під час проведення правовиховної роботи побачити ті бар'єри, які заважають розвивати правову поведінку. Тобто процес правового виховання підлітків має унікальне наукове

підґрунтя, що збагачує розуміння цього процесу, розвиває категоріальний понятійний апарат, який тісно пов'язаний із темою нашого дослідження, а саме: «соціальна організація», «соціальне право». Останнє, на думку Г. Гурвича, слід розглядати як «порядок миру, а не війни, співпраці, а не поділу, спільної роботи і взаємної допомоги, а не просто регламентації меж дій» (Гурвич, 2004, 140). Важливою в контексті нашої роботи є типологізація «цінностей буденної правосвідомості», наведена в роботі А. Бова. Автор розподілив типи людей за трьома кластерами, де «перший кластер – «незаконотрухняні» (330 респондентів – 26%); другий кластер – «помірковані» (609 респондентів – 48%); третій кластер – «законотрухняні» (339 респондентів – 26%)» та схарактеризував поведінку населення відповідно до цих кластерів. Для представників першого кластеру характерний «високий рівень негативної правосвідомості, особливо щодо питань, пов'язаних зі злочинністю. Вони цілком свідомо йдуть на порушення законодавчих норм. Іще одна, досить характерна ознака для цієї групи, – невіра в можливість поліпшити власне становище законним шляхом, майже цілковита згода з думкою про те, що багатим можна стати лише тоді, коли не дотримуєшся закону; що для досягнення добробуту можна порушити закон» (Бова, 2001, 14). Представників другого кластеру автор називає конформістами, і їхня правосвідомість є, на його переконання, найбільш типовою для населення України. Представники третього кластеру «дотримуються основних правових і моральних норм» (Бова, 2001, 14). Ця типологія, на нашу думку, може слугувати основою для створення діагностичних матеріалів щодо вимірювання цінностей правосвідомості у підлітків.

Також для обґрунтування правового виховання підлітків як наукової проблеми варто враховувати теорії, що розвиваються в межах правової психології. У цьому плані цікавим є дослідження О. Коломійцева «Соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді» (2006), у якому підкреслено взаємозв'язок права і психології, наголошено на

необхідності формування правової поведінки молоді, яка значною мірою залежить від впливу суспільства. Автор звертає увагу на наявність «постійних і сильнодіючих зовнішніх впливів» суспільства й на внутрішнє сприйняття молодого людиною соціально-правових категорій, наявних у цьому суспільстві. О. Коломійцев доводить залежність правової поведінки від моральних чинників суспільства, які характеризують просоціальну та добру поведінку або антисоціальну та погану. Переконливим є погляд вченого на необхідність дотримуватись соціально-правових норм, діяти на підставі моралі і права, що має стати складником системи цінностей особистості, адже саме особистість «спроможна усвідомлювати особистісний вибір і нести за нього відповідальність» (Коломійцев, 2006, 7). Дослідник звертає увагу на таку закономірність: «чим більше цінності, позиції, установки особистості збігаються із цінностями соціального середовища, що її оточує, тим вищим є її рівень соціально-нормативного включення» (Коломійцев, 2006, 7).

На актуальності вивчення проблеми правового виховання в підлітковому віці акцентує і Л. Помиткіна (2020), зауважуючи, що «розуміння цього феномену як особливого соціального утворення та особистісної якості на сьогодні не отримало загального визнання, а тому потребує розроблення й обґрунтування. Найбільшою мірою питання формування правового виховання стосується підлітків як групи молодого населення, що починає активно й самостійно мислити» (Помиткіна, 2020, 33).

Розглядаючи широке трактування взаємопов'язаності права і психології, М. Костанцо, та Д. Краус зауважували, що «абстрактно психологія та право здаються ідеальними партнерами. Вони зосереджені на людській поведінці, прагнуть розкрити істину й обидва спрямовані на розв'язання людських проблем та поліпшення стану людини» (Costanzo, & Krauss, 2018, 31). Учені вказують на основні джерела напруженості між правом і психологією: «психологія підказує нам, як насправді поведуться люди, а закон – як люди повинні поводитися. Основною метою психологічної

науки є надання повного і точного пояснення поведінки людини. Основна мета закону – регулювати поведінку людини. І якщо хтось поводить ся так, як закон забороняє, закон передбачає покарання. Дещо ідеалістично кажучи, психологічна наука в основному зацікавлена в пошуку істини, а правова система – у здійсненні справедливості» (Costanzo, & Krauss, 2018, 37). М. Костанцо, та Д. Краус доводять необхідність зміни поглядів на правову систему і зрушень у ній відповідно до потреб життя людини. Вони підкреслюють важливість закону, адже саме законодавство формує життя людини «від утроби до могили», що диктує необхідність реєстрації народження, шлюбів, смерті тощо. Закон, на переконання вчених, є необхідним, адже він регулює соціальні взаємодії у різних сферах – і в навчальній, і в позанавчальній. І для правового виховання молоді важливо само існування правової системи в державі, яка «має повноваження накладати штрафи, забороняти певну поведінку, відправляти людей до в'язниці й навіть страчувати людей у камерах смерті. У ній працюють мільйони людей і витрачаються мільярди доларів» (Costanzo, & Krauss, 2018, 41). Водночас багато питань, з якими стикається правова система, є суто психологічними: «Питання про те, що люди вважають справедливим, чому люди скоюють злочини та як можна змінити поведінку злочинців – усі вони по суті є психологічними питаннями» (Costanzo, & Krauss, 2018, 41). Зауважимо, що ще Р. Єрінг (2020) у книзі «Боротьба за право» вказував на психологічний характер цього процесу й твердив, що далеко не завжди право виражало інтереси суспільства. Критикуючи думки вчених стосовно того, що право, подібно до мови і культури, розвивається безболісно, Р. Єрінг доводив, що воно розвивалося через боротьбу різних класів, які намагалися закріпити в праві власні інтереси, що змінювало принципи громадянського суспільства. Учений трактував боротьбу за право як захист індивіда від порушень, спричинених іншою особою. Водночас набуває актуальності «здорове правове почуття», яке Р. Єрінг (2020) розглядав як самостійний мотив боротьби за власні права.

Зважаючи на викладені вище думки та погляди вчених, вкажемо на те, що правова психологія забезпечує комплексне розуміння поведінки учасників правової системи та основні психологічні процеси, що стосуються змін поведінки, ухвалення рішень, переконання, сприйняття, правосвідомості, правового менталітету тощо. Так, у роботі О. Волошенюк «Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості» (2015) наголошується на необхідності дослідження правосвідомості, яка «є одним з найбільш консервативних елементів правової системи» (Волошенюк, 2015, 46), і саме в цьому, на нашу думку, виявляється значення психології як науки для правовиховної роботи. Зокрема, вивчаючи вплив правового менталітету і правового стереотипу на поведінку людини, слід звертати увагу на «своєрідний генетичний код», або «дух» народу, що пронизує всю сферу життєдіяльності в суспільстві: «Свій менталітет притаманний цивілізаціям, історичним типам суспільства (аграрне, промислове, постіндустріальне), народам, етносам. Він проявляється в національному характері, в типових способах поведінки. Його можна простежити через прислів'я, міфи, казки, звичаї, традиції тощо» (Волошенюк, 2015, 45).

Отже, правова психологія дає змогу побачити практичне відображення у вигляді думок, емоцій, почуттів суб'єктів виховання таких понять, як «правові відносини», «правовий менталітет», «правова поведінка» тощо. У межах дослідження слід також звернути увагу й на те, що за допомогою правової психології є можливість розглядати цінності індивідуальності, налагодження правових відносин між індивідуумами, закономірності правової поведінки тощо. Саме тому правова психологія належить до базових основ правового виховання підлітків.

У контексті нашого дослідження важливе значення мають також педагогічні праці, у яких порушуються різні питання правового виховання молоді. Це, зокрема роботи українських вчених В. Іова, та Л. Красномоєць «Правове виховання і правовий захист учнів» (2009), М. Фіцули «Правове виховання учнів» (1997) та ін.; дисертації Н. Ткачової («Педагогічні основи

формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти», 2002); В. Загреви («Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів», 2002); М. Штангрета («Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України)», 2007); А. Бови («Зміст і структура правосвідомості населення України», 2001); В. Писарева («Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект», 2010); Р. Сербіна («Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави», 2003); В. Ковальського («Охоронна функція права як соціальний правовий феномен», 2011); В. Чорної («Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти України», 2011); О. Лукаш («Формування правової культури студентів у трансформаційному суспільстві», 2011); В. Омецинської («Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дитини», 2019); М. Попадинця («Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір», 2020); П. Корнієнка («Конституційна правозахисна діяльність в Україні: теоретико-методологічний аспект», 2020); Б. Кофмана («Людина, особистість і громадянин в сучасному конституційному праві», 2020) та ін.

Також важливе значення для нашого дослідження мають і роботи, присвячені ролі громадських організацій у розв'язанні проблем, пов'язаних із забезпеченням прав людини (О. Уварова, та М. Ясиновська «Забезпечення прав жінок і дівчат, які зазнали внутрішнього переміщення: роль громадських організацій», 2020; В. Бондаренко «Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства в Україні: теоретико-правовий аналіз», 2020).

Аналіз проблеми правового виховання підлітків на міждисциплінарному рівні, на нашу думку, має сприяти практичному застосуванню нових ідей. Уважаємо, що міждисциплінарний, системний, аксіологічний і діяльнісний підходи є доцільними для пошуку нових рішень. Проте, зважаючи на розмаїття ідей, поглядів і думок, залишаються

відкритими питання, що стосуються насамперед обґрунтування поняттєво-категоріального апарату, пов'язаного з правовим вихованням, правовою освітою, правовою культурою тощо. Саме на розв'язанні цих питань зосереджено увагу в нашому дослідженні.

1.2. Концептуальний вимір процесу правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях

Реалізація мети нашої дисертаційної роботи передбачає виконання таких завдань: схарактеризувати термінологічне поле понять «виховання», «право»; виявити основні лінії досліджень, присвячених питанням правового виховання підлітків, проаналізувати характерні ознаки правового виховання підлітків.

Для того, щоб зрозуміти сутність і зміст терміна «правове виховання підлітків», необхідно дослідити категорію «виховання підлітків» і категорію «право», що є, власне, складниками цього терміна.

Так, наприклад, термін «виховання» в роботі Г. Шевченко (2013) пояснюється як «процес олюднення, окультурення людини, що на підставі прийняття загальнолюдських і національних цінностей, цінностей національної та світової культури здатна самостійно займатися будівництвом свого самобутнього, неповторного культурного образу, який є суттєвим додатком до загального духовно-культурного портрету людства». Вчена підкреслює, що виховання має бути ціннісно-орієнтованим і спрямованим «на невтомну працю над власним внутрішнім світом, ціннісною свідомістю, набуттям і привласненням системи загальнолюдських, національних і особистісних цінностей, які підносять особистість над буденністю життєвих ситуацій і формують піднесену, духовну, морально-естетичну картину власного світу, який керує життєтворчою діяльністю» (Шевченко, 2015, 293). Отже, на переконання дослідниці, виховання є процесом людинотворчості, як «Людини невтомної праці, людини високодуховної і прекрасної» (Шевченко,

2015, 293). Під вихованням О. Поліщук (2013) розуміє «цілеспрямований процес переведення накопиченої людської культури в індивідуальну форму існування, коли зовнішнє (об'єктивне) стає змістом внутрішнього (суб'єктивного), тобто усвідомлюється конкретними людьми, щоб потім відобразитися в їхніх думках, поведінці, почуттях» (Поліщук, 2013, 567).

Правове виховання, як зазначають автори монографії «Правове виховання в сучасній Україні» (2013), тісно пов'язано з навчанням права, тобто з правовою освітою, адже «виховання не може здійснюватися без навчання, а навчання певною мірою чинить і виховний ефект» (*Правове Виховання в Сучасній Україні*, 2013, 31). Вчені акцентують на тому, що різниця між правовим навчанням і вихованням – у сфері дії. Так, «виховання впливає головно на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторони свідомості, а навчання – на раціональну (тобто має місце інформаційно-ознайомлююча дія на людину)» (*Правове Виховання в Сучасній Україні*, 2013, 31). Варто зазначити, що емоційний та ціннісний вплив є сильно обмеженим реаліями життя, самою правовою практикою, адже «неможливо виховати повагу в людини до тих цінностей, яких немає в суспільній свідомості та діяльності людей, але які проголошуються на словах, у порожніх деклараціях і демагогічних заявах як політичними лідерами перед населенням, так і простими вихователями і вчителями перед дітьми та юнацтвом» (*Правове Виховання в Сучасній Україні*, 2013, 31).

Предметом правового виховання є «досягнення таких правових настанов, правових цінностей особистості, соціальної групи, які містять: повагу до закону і законності: ставлення до них як до найвищих соціальних цінностей, норм життя, що утверджують і захищають загальнолюдські цінності, як до блага, без якого неможливо цивілізованим шляхом реалізувати свої життєві плани, як до найбільш надійного; життєві цілі, насичені правовими цінностями, правомірні наміри і вчинки у діяльності за цілковитої неприйнятності протиправних; усвідомлені інтереси, потреби та звички постійно поводитися правомірно, непохитну стійкість до

криміногенних спокус; постійне прагнення до обрання лише правомірних способів і засобів задоволення своїх потреб, досягнення цілей, розв'язання проблем; готовність сприяти правоохоронним органам в усуненні причин і умов учинення злочинів, до реалізації принципу невідворотності покарання; активне прагнення до стримування інших людей від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки, до посильної участі в підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання» (*Правове Виховання в Сучасній Україні*, 2013, 144–145).

Правове виховання підлітків має розглядатися комплексно, міждисциплінарно. На цьому наголошено в роботах і українських, і зарубіжних учених, зокрема В. Головченка (1993), М. Кашук (2018), В. Сухомлинського (1970; 1986) та ін.

Так, для В. Сухомлинського було важливо, щоб процес виховання розпочинався змалку: «Ми домагаємося, – писав він, – щоб у дитини боліло серце за те, що відбувається навколо неї і поряд з нею, щоб вона з дитинства пережила, відчула громадянські радощі, громадянські прикрощі» (Сухомлинський, 1970, 56), «щоб кожен вихованець... відчув особисту причетність до долі народу, пройшов урок громадського піклування про інтереси народу, перехворів, перестраждав за те, що особисто його ніби не стосується» (Сухомлинський, 1986, 98). Отже, видатний педагог уважав за необхідне виховувати громадянина своєї держави як вільну особистість, що служить народу.

Сучасні дослідження зарубіжних учених доводять, що сьогодні вивчати процес правового виховання підлітків слід з урахуванням мультидисциплінарного підходу. Наприклад, М. Вацлавик, та А. Буркхолдер вказують на те, що виховання підлітків пов'язане насамперед з освітою і культурою. На матеріалі шести країн (Індія, Кенія, Німеччина, Бразилія, Японія, Данія) ці вчені окреслили декілька об'єднаних між собою тем, що є найважливішими для сучасної системи освіти й задоволення індивідуальних потреб підлітків. Основні питання, що об'єднують виховання підлітків

в усьому світі, на їх переконання, – це культурно-соціологічна перспектива підліткового віку, завдання, націлені на розвиток підлітків, основні виклики в підлітковому віці (зокрема й бідність), маркери культурної ідентичності, блоки та бар'єри у вихованні підлітків тощо. Слушною, на наше переконання, є також думка про те, що підлітковий вік – ключовий етап у розвитку підлітків, що проживають у різних суспільствах. Так, попри різні тлумачення розподілу вікових норм, підлітковий вік визнається послідовним у життєвому циклі кожної людини, має певні завдання для виконання, можливості, нові перспективи. У цьому віці, як зауважують М. Вацлавик, та А. Буркхолдер, є багато соціальних завдань: отримання диплома про освіту, сексуальність, вибір шлюбного партнера тощо. До того ж «підлітки також оцінюють власний розвиток і порівнюють себе зі своїми однолітками ..., а підлітковий вік завжди вбудований в нормативний контекст і є... підготовчою фазою успішного й орієнтованого на майбутнє способу життя» (*Educating Adolescents Around the Globe*, 2020, 3). Отже, процес виховання в підлітковому віці закладає основу для майбутнього життя.

Однією з категорій нашого дослідження є категорія «право», яке підлітки розуміють по-різному. Саме тому вважаємо за необхідне з'ясувати його значення.

Так, наприклад, у «Філософській енциклопедії» (1967) право тлумачиться як «сукупність встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки (норм), дотримання яких забезпечується заходами державного впливу, включаючи примус. За допомогою права клас або класи, у руках яких зосереджено державну владу, певним чином регламентують відносини та поведінку людей і їх колективів, закріплюють як обов'язковий, що охороняється законом, той лад суспільних відносин, який відповідає інтересам цих класів» (Философская энциклопедия, 1967, 331). Автори праці наголошують на тому, що право вивчають різні наукові школи, у межах яких виділяються такі дисципліни, як філософія права, соціологія права та ін.

Аналіз наукових джерел доводить, що досліджуючи категорію «право», необхідно зважати на те, що право розглядається в різних дисциплінах, адже регулює самий устрій життя суспільства, його морально-правові норми тощо.

Так, зокрема, доктор філософських наук, професор О. Дзьобань (2013), обстоюючи думку про взаємозалежність права і моралі в розвитку суспільства, уважає, що «...правове виховання виступає головним чинником, який забезпечує успіх перетворень у правовій сфері нашого суспільства. У деяких випадках правове виховання, що має ціннісний сенс і наповнення, тягнеться глибше й далі правової свідомості, впливаючи на загальну культуру людей, виступаючи стрижнем формування особистості. Це зумовлено тісною взаємодією правових та етичних цінностей у процесі виховання загалом і правового виховання зокрема» (Дзьобань, 2013, 179). На переконання вченого, коли відбувається взаємодія людини з правом, то залишається певний слід в її свідомості, і це цілком сприяє вихованню такого феномена, як правова культура. Підтримуючи цю думку, ми також уважаємо, що для підсилення й урізноманітнення процесу правового виховання підлітків насамперед необхідно розкрити теоретичні основи цього процесу, окреслити основні ознаки виховання правової людини. О. Дзьобань (2013) констатує, що право є універсальною формою «вираження і втілення свободи, справедливості, рівності, гуманізму в поведінці людей», і в процесі організації правового виховання має бути враховано інтелектуальний момент, який більше притаманний праву, ніж такій універсальній формі, як мораль (Дзьобань, 2013, 183).

В одному з тлумачних словників української мови «право» пояснюється як система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю панівного класу або всього народу (*Словник Української Мови*, 2020). В юридичній енциклопедії право розглядається як система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання та виконання яких має бути забезпечено державою. Саме право відіграє ключову роль у регулюванні

правопорядку на всіх рівнях – національному, міжнародному (Юридична енциклопедія, 1998).

В «Енциклопедії філософії і соціології права» В. Бачиніна натрапляємо на тлумачення таких понять, як «право», «права людини», «правова культура» тощо. Так, зокрема, право в цій праці розглядається як «конкретна соціальна форма, у якій втілена воля цивілізованого співтовариства до захисту себе від небезпек внутрішніх аутодеструкцій. Рушійною силою генезису і розвитку права є воля до життя, яка прийняла надорганічний характер і вид суспільної необхідності. Право захищає, упорядковує та регулює життя цивілізованих спільнот, забезпечує не тільки соціальну дисципліну, а й свободу громадян, відстоює інтереси як держави, так і особистості» (Бачинин, 2006, 620).

Категорія «права людини» розглядається В. Бачиніним з аксіологічної позиції. Він пояснює права людини як «гарантовані законом можливості повноцінного соціального існування з використанням усіх наявних переваг цивілізованого співжиття» (Бачинин, 2006, 620), водночас зауважуючи, що права змінюються в ході історії та виступають показником рівня правової культури. Дослідник називає ряд документів, які засвідчують історичну динаміку цього поняття, серед яких: «Велика хартія вольностей (1215), Петиція про право (1628), Habea Corpus Act (1679), Білль про права (1689), Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (1776), французька Декларація прав людини і громадянина (1789), Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966)» тощо (Бачинин, 2006, 620).

Поняття «правова культура особистості» В. Бачинін (2006) тлумачить як «сукупність духовно-практичних здатностей, що дають змогу громадянину вибудувувати цивілізовані, що відповідають морально-правовим критеріям, стосунки з іншими індивідами, структурами громадянського суспільства та державними інститутами» (Бачинін, 2006, 621).

Дещо по-іншому пояснює поняття «правова культура» А. Скуратівський (2004), вказуючи на її системний характер: «Правова культура – це суспільно-правовий феномен, який охоплює найсуттєвіші результати сукупного правового досвіду суспільства, передусім право та правосвідомість, правову діяльність і правовідносини, законність і правопорядок та відображає якісний рівень розвитку правового буття» (Скуратівський, 2004, 13).

Як свідчить аналіз джерел, саме завдяки знанню права підліток може вимагати від інших дотримання прав щодо себе, виконувати власні обов'язки, робити важливі справи тощо.

Г. Васянович (2020), обґрунтовуючи проблему виховання морально-правової відповідальності й спираючись на ідеї А. Макаренка, наголошував на тому, що до дітей слід ставитися як до громадян, зважаючи на їхні обов'язки і права, зокрема на те, що вони мають право на радість і обов'язок щодо відповідальності (Васянович, 2020, 134). Отже, процес правового виховання є активним творенням морально-правового ідеалу, що вдосконалює морально-правову дійсність, розвиває морально-правову свідомість підлітків тощо.

Зауважимо, що підліткам, зважаючи на їх складний віковий період, дуже важко швидко опанувати широту законів, ключові тлумачення власних прав, відповідні правові системи і той культурно-соціальний контекст, у якому вони самі перебувають. Підлітки не завжди обізнані з законом, не завжди мають ті інструменти, що необхідні їм для сприйняття інформації та розуміння важливості власних прав: як саме їх конституційні права можуть сприяти розвитку та подальшому успішному життю. Проблемні моменти, із якими зазвичай стикаються підлітки, зводяться до розуміння сімейних систем та ролі батьків, релігійних свобод і прав щодо віросповідання, злочинності неповнолітніх та судових систем, які б мали бути дружніми до дитини, дотримання прав у засобах масової інформації і, врешті-решт, створення основ для накопичення цілісної правової вихованості як результату

правового виховання. Як вважає М. Кашук (2018), сьогодні вкрай необхідним є «формування правової культури учнів шляхом накопичення правових знань, формування правових переконань, установок, навичок правомірної поведінки» (Кашук, 2018, 82).

Зазначимо, що поняття «правова культура» і «правове виховання» в деяких джерелах ототожнюються, про що свідчить, наприклад, робота В. Стефаніка, О. Дмитрів, С. Кави, та І. Кудли (2011), які розуміють під правовим вихованням «... формування правової культури – прищеплення поваги до прав і свобод людини і громадянина, Конституції, державних символів (Герба, Прапора, Гімну); знання й дотримання в поведінці законів України; активну протидію особам, що порушують закони, завдають збитків державі, зазіхають на територіальну цілісність і незалежність України».

Таке ототожнення, на нашу думку, не правомірно, адже правова культура – це результат правовиховної та правоосвітньої роботи з людиною, тоді як правове виховання – процес, у якому взаємодіють суб'єкти правовиховної роботи і який ґрунтується на дотриманні принципів верховенства права, соціальної справедливості, гуманізму тощо.

Важливим для нашого дослідження є визначення правової культури, запропоноване Р. Сербінім: «Правова культура – це категорія філософії права, яка характеризує обумовлене природним правом, всім соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини й людства, що полягає в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості та загалом у рівні правового розвитку суб'єктів (людини, різних груп, усього населення, людства взагалі) і забезпечує верховенство права в суспільному житті, дієвість гуманітарних принципів справедливості, свободи й гуманізму, людини як вищої соціальної цінності, захист її честі та гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями захисту прав і свобод, загальнолюдських цінностей» (Сербін, 2003, 8).

Зовсім інакше тлумачить поняття «правове виховання» автор праці «Правова педагогіка» Н. Головка (2007). Учена зазначає, що така робота має

глобальний вимір, а саме виховання не лише важливе для забезпечення правової культури населення, а й виступає окремим напрямом правової соціалізації: «Правове виховання – найважливіший напрям у педагогічному забезпеченні правової соціалізації та правової культури населення. У сучасних умовах правове виховання набуло глобального значення. Освітній вплив на молоде покоління і всіх громадян повинен містити правове виховання. Ця робота вимагає особливої педагогічної майстерності, оскільки без неї правові знання не дієві, а правові повчання не перетворюються на правові навички вихованців. Педагогічні механізми таких перетворень недостатньо вивчені, а правове виховання – це корисна робота без гарантії на успішний результат» (Головко, 2007, 6).

Підкреслимо, що сьогодні вчені розуміють правове й моральне виховання в гармонійній єдності, утверджують правосвідомість як цінність громадянина й водночас доводять важливість формування правової свідомості, правової поведінки підлітків, що є головною умовою розвитку особистості в суспільстві. Міцний зв'язок правового виховання з моральним вихованням можна пояснити тим, що і мораль, і право загалом утверджують норми й основні принципи поведінки людини тощо. Отже, можемо констатувати, що правове виховання підлітків є обов'язковим для формування правової компетентності, підвищення рівня правової культури як окремої особистості, так і суспільства загалом.

Сучасний американський дослідник Роджер Ж. Р. Левеск (Levesque, 2019) звертає увагу на системи захисту дітей, що наявні нині у світі. До особливо вразливих дітей, на його думку, належать підлітки, проте, попри наявність захисних систем, сьогодні дуже складно визначити права, які визнають їхні інтереси і здібності. Водночас учений наголошує, що й дотепер ці системи не визнають, що саме підлітки заслуговують на юридичний захист, оскільки вони вважаються «дітьми» й належать до категорії неповнолітніх. Загальну причину такої проблемної ситуації Роджер Ж. Р. Левеск вбачає в тому, що «ці системи обов'язково орієнтуються на сім'ї та,

як результат, зосереджуються на деталізації конституційного права батьків. Поки це робиться, ця галузь права породжує значні труднощі... Системи захисту дітей повинні одночасно обслуговувати і батьків, і їхніх дітей. Обслуговування своїх інтересів одночасно є проблематичним настільки, наскільки це стосується дитини. Системи соціального забезпечення по суті розглядають дітей як жертв, а їхніх батьків – як злочинців. Батьки та опікуни – це ті, кого вважають відповідальними за своїх дітей, однак вони мають свої потреби, бажання та законні права, які іноді можуть суперечити найкращим інтересам їхніх дітей» (Levesque, 2019, 139).

Додамо, що в суспільстві панує думка про те, що підлітки мають знати не лише свої права, а й обов'язки, і саме в цьому, ми вважаємо, криється нерозв'язаність питання взаємин у сім'ї. Ситуація погіршується тим, що значення впливу сім'ї на правове виховання підлітків дуже швидко зменшується, адже на сьогодні спостерігається криза існування сім'ї як такої. У сучасному світі є багато видів сімей, які вже не є безпечним середовищем для підлітків, що в них виховуються. Так, чвари в сім'ї, насилля над підлітками (не лише фізичне, а й морально-психологічне) призводять до того, що їх слід захищати від рідних батьків або осіб, що їх замінюють. Крім того, підлітки, стикаючись з агресивним середовищем, самі стають більш агресивними, змінюється їхня поведінка в бік неправомірної, злочинної, яку вже не виправити профілактичними діями. Такі ситуації характерні не лише для країн з перехідною економікою, а й для розвинених країн, які могли б, на нашу думку, на державному рівні, а не на рівні окремої громади покращити рівень правосвідомості підлітків, підвищити їхню правову культуру тощо. К. Стівенс, та Ф. Меннен (Stevens, & Mennen, 2018, 49) додають, що підлітки в такому разі дуже часто мають депресивні стани, тривогу, посттравматичний стрес, академічні й поведінкові проблеми, погані стосунки з однолітками тощо.

Для нашого дослідження становить інтерес робота С. Максимова, у якій він схарактеризував два протилежні підходи до правового виховання:

«а) авторитарний, де акцентовано на патерналістському розумінні виховання як дії ззовні; б) гуманістичний підхід, що розглядає виховання з погляду тих процесів, які здійснюються всередині свідомості особистості» (Максимов, 2010, 56). Учений доводить, що згідно з першим, «авторитарно-легістським (позитивістським) підходом», правове виховання являє собою «цілеспрямовану діяльність державних інститутів щодо впливу на правосвідомість громадян для забезпечення міцного правопорядку». Відповідно до другого підходу – «ліберально-юридичного (непозитивістського)», сутність правового виховання слід розуміти як «формування поваги до прав людини» (Максимов, 2010, 61). На переконання вченого, найбільш перспективною є синтезована концепція «стадіального розвитку особистості», що «органічно включає правове виховання в процес освіти». Також слушною є його думка щодо використання в правовому вихованні дискурсивно-комунікативного підходу, який «дає змогу тлумачити правове виховання як складну систему комунікативних відносин, спрямованих безпосередньо на відтворення правового суб'єкта і опосередковано – на відтворення правової системи загалом» (Максимов, 2010, 61). Ми поділяємо думки вченого й акцентуємо на тому, що використовувати примус у правовому вихованні підлітків не можна, а отже, слід будувати цей процес, спираючись на другий підхід – ліберально-юридичний, тобто виховувати підлітків, застосовуючи такі принципи, форми, засоби та методи, що поєднують вимоги свободи і порядку.

Аналіз методологічного аспекту різноманітних досліджень, присвячених проблемам правового виховання, свідчить про наявність значної кількості тлумачень понять «право» і «виховання». Як зазначає Л. Макаренко (2019b), «право – багатоаспектне явище, тому наука розробляє і консолідує досить різноманітні відомості про нього, накопичені за довгі роки» (Макаренко, 2019, 51). Дослідниця вказує на те, що саме слово «право» є дуже розмаїтим: його розуміють у таких значеннях: «свобода людини, справедливість, правила (норми), балансування інтересів людей, певні

інтереси та потреби суб'єктів суспільства, особливі почуття, вимоги суб'єктів щодо отримання ними якихось благ тощо» (Макаренко, 2019, 51).

З огляду на це, ціннісним для нашого дослідження є праці, пов'язані з філософією виховання, адже без філософської думки правове виховання може бути представлено лише фрагментарно, а не цілісно.

Різні інтерпретації поняття «правове виховання» зумовлені тим, що цей процес становить інтерес для вчених різних галузей знання – філософії, педагогіки, психології, соціології, історії, правознавства, релігієзнавства тощо. Кожна з цих наук вкладає в поняття виховання свій зміст. Як слушно зауважує з цього приводу С. Василіна (2017), «проблема правового виховання та правової освіти молодшої особистості завжди перебувала в центрі уваги не лише юристів і суспільствознавців, а й педагогів, психологів, соціологів. Вона має велике значення як для розвитку соціально-педагогічних теорій, так і для практики освіти і виховання» (Василіна, 2017, 13). Розкриваючи поняттєвий апарат дослідження, вчена наводить тлумачення терміна «правова вихованість», який є базовим для нашої роботи. Цей термін С. Василіна пояснює як «повагу до закону і законності, ставлення до них як до соціальних цінностей, дотримання норм життя; способів цивілізованого розв'язання проблем і ситуацій; урахування надійної сили, що здатна захистити права і свободи людини; містить потребу й бажання поводитися правомірно; прагнення до вибору правомірних способів і засобів задоволення своїх потреб і розв'язання проблем; прагнення до утримання інших людей від правопорушень і девіантної поведінки; участь у підтриманні правопорядку в різних ситуаціях...» (Василіна, 2017, 44–45).

Отже, на нашу думку, поняття «правове виховання підлітків» має розглядатися крізь призму широких соціальних змін, крізь крос-культурний контекст, що впливає на інтелектуальний розвиток, правову свідомість та вчинки підлітків, зважаючи на невідповідність різних правових систем, які мали б сприяти оновленню прав підлітків для їх більшої самореалізації, побудови власної траєкторії успішного життя на майбутнє. Вихователі та

вчителі, які працюють із підлітками, юридичні консультанти, правознавці, соціальні працівники, що надають різні види допомоги підліткам, мають зосереджуватися на тих законах, які передбачають захист молоді, а не їх криміналізацію під прикриттям правового захисту. Стратегічним напрямом роботи з підлітками, які, зокрема, опинилися в несприятливих обставинах, вважається соціальне втручання, або інтервенція, що має на меті спрямувати підлітків до соціальної поведінки та прийняття загальноприйнятих морально-правових норм суспільства, обмеження впливу асоціальних цінностей. Так, Ірвінг Спергл (2010), оцінюючи ризики протиправної поведінки підлітків, зауважує: «Робота з молодого людиною, яка, з одного боку, опинилася під загрозою, а з іншого – сама є небезпечною для інших, стає все більш складною, якщо враховувати основні структури, навантаження або відносини в сім'ї, у школі, на роботі та із сусідами, систему юстиції» (Спергл, 2010, 127).

Важливим поняттям у контексті нашого дослідження є також поняття «правова система», яке здебільшого тлумачиться вченими як соціальне явище, що об'єднує людей відповідно до простору, у якому вони перебувають. Автори праці «Загальна теорія держави і права» (2008) вказують на те, що «правова система відіграє величезну і різнобічну роль у житті суспільства. І кожен її компонент окремо (наприклад, джерела права), і вся система в цілому здійснюють свій примус (вплив) не тільки на суспільні інститути, а й на людину, її діяльність (*Загальна Теорія Держави і Права*, 2008, 340).

На наше переконання, принципи правового виховання залежать від того, у якій правовій системі розвивається підліток. У нашій державі правова система складається з таких елементів, як «система права, правова політика, правова ідеологія і юридична (правова) практика, зокрема, правотворча, правозастосовча, правоохоронна» (*Загальна Теорія Держави і Права*, 2008, 331). На сучасному етапі доцільно було б конструювати процес правового виховання відповідно до поняття «правова сім'я», де системи права

набувають нового значення. Так, зокрема, дослідники виділяють декілька правових сімей, а саме: «1) сім'я загального права (історично створена в Англії в X–XIII ст.); 2) романо-германська правова сім'я (історичні корені якої сягають римського права, I ст. до н. е. – VI ст. н. е.); 3) традиційні (Японія, ряд держав Африки та ін.) і релігійні правові сім'ї (мусульманське право, індуське право); 4) слов'янська правова сім'я» (*Загальна Теорія Держави і Права*, 2008, 339).

Вважаємо, коли процес правового виховання підлітків буде зосереджений на інноваційних виховних технологіях відповідно до типу правової системи й типу правової сім'ї, на обговоренні правових проблем, що безпосередньо стосуються молоді підліткового віку (право на приватне життя, право на доступну і якісну освіту тощо), тоді виховна концепція сприятиме наданню підліткам більшої правової компетентності, розвитку правової культури, спрямує їх на набуття правової соціалізації тощо. У такому разі, за успішної організації процесу правового виховання, підлітки відчуватимуть себе, з одного боку, більш вільними, а з іншого – зможуть узяти на себе більшу відповідальність за своє майбутнє життя. Важливими складниками системи правового виховання підлітків, на нашу думку, мають стати: збалансування свободи вираження поглядів підлітків із їх правом на захист; розв'язання проблеми сексуального впливу з боку засобів масової інформації на поведінку підлітків, що може спровокувати кримінальні вчинки; подолання злочинності, що спричиненої різними формами залежності (алкогольні напої, наркотики, інтернет-ігри тощо); розвиток правової свідомості, культури вчинку тощо. Додамо, що підлітки, накопичуючи правовий досвід, включаються в культурне життя держави і набувають ідентичності. Із цього приводу слушною є думка О. Соболю (2017), яка досліджувала проблеми ідентичності підлітків у рамках культури: «Варто більше уваги приділяти ролі ідентичності та почуття належності, щоб молодь могла зрозуміти світ, у якому вона живе. Термін «глобальне громадянство» може ширше використовуватися в розвитку освіти, але якщо

дискусії, дослідження та практика не враховуватимуть складний характер ідентичності та належності, тоді цінна роль, яку вона може відігравати в процесі навчання молодшої людини, буде, як мінімум, маргінальною та, ймовірно, не матиме значення» (Соболь, 2017, 110).

Отже, важливим для розв'язання проблем, пов'язаних із правовим вихованням підлітків, є подальший науковий пошук, спрямований на визначення можливостей правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

1.3. Організаційно-педагогічний потенціал громадських об'єднань у правовому вихованні підлітків

Вивчення правовиховних практик у різних країнах розкриває різні спектри розуміння того, як громадські організації забезпечують вияв високої правової культури населення, зокрема дітей та молоді. Ми вважаємо, що на сьогодні громадські об'єднання, які опікуються молоддю, виступають активними посередниками між державними інституціями і самими підлітками в широкому колі інтересів, адже саме в цих інституціях обговорюються проблеми підлітків, стратегії їх правового захисту, проводиться активна просвітницька діяльність, що безпосередньо підвищує правову компетентність молоді.

Ставлення суспільства до правоосвітніх та правовиховних практик підлітків у громадянських об'єднаннях в Україні є доволі різним. Так, за твердженням К. Вінцукевич (2010), «одні називають їх чи не єдиною надією на становлення в Україні громадянського суспільства, інші – “грантожерами”, загрозою для національної безпеки» (Вінцукевич, 2010, 1). Також різняться погляди вчених і на проблему розуміння цілей таких організацій, зокрема, на процес правової освіти підлітків, на місце самих громадських організацій в освітньо-культурній роботі. Водночас можна констатувати, що підлітки недостатньо поінформовані про наявність

таких організацій, їх значну роль для їхнього подальшого успішного життя. Отже, є необхідність проведення аналізу діяльності громадських організацій у сфері правоосвітньої діяльності та правоохоронної роботи з підлітками. Для сучасних підлітків важливо знати, які правоосвітні заходи організовують громадські об'єднання та як вони можуть впливати на їхнє культурне життя і розвиток тощо.

На нашу думку, діяльність громадських організацій щодо правоосвітньої діяльності та правовиховної роботи в Україні висвітлюється недостатньо. У науковій літературі бракує чіткого уявлення й розуміння проблеми правової освіти і виховання підлітків, і думки вчених збігаються лише в тому, що з молоддю необхідно проводити роботу, спрямовану на підвищення рівня правової компетентності, розвиток правової культури, і громадські об'єднання, громадські рухи мають брати у такій роботі активну участь. Інакше кажучи, значущість проведення освітньої і правовиховної діяльності з підлітками в громадських організаціях стає не менш важливою, ніж у державних інституціях, які безпосередньо опікуються цими питаннями.

У різних публікаціях, присвячених громадським об'єднанням, використовуються різні категорії, наприклад, «громадська організація», «громадський рух», «неурядова організація», «некомерційна організація», «третій сектор» тощо. На нашу думку, поняття «громадське об'єднання» має відображати основне поле його діяльності – роботу з громадою для покращення якості життя, і лише в певному контексті можливе вживання різних термінів, що стосуються роботи різних сфер із цим об'єднанням – система оподаткування (тобто об'єднання є неприбутковим), система відносин із державними органами (об'єднання як неурядове), не є політичним об'єднанням і благодійним фондом.

Під час проведення аналітичної роботи ми виділили декілька основних ліній роботи громадських об'єднань, які становлять інтерес для нашого дослідження. Зокрема, це місія і мета об'єднання (основні види діяльності), правові цінності людини та зміст правовиховної роботи громадського

об'єднання в роботі з підлітками. Зауважимо, що поняття «правовиховна робота» ми розглядаємо в широкому контексті. Зважаючи на останні дослідження, можемо констатувати, що правовиховна робота в громадських об'єднаннях із підлітками не може бути відірвана від правової роботи. Це окремий напрям діяльності, що базується на правових цінностях, містить систему заходів, націлених на реалізацію як на місцевому, так і на інтернаціональному рівнях та здійснюється завдяки спеціальному набору правових, психологічних та педагогічних знань, компетенцій, що дають змогу формувати у підлітків високий рівень правової вихованості. Дотичним до нашої думки є твердження С. Погребняк (2012) про те, що «в правовому вихованні важливо виховувати в молоді правові почуття, які регулювали б її поведінку: почуття законної обраної мети, правомірності шляхів і засобів її реалізації, справедливості, нетерпимості до порушників норм права, відповідальності тощо. Інакше основними регуляторами поведінки молодих людей будуть прості емоції (страх, гнів), які ведуть до ситуативної поведінки, нерідко до неправомірної» (Погребняк, 2012, 66).

Розглянемо в контексті викладеного вище діяльність кількох громадських об'єднань.

Так, зокрема, однією з активних організацій в Україні є Всеукраїнська асоціація правозахисних організацій «Українська Гельсінська спілка з прав людини», що була заснована у 2004 році. Її основна місія – «розвиток гуманного суспільства, що базується на повазі до людського життя, гідності та гармонійних стосунків між людиною, державою і природою через створення платформи для співпраці між членами Спілки та іншими учасниками правозахисного руху», а мета – «захист прав людини» (*Українська Гельсінська Спілка з Прав Людини, 2021*).

Основні правові цінності людини в цьому громадянському об'єднанні заявлені як такі, що декларуються Гельсінськими угодами (Helsinki Accords), підписаними в 1975 році у Фінляндії, а саме: повага до права людини та її основних свобод (свобода думки, совісті, релігії, переконань), гідність

людини, рівність перед законом, справедливість, дружні відносини, благополуччя, довіра, безпека тощо.

Аналіз звітів цієї організації, що презентуються щорічно, показав: освітній напрям цього потужного об'єднання є доволі значущим. Так, наприклад, у 2018 році громадське об'єднання намагалося налагодити спільну правоосвітню роботу шляхом встановлення діалогу: «Громадська спілка та державні структури зорієнтували свою діяльність на оптимізацію спільної роботи в рамках реалізації Національної стратегії у сфері прав людини щодо підвищення рівня обізнаності з цим питанням. Важливим кроком у цьому є об'єднання зусиль правозахисного недержавного середовища і державних органів влади та налагодження діалогу між ними» (*Річний Звіт УГСПЛ за 2018 рік*, 2019, 38).

Правова освіта в цьому контексті розглядається як стратегічний напрям громадянської освіти, і для її покращення спілка проводить Всеукраїнські конкурси (наприклад, конкурс учнівських есе «Права людини крізь призму сучасності»), тематичні майданчики (наприклад, «Чому Україна залишає своїх дітей в окупації?»), спецпроекти та мініпроекти (наприклад, «Історія одного міста...», «Мапа пам'яті» та ін.). Також підлітки беруть участь у роботі Містечок USAID, де вони мають змогу «отримати інформацію щодо діяльності УГСПЛ, одержати базову інформацію з прав людини, дізнатись про успішні практики захисту прав, та про діяльність Центру Документування порушень прав людини та воєнних злочинів» (*Річний Звіт за 2019 рік*, 2021, 39). Цікавою і захопливою для підлітків була правозахисна гра «Бінго», особливістю якої є те, що її учасникам необхідно швидко знайти відповіді на запитання, що стосуються прав людини. Не менш цікавим для підлітків стало інтерактивне спілкування з прав людини: «Діти та підлітки з великим задоволенням брали участь в інтерактивному спілкуванні під час роботи майданчика, що допомогло їм зрозуміти важливість прав людини. Під іншим кутом зору вони подивилися на улюблені книги про Гаррі Поттера, зрозуміли, що маленькі чарівники Гаррі, Герміона і Рон боролися за права

людини, звільняючи Доббі “з рабства”, протистояли приниженню людської гідності і диктату. Слід зазначити, що батьки із задоволенням теж допомагали дітям знайти відповідь на одне з питань правозахисної гри «Бінго» (*Річний Звіт УГСПЛ за 2018 рік*, 2019, 40). Нові форми і методи правоосвітньої роботи впроваджуються «Українською Гельсінською спілкою з прав людини» шляхом реалізації різноманітних заходів просвітницького характеру, де передаються знання про права людини (вуличні акції, мистецькі інсталяції, арт-майстерні, перегляди документальних фільмів, семінари, прес-конференції, інформаційні сесії, тренінги, розроблення навчальних курсів, зокрема до підручників з історії, курсу «Культура добросусідства» тощо). Крім того, це об’єднання проводить і такі заходи, як зустрічі з підлітками – майбутніми юристами, а серед особливих подій – Презентація Правової абетки внутрішньоопереміщеної особи тощо. На нашу думку, питання, які сприяють підвищенню правової культури підлітків, є пріоритетними для цієї організації. До них належать: подолання проблеми знищення громадянської ідентичності підлітків через формальну та неформальну освіту на окупованих територіях України, створення методичних матеріалів, що висвітлюють питання збройного конфлікту (цільова аудиторія – діти, молодь), співпраця на міжнародному і національному рівнях у сфері просвітницької роботи не лише з підлітками, а й з тими, хто має безпосередньо брати участь у правоосвітній роботі щодо захисту прав підлітків – учителі, батьки, правоохоронні органи, соціальні служби тощо (*Річний Звіт за 2019 рік*, 2021).

Отже, робота, яка проводиться «Українською Гельсінською спілкою з прав людини», узгоджується з основними правовими цінностями, що декларуються міжнародним і національним правом.

У контексті нашого дослідження привертає увагу також правоосвітня діяльність для підлітків такого громадського об’єднання, як «Центр прав людини ZMINA» (організація діє з 2013 р.). Основний від діяльності цієї організації, як зазначено у відкритих джерелах, «захист свободи слова,

свободи пересування, протидія дискримінації, запобігання тортурам і жорстокому поводженню, боротьба з безкарністю, підтримка правозахисників і громадських активістів на території України, зокрема й в окупованому Криму, а також захист осіб, які зазнали лиха внаслідок збройного конфлікту в Україні» (ZMINA, 2021).

Цікавими в аспекті нашої роботи є інформаційна та освітня діяльність об'єднання, спрямована на відстоювання прав, допомогу іншим у разі порушень прав людини. З часу реформування правової освіти в нашій країні ця організація поступово розширювала свій вплив і розробляла все більшу кількість заходів, націлених на підвищення правового виховання підлітків. Так, наприклад, оцінюючи правові цінності, які декларують у цій організації, можемо вказати на захист основних свобод, добробуту родини, гідність людини, неприпустимість тортур, підтримку представників вразливих груп тощо. Також проводяться кампанії з протидії насильству для родин учасників АТО («Війна, яка не відпускає»), надається інформаційна підтримка розвитку співпраці громади і поліції, популяризується правозахисна діяльність тощо. «Центр прав людини ZMINA» порушує питання, що турбує сучасних підлітків, які перебувають на окупованих територіях, зокрема, це ті самі питання, що намагаються розв'язувати в старшому підлітковому віці – здобуття професійної освіти. Через велику кількість труднощів (карантинні обмеження, одночасне навчання в двох школах для отримання атестату державного зразка, додаткові вступні іспити у вищій навчальній закладі, складність проїзду через контрольні-пропускні пункти, залякування з боку прикордонників та ін.) підлітки відчують розгубленість і страх, втрачають надію побудувати в майбутньому успішну кар'єру тощо. Крім того, організація працює з молоддю, яка має особливі освітні потреби, наприклад, проводить для них різноманітні тренінги («Мій внесок в інклюзивне суспільство: що можу зробити я тут і зараз») тощо. Активно обговорюється і питання боротьби підлітків проти корупції (стрічка про 15-річного громадського активіста Сергія Чагарова «Ти, бл*, рота закрий»), створена в

межах проекту «Civil Pitch: фільми громадської активності» (режисерка – Таїсія Кутузова). Особливого значення організація надає правоосвітній і правовиховній роботі з підлітками, які прагнуть поєднати своє майбутнє життя із журналістикою, спрямованою на викриття соціальних проблем, пов'язаних із захистом прав людини (наприклад, організація медіафестивалю «Праволюдність: Медіфест») та ін.

Діяльність міжнародної неурядової організації «Freedom House», що функціонує також і в Україні, пов'язана зі сферою захисту прав людини. Ця організація оцінює, зокрема, доступ людини в різних країнах до їх політичних прав та громадянських свобод. У фокусі уваги цієї інституції – цінність свобод, серед яких – свободи, які безпосередньо стосуються підлітків як особистості, що зростає (свобода волевиявлення і віри, академічна свобода, свобода на висловлення власної думки, свобода пересування та вибору місця навчання, захист від домашнього насильства, свобода вибору партнера для шлюбу, свобода від економічної експлуатації тощо). Ця організація констатує занепад свободи в усьому світі і вказує на нові виклики, що позначаються на правах людини майже в усіх країнах, зокрема спалах коронавірусу «Пандемія COVID-19, що спричинив кризу демократії у всьому світі. З початку спалаху коронавірусу стан демократії та прав людини погіршився у 80 країнах. Уряди у відповідь на це зловживають владою, замовчують тих, хто їх критикує, послаблюють чи закривають важливі інституції, часто підриваючи саму систему підзвітності, необхідну для захисту здоров'я населення» (*Democracy under Lockdown*, 2021).

Основні заходи, які є важливими для проведення правовиховної роботи з підлітками, зводяться до надання цією організацією аналітичних рекомендацій щодо розв'язання урядом ключових проблем в Україні (корупція, напади на активістів громадянського суспільства, неадекватність реакції міліції, дискримінація менших релігійних груп, бар'єри для вільного пересування переміщених осіб, широке побутове насильство

тощо). Зауважимо, що саме правовиховна робота з підлітками у цій організації не має чітко обмеженого поля дій. Уважаємо, що головна причина криється у фокусуванні «Freedom House» на діях урядів різних країн, які б мали спрямувати увагу на максимальне забезпечення прав молодшої особистості для її успішної життєдіяльності в майбутньому.

Є також організації, які беруть активну участь у правовиховній роботі через різні види діяльності – спорт, мистецтво, туризм, вивчення культурної спадщини тощо. Вартою уваги є діяльність громадських організацій, які безпосередньо опікуються захистом прав жінок, але в їх сферу входить і захист прав дитини. До таких організацій належить, наприклад, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» (діє в Україні з 1998 р.). Серед основних завдань Центру – «сприяння запобіганню торгівлі людьми, іншим виявам насильства, жорстокому поводженню, особливо щодо дітей; сприяння протидії сексуальній комерційній експлуатації дітей, їх залученню до проституції та порнографії; сприяння проведенню роботи зі створення й упровадження ефективних механізмів подолання цих явищ шляхом налагодження та зміцнення взаємодії державних, недержавних, міжнародних організацій» тощо (*Громадська Організація «Ла Страда-Україна», 2021*).

Доволі потужною є превентивно-освітня діяльність цієї організації: вона, зокрема, розробляє й організовує тренінги, семінари, круглі столи, конференції тощо, а також реалізує напрями, пов'язані з протидією кіберзлочинності. У полі досліджень Центру також діяльність майбутніх правоохоронців – слідчих, інспекторів, прокурорів тощо. Так, у матеріалах круглого столу «Вдосконалення законодавства у сфері захисту прав дитини від торгівлі дітьми, сексуального насильства та експлуатації» йдеться про те, що «вся діяльність правоохоронної системи зводиться до одного – захисту прав людини. Чи сьогодні всі наші правоохоронці й правоохоронні структури, їхні керівники розуміють, у чому проблематика? Якщо брати законодавство, все цікаво розписано і детально ... але між тим, що

проголошено, і реальним забезпеченням прав людини в країні “дистанція огромного размера”» (*Матеріали Круглого Столу*, 2009, 9).

У звіті, підготовленим цією організацією за даними Національної дитячої «гарячої» лінії, йдеться про основні проблеми, з якими стикаються діти і молодь: «Здебільшого діти телефонують з таких питань: самотність або інші страхи (25,7%), стосунки з однолітками та в родині (22,2%), статеве виховання та проблеми ВІЛ/СНІД (18,4%), загальна інформація про права дітей, правосуддя щодо дітей (12,7%), жорстоке поводження з дітьми (5,1%), проблеми в школі, серед яких – булінг (6,7%), проблеми залежностей (4,8%), безпритульність та дискримінація (2,2%), наслідки політичної нестабільності (2,2%)» (*Права Дітей в Україні...*, 2014, 4). Отже, вивчення соціально-правових проблем, наявних в українському суспільстві (моральна розбещеність, що призвела до «епідемії аморальності», недотримання законодавства з боку громадян і самих представників правоохоронних органів, відсутність профілактичної роботи щодо правового захисту дітей та молоді тощо), а також проблем, із якими безпосередньо стикаються підлітки, доводить важливість проведення цією організацією правовиховної роботи.

Місією громадської правозахисної організації «Права людини»» (діє в Україні з 2011 р.) є розвиток в Україні громадянського суспільства «на засадах принципу верховенства права, захисту конституційних та міжнародновизнаних прав, свобод та законних інтересів громадян». Також ця інституція намагається формувати «індивідуальну правову і політичну свідомість та культуру українців». Одним із завдань її є «сприяння підвищенню рівня правової освіти та правосвідомості громадян» (*Правозахисна Організація «Права Людини»*, 2021). Організація бере участь у різних видах правовиховної роботи, що пов'язана з дітьми та молоддю: проведення Всеукраїнської акції «16 днів проти насильства», підготовка методичних матеріалів для роботи з представниками правозахисних організацій, розроблення проєкту «Комплексна допомога в сімейних та родинних відносинах» (у співпраці з громадською організацією

«Центр “Жіночі перспективи”», мережею правових клубів «PRAVOKATOR») тощо. Як зазначено в аналітичному звіті, завдяки такій діяльності вдалося розробити систему «з надання безоплатної вторинної правової допомоги та надання правової допомоги у сфері сімейних правовідносин», а також (що важливо для правовиховної роботи із підлітками!) – «розвинути знання, уміння, навички та компетенції працівників спеціалізованих центрів щодо ефективної комунікації із клієнтом, ідентифікації правових та інших пов’язаних потреб у сфері сімейних та родинних відносин, застосування чинного законодавства, виявлення та ведення стратегічних справ» тощо (*Аналітичний Звіт...*, 2019, 4).

Крім того, у правозахисній організації «Права людини» зважають на труднощі, із якими стикаються самі правозахисники, як от: високе психологічне навантаження, емоційна напруженість, конфліктні ситуації, токсичне спілкування, інтуїтивний пошук розв’язання проблем, стресові ситуації через «часті зміни законодавства, різне трактування змін та нерозуміння, як налагоджувати роботу відповідно до нової нормативно-правової бази» тощо (*Аналітичний Звіт...*, 2019, 30). В організації наголошують на партнерській взаємодії під час розв’язання правових питань, тобто діяльність державних організацій у сфері правовиховної та правозахисної діяльності оцінюється як не зовсім зручна для користування через їх закритість.

Отже, аналіз правовиховної роботи з підлітками в громадських організаціях України доводить актуальність цього напрямку діяльності для нашої країни. Тенденція до проведення правовиховної роботи з боку громадських організацій посилюється за критерієм «у співпраці», ніж за критерієм «самотужки», що цілком узгоджується з фактами, зафіксованими в аналітичних матеріалах, документах, відкритих джерелах, на які посилається як спільнота правозахисників, так і академічна спільнота у сфері захисту права. Оскільки проведення такого виду діяльності з підлітками є особливим і має не лише правові, а й психолого-педагогічні засади, то наукового

обґрунтування потребує діагностика правової вихованості підлітків у діяльності громадських організацій.

Висновки до першого розділу

У розділі уточнено теоретичні поняття, пов'язані з правовим вихованням особистості. Проаналізовано українські і зарубіжні джерела, які містять матеріали щодо правосвідомості, правомірної поведінки особистості як детермінанти правового виховання підлітків. Питання правового виховання пов'язані, зокрема, з питаннями правопорядку й законності, необхідності й корисності суспільству, моральності людства тощо. У роботах вчених зазначено, що поряд із правом як основою існування суспільства, мають визнаватися права окремої людини та її свободи, але водночас не повинно йтися про свавілля. Також наголошено на різноманітних концепціях, пов'язаних із розумінням громадянських прав людини, її потреб, цінностей та ін.

Під час історико-філософського аналізу наукових праць було з'ясовано, що і сьогодні, як і в попередні періоди існування людства, однаково актуальними є питання забезпечення права людини й забезпечення правопорядку та стабільності в суспільстві. Правопорядок у суспільстві, свобода людини, рівність людей перед законом, новітні наукові досягнення, зокрема й у сфері права, розквіт культури цивілізації – це ті питання, що тісно пов'язані з правовиховною роботою серед молоді. Нове покоління має постати в гармонії особистого і суспільного (глибоко розуміти права людини, володіти високим рівнем правосвідомості й дотримуватися вимог правомірної поведінки).

У розділі наголошено на важливості тих правових проблем, із якими стикаються підлітки в період дорослішання – як на фізіологічному, так і на моральному рівнях.

Доведено, що громадські організації вносять свій вклад у правову освіту підлітків. У розділі зосереджено увагу на діяльності правозахисних організацій (як українських, так і міжнародних), що активно виступають на захист прав людини й намагаються розробити правоосвітні стратегії. Українські науковці через організацію різних правозахисних дій та за фінансової підтримки міжнародних донорів, які представлені в Україні, шукають можливості розширення взаємодії з європейською правовою культурою. Правоосвітні практики, до яких прилучаються діти та молодь України, дають змогу показати українську правову культуру європейському суспільству. З'ясовано, що громадські організації виконують важливу роль у правовому вихованні молодого покоління, і їх повсякденна діяльність розвиває правову культуру населення України. Доведено, що правоосвітня робота, яку виконують ці інституції, пов'язана з роботою державних установ країни. На неформальному рівні дії громадських організацій дають змогу створювати правоосвітні простори для підлітків (зокрема й інтернет-простір), які інформують їх про заходи та події у сфері правової освіти й допомагають успішно взаємодіяти з правоохоронними органами. Отже, активна правовиховна діяльність громадських організацій та визнання значущості їхньої роботи на міжнародному рівні потребує не лише теоретичного осмислення, а й методичного забезпечення, на що буде спрямоване наше подальше дослідження.

Результати першого розділу дисертації відображено в наукових працях автора [3],[4] (див. Додаток В).

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНИЙ АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ

2.1. Сутність, зміст і структура правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях

Широкий контекст сучасного правового виховання (здобуття громадськими об'єднаннями змоги розвивати уявлення про право, формувати правомірну поведінку підлітків, вибудовувати мережу громадських організацій, що опікуються виховним процесом, доступність до правової освіти, правової культури тощо) вимагає від дослідників вироблення нових методичних засад, необхідних для підвищення рівня правової вихованості підлітків.

Соціальні позаосвітні спільноти, які постійно збагачуються різноманітними культурними практиками, створюють сприятливу атмосферу для спілкування з молоддю. Це можна використовувати для розвитку бажання зростати як особистість, що поважає правопорядок, цінує суспільний лад і мир між людьми. З огляду на це, вважаємо за доцільне визначити зміст і структуру правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях.

У роботах О. Хоптяної (2009), О. Орлової (2008), М. Штангрета (2007) порушено питання сутності правової вихованості, яка має тісний взаємозв'язок із такими поняттями, як «правосвідомість» (В. Войтов, 2007; М. Цимбалюк, 2009; М. Черкас, 2010), «правова поведінка» (О. Коломійцев, 2006; О. Омельчук, 2003), «правомірна поведінка» (М. Калиняк, 2009), «правова соціалізація» (С. Богачов, 2010), «правові цінності» (М. Бурдоносова, 2011), запобігання маргінальній поведінці (Г. Писарев, 2010 та ін.).

Так, зокрема, у дисертаційній роботі О. Хоптяної «Правове виховання учнів 5-6 класів у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів» (2009) під правовим вихованням розуміється «структурне особистісне утворення з функціонально пов'язаними і взаємозумовленими когнітивним, емоційно-ціннісним і поведінковим компонентами, що характеризується рівнем усвідомлення особистістю правових знань, мотивів, необхідності правомірної поведінки та втілення їх у реальних нормативно-поведінкових діях» (Хоптяна, 2009, 14), а отже, закономірним є взаємозв'язок між усіма сферами особистості.

Дослідниця О. Орлова (2008) наголошує на тому, що на сьогодні немає єдиного визначення поняття «правове виховання», оскільки воно є предметом вивчення різних наук. Сутність його вчена розкриває в межах концепції правового виховання населення, пропонуючи таке формулювання: «Правове виховання може бути визначено як здійснювана на основі норм та принципів права за допомогою спеціальних форм та методів, послідовна, систематична та цілеспрямована діяльність суб'єктів права, що має на меті підвищення рівня правової свідомості та правової культури окремих індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому і зорієнтована на їхню соціально-активну правомірну поведінку» (Орлова, 2008, 17).

Під поняттям «правове виховання» в дисертаційній роботі М. Штангрета розуміється специфічний процес, пов'язаний з «культурою суспільства як матеріальною, так і духовною» і зорієнтований на здобуття правових знань, набуття відповідних навичок і вмінь, усвідомлення правової системи держави, формування «правових ідеалів, переконань, цінностей» тощо (Штангрет, 2007, 11). У роботі вчений наводить також тлумачення термінів «правомірна поведінка» та «протиправна поведінка», що є дотичними до нашого дослідження. Так, правомірна поведінка, на думку М. Штангрета, – це «результат регулятивного впливу моральних і правових норм на свідомість індивіда шляхом усвідомлення та добровільного сприйняття їх як позитивних, соціально значущих і суспільно допустимих

зразків», а протиправна поведінка «виявляється в порушенні правопорядку, у протиправних діяннях... як порушення правомірності» (Штангрет, 2007, 11).

Із правовим вихованням тісно пов'язано поняття «правосвідомість», під яким ми, спираючись на дослідження І. Євхутич, розумітимемо в нашій роботі «сукупність раціональних і психологічних компонентів, які не тільки відображають осмислене усвідомлення правової дійсності, а й впливають на неї, формуючи готовність особистості дотримуватися правової поведінки» (Євхутич, 2015, 11). Для правосвідомості, на думку І. Євхутич, характерні три рівні розвитку (активний, звичайний і пасивний), що співвідносяться з циклами соціальної активності особистості (найвищий, високий, середній, низький, кризовий). У структурі правосвідомості дослідниця виокремлює такі елементи, як «правова установка, ціннісні орієнтації, переконання, мета та мотиви» (Євхутич, 2015, 11), від взаємодії між якими залежить, якою буде спрямованість правосвідомості – позитивною або негативною, де можливі девіація та деформація поведінки тощо. Суттєвим доповненням до цього положення є, на нашу думку, визначені В. Пирожковим форми деформації індивідуальної правосвідомості: «а) соціально-правовий інфантізм; б) правова необізнаність; в) соціально-правова дезінформованість; г) правовий нігілізм (негативізм); д) соціально-правовий цинізм; е) соціально-правове безкультур'я» (Пирожков, 2007, 17).

Проте наше дослідження присвячено питанням правового виховання підлітків і з проблемами протиправної поведінки перетинається лише частково. Саме тому доцільно звернутися до визначення правової поведінки людини, запропоноване в дисертаційній роботі О. Омельчука (2003): «правова поведінка людини – це зовнішньооб'єктивований вияв особистісних цінностей людини, які ґрунтуються на домінуючих у суспільстві правових цінностях і нормах і забезпечуються державним примусом» (Омельчук, 2003, 8).

Окрім поняття «правомірна поведінка», у науковій літературі функціонує і термін «правослухняна поведінка», під якою розуміється результат «соціалізації, у процесі якої відбувається засвоєння суб'єктом моральних та правових заборон, соціальних стереотипів поведінки, що, своєю чергою, визначається груповою та індивідуальною правосвідомістю, почуттям соціальної відповідальності, правовою інтуїцією тощо» (Васильєв, 2000, 163). Ми поділяємо думку В. Васильєва про те, що саме в підлітковому віці формується «вміння оцінювати себе» через «вимоги авторитетних дорослих» та «власні вимоги». Водночас головним критерієм в оцінці себе є «морально-психологічні аспекти взаємин підлітка з іншими людьми», тому часто для підлітків характерні «боязкість, невміння відстояти власні погляди, безініціативність» (Васильєв, 2000, 111).

У структурі правомірної поведінки підлітків дослідниця М. Калиняк (2009) виокремила когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-поведінковий компоненти. Зміст когнітивного компонента, на думку вченої, формують «знання сутності правопорушень та основ правомірної поведінки», зміст емоційно-ціннісного компонента – «активність у прагненні бути слухняним», а зміст діяльнісно-поведінкового компонента – «свідоме дотримання вимог правомірної поведінки» (Калиняк, 2009, 11). Крім структури правомірної поведінки підлітків, М. Калиняк визначила також її критерії і показники (соціальна активність, що розкривається через моральну позицію щодо правопорушень; соціальна спрямованість поведінки; позитивне ставлення до процесу навчання; адекватна самооцінка тощо). До ціннісних орієнтацій як критерію правомірної поведінки, на думку дослідниці, належать: «пріоритет загальнолюдських цінностей; здатність поважати іншу людину; ведення здорового способу життя; негативне ставлення до вживання психоактивних речовин» (Калиняк, 2009, 11). Ще одним критерієм правової поведінки є правова відповідальність, основними показниками якої є «уміння контролювати свої дії; потреба у засвоєнні

морально-правових норм; відповідальна поведінка; відсутність протиправних поведінкових проявів» (Калиняк, 2009, 11).

Розкриваючи сутність і структуру поняття «правова вихованість», ми спирались на тлумачення поняття «вихованість», наведене в Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні. Згідно з цим документом, вихованість – це «результат виховання, який виявляється у соціально прийнятній поведінці особи, умінні діяти справедливо, компетентно, на рівні вікових особливостей» (*Національна Програма Виховання Дітей та Учнівської Молоді...*, 2006, 197).

Отже, розглянувши складники поняття «правова вихованість підлітків у громадських об'єднаннях», ми дійшли висновку, що воно є результатом процесу правового виховання (як цілеспрямованого, так і природного), що здійснюється за допомогою впливу громадських об'єднань у взаємодії з державними інституціями та родиною і постає як *здатність особистості оволодівати правовими знаннями, підвищувати мотивацію до служіння суспільству, визнавати правила правомірної поведінки та керуватися ними у відповідних правових ситуаціях*. Така здатність має морально-правову базу – ідеї державотворення, соціального єднання та взаємодії з іншими людьми на засадах визнання їхніх прав і свобод у дусі міжнародного та національного законодавства.

Центральним питанням у вихованні людини вчені вважають питання свободи, адже людина «у своїх діях керується власною волею, власним розумом або стійкими переконаннями, а не хвилинними імпульсами або обставинами» (Хайек, 2018, 34). У цьому аспекті ми можемо підкреслити значущість цінності індивідуальної свободи в позитивному, а не в негативному («робити все, що заманеться») сенсі, тобто переходу до свободи як до можливостей, де замість поняття «державний примус» з'являється поняття «обмеження».

Правомірна поведінка є здобутком особистості, вона змушує вступати у взаємозв'язки з соціумом, і в такому разі людина не просто спілкується, а

знаходить підтримку в праві на свободу. Слушною в цьому контексті є думка Ф. Хайека, який зауважує, що «хоча у свободи є багато використань, вона тільки одна. Свободи (liberties) з'являються лише тоді, коли відсутня свобода: вони являють собою особливі привілеї і пільги, що ними користуються деякі люди і групи, тоді як інші більшою чи меншою мірою не свободні» (Хайек, 2018, 39).

Погляд на правове виховання як на складний соціально-педагогічний процес висловлений у монографії «Правове виховання в сучасній Україні» (2013). Автори цієї праці твердять, що мета правового виховання полягає у формуванні правового світогляду, стійких правових ідей і принципів, а основними елементами такого виду виховання є «правова соціалізація, правова культура та правосвідомість» (*Правове Виховання...*, 2013, 7). Правове виховання посідає особливе місце в громадянському вихованні, а тому нагальним, як вважають дослідники, є «подолання масового правового нігілізму та інших видів антиправової культури, що перешкоджають формуванню реальної правової держави та громадянського суспільства в Україні» (*Правове Виховання...*, 2013, 17).

Поняття «правова діяльність», «правова поведінка» розкриваються в дослідженні О. Дьоміної. На її переконання, найважливішим критерієм рівня правової культури є рівень правової активності людини, коли вона перетворює ідейно-ціннісні установки на правові дії: «Поведінковий аспект правової культури характеризує практичні дії людини або груп, що відображають їхнє ставлення до правових інституцій. Уміння не лише думати, а й діяти, практична діяльність людини – це найважливіший критерій рівня правової культури» (Дьоміна, 2007, 16). Для нашої дисертаційної роботи важливим є тлумачення поняття «правове виховання» в широкому і вузькому значеннях, запропоноване дослідницею. У широкому розумінні правове виховання є «загальним процесом впливу на свідомість та волю особи, зокрема впливу соціально-економічного устрою життя, політико-правового регулювання, ідеологічної діяльності, правової системи, моральної

атмосфери» (Дьоміна, 2007, 21). У вузькому значенні правове виховання – це специфічно організована й цілеспрямована діяльність, що передбачає «формування правової свідомості та правової культури» (Дьоміна, 2007, 21). Крім того, вчена підкреслює і більш вузький характер правового виховання, порівняно з правовою соціалізацією, тобто правова соціалізація людини є ширшим поняттям, ніж правове виховання.

У дослідженні Л. Макаренко (2019) простежується ґрунтовний підхід до вивчення правової діяльності, правової поведінки, правового ідеалу, правових цінностей. Так, зокрема, дослідниця розмежовує поняття «правова діяльність» і «правова поведінка». Під першою вона розуміє діяльність, яка «пов'язує суб'єкта з правом як предметом його практичної активності: а) зі створення та зміни права (правотворча); б) із упровадження права в життя (правоутверджувальна); в) із забезпечення дії і реалізації права (правоінтерпретаційна, правореалізаційна); г) зі збереження, охорони та відновлення права (правоохоронна, правовідновлювальна)» (Макаренко, 2019, 204). У кожного з таких різновидів відповідної діяльності свій зміст, свої цілі, засоби і технології і, відповідно, різні суб'єкти здійснення правової діяльності. З огляду на об'єкт нашого дослідження, зауважимо, що підлітки в період свого дорослішання, на відміну від юристів-професіоналів, не можуть здійснювати всі види правової діяльності, і саме тому близькою для них є правоутверджувальна діяльність.

Л. Макаренко слушно вказує на те, що діяльності передує правова установка, що являє собою «готовність особистості виявити активність у сфері пізнання, застосування та реалізації права» (Макаренко, 2019, 264). Дії правових установок, на її переконання, не ізольовані, а тісно пов'язані з соціальними, моральними та психологічними установками. Розкриваючи три види (позитивні, негативні, опортуністичні) правової установки, вчена характеризує їх так: «Позитивні установки виявляються в готовності схвалити правомірну поведінку, засудити правопорушення, запобігти протиправному вчинку, реалізувати правові приписи, захистити свої права,

зокрема й у судовому порядку. Негативні установки виявляються в готовності виправдати правопорушення, миритися із беззаконням, виконувати норми права лише у примусовому порядку. Натомість опортуністичні – у готовності схвалювати антисуспільні й протиправні форми поведінки, здійснювати антисуспільні вчинки і правопорушення, використовувати насильство як засіб подолання конфліктів» (Макаренко, 2019, 265).

З огляду на викладене вище, можемо констатувати, що зміст правової вихованості підлітків охоплює: правові цінності, основні поняття права, мотивацію до здобуття достовірної інформації про правові норми суспільства, прагнення до відчуття свободи правових дій, правову поведінку тощо. Виходячи з цього, зміст правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях складають: ознайомлення з теоретичними основами та схваленими правовими практиками суспільства, правовий світогляд, правові ідеали, набуття стійкого емоційного ставлення до правопорядку в суспільстві, прищеплення цінностей і норм правової поведінки, формування моральних якостей (гідність, честь, повага до іншого, свобода діяти і служити суспільству тощо), необхідних для формування правової поведінки. У змісті правової вихованості наявні також позитивні правові установки, що виражаються в готовності до правових дій, в активному прагненні утримувати інших підлітків від скоєння правопорушень, у підтриманні правопорядку в референтній групі тощо.

Зауважимо, що процес правового виховання можна розглядати в різних аспектах – філософсько-правовому, педагогічному, соціологічному, психологічному та інших, зважаючи на його особливості. З огляду на це, під «правовим вихованням підлітків у громадських об'єднаннях» слід розуміти об'єктивний процес досягнення високого рівня правової вихованості в реальному педагогічному контексті. На наше переконання, процес правового виховання характеризується такими закономірностями, як:

– обумовленість правового виховання як процесу потребами політико-правового, соціально-економічного, педагогічного розвитку молоді в суспільстві, наявними завданнями у сфері виховання підлітків;

– відповідність змісту правового виховання, його форм, методів і прийомів рівню розвитку правовиховних практик, особливостям характеру діяльності громадських об'єднань, спрямованості їх діяльності відповідно до статуту організацій, що залучені до сфери правовиховної та правоосвітньої діяльності;

– розвиток правового світогляду підлітків у процесі правового виховання;

– взаємозв'язок мети, основних виховних функцій, принципів виховної роботи, форм і методів правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях;

– залежність процесу підвищення рівня правової вихованості підлітків від характеру, змісту, принципів, умов, форм, методів і засобів організації правового виховання у громадських об'єднаннях;

– залежність процесу правового виховання від готовності лідерів громадських об'єднань здійснювати цей процес відповідно до кращих правовиховних практик.

Проведені опитування, спостереження й аналіз педагогічних джерел (В. Головченко, 1993; М. Кащук, 2018 та ін.) дали змогу нам з'ясувати, що правове виховання складається з теоретичного і практичного компонентів. Теоретичний компонент характеризується здобуттям необхідного для підліткового віку обсягу знань з права, правомірної поведінки, а практичний – як передумова правомірної діяльності, як поєднання здобутих знань, осмислення досвіду (як інших підлітків, так і власного). На нашу думку, правове виховання підлітків у громадських об'єднаннях охоплює систему знань, що містить:

1) загальні знання про право і правопорядок (знання про різні правові системи, поведінку людини, її розвиток у реальній правовій дійсності; знання з етики, соціології, філософії тощо);

2) знання про соціальне оточення (знання про наявні позаосвітні соціальні групи, їх вплив на свідомість підлітків, відповідність / невідповідність правовій поведінці, прийнятій у суспільстві, знання про правомірні відносини в соціумі тощо);

3) знання про особистість (моральні якості, які сприяють правомірній поведінці, інтереси, життєві плани на майбутнє, рівні правової вихованості, готовність до участі в підтриманні правопорядку тощо).

Зауважимо також, що, окрім системи знань, які є необхідним елементом правового виховання, для його успішного провадження в громадських об'єднаннях потрібно:

– якісні правові установки на здійснення правової діяльності як з боку представників громадських об'єднань, так і самих підлітків;

– актуалізація правових знань підлітків, їхнє прагнення до пізнання правових цінностей та їх збереження.

Ці положення, на нашу думку, є основою для правового виховання в громадських об'єднаннях як цілісної системи, а рівень правової вихованості – це, відповідно, той результат, на який спрямовуються різноманітні правовиховні практики.

Зазначимо, що в розвитку правової вихованості підлітків важливу роль відіграють педагогічні принципи – «вихідні положення, які визначають вимоги до змісту, організації і методів виховного процесу» (Головко, 2007, 34). Серед принципів правовиховної роботи автор книги «Правова педагогіка» Н. Головко (2007) виділяє такі: принцип всеобучу і безперервності, принцип державно-правового підходу, принцип аксіологічності, принцип соціально-правового обслуговування тощо. Водночас дослідниця зауважує, що в основі правового виховання лежать ті самі принципи, що й у теорії виховання загалом: «Принципи виховного

процесу – це загальні висхідні положення, у яких відображено основні вимоги до змісту, методів, організації виховного процесу» (Головко, 2007, 74).

Загалом ми погоджуємося з дослідницею щодо визначення цих принципів як загальних для правовиховної роботи, але діяльність громадських об'єднань, на нашу думку, характеризується певними особливостями, з огляду на які слід визначити принципи, що на них базується зміст правового виховання підлітків у цих організаціях:

- принцип узгодженості мети правового виховання підлітків з діяльністю громадських об'єднань;

- принцип орієнтації на правові цінності суспільства у взаємозв'язку з інтересами, потребами, відчуттями й почуттями підлітків, що входять до громадських об'єднань;

- принцип систематичності, послідовності правового виховання та відповідності виховних впливів рівню правової вихованості підлітків;

- принцип активного впливу лідерів громадських об'єднань на правову свідомість та правову поведінку підлітків;

- принцип урахування позитивних установок у правовому вихованні підлітків, орієнтування на правомірну та правослухняну поведінку людини;

- принцип автономії вибору підлітками правоутверджувальної діяльності відповідно до накопиченого громадськими об'єднаннями соціального досвіду;

- принцип залучення підлітків до актуальних правових знань через мотивовану аргументацію щодо необхідності дотримання громадського правопорядку та застосування реальних правових практик.

Аналіз наукових джерел дав змогу нам виділити в структурі правової вихованості підлітків три компоненти – когнітивний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий.

Так, зміст когнітивного компонента формують такі складники: наявність знань про право, правопорядок у суспільстві, усвідомлення

значущості правопорядку для життя людини в соціумі, у позаосвітніх соціальних середовищах. Виявляється зазначений компонент в аргументованості правового мислення відповідно до підліткового віку та індивідуальних характеристик, у визнанні різноманітних правових систем різних суспільств, прогнозуванні наслідків правової та протиправної поведінки.

Ціннісно-мотиваційний компонент поєднує правові цінності та мотивацію для служіння суспільству, моральні, соціальні потреби, наявність правових почуттів, а також інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини в особистісному, міжособистісному, соціальному й глобальному вимірах.

Поведінковий компонент пов'язаний із правовою діяльністю, досвідом правової поведінки, здійснення вчинків відповідно до наявної в суспільстві правової системи, що виражається в самоконтролі, самозбереженні, справедливості, доброзичливості, урахуванні інтересів іншої людини, встановленні з іншими людьми співпраці тощо.

Сутність цих компонентів виявляється в їх спрямованості на правові цінності суспільства, на покращення умов, що сприяють правопорядку в соціумі.

На основі аналізу відповідних публікацій, спостереження за діяльністю представників громадських об'єднань, вважаємо за необхідне для реалізації належного правового виховання забезпечити:

- 1) організацію цілеспрямованої системи правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях (плани, програми, виховні методики для підвищення рівня правової вихованості, навчально-методичне забезпечення реалізації програм, правовиховних проєктів тощо);

- 2) реалізацію правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях через плекання правових цінностей, передачу правових знань з теорії права і держави, історії правового виховання, ознайомлення з філософськими поглядами на правове виховання, різними поглядами на

правові доктрини та нормативно-правові документи, що є чинними як на теренах нашої держави, так і в усьому світі, на зміст правових і моральних норм різних суспільств тощо;

3) проектування різних видів правової діяльності, де в ігрових ситуаціях суб'єкти правових відносин моделюють ухвалення рішення (створення правильних навчальних ситуацій, розкриття різноманітних випадків, які сьогодні мають місце в реальній правовій практиці; обговорення правових рішень, спільних дій, що втілюються в життя згідно з договорами, напрямів виявлення свободи в правових вчинках та запобігання протиправній поведінці серед учасників референтної групи із залученням юристів, педагогів, членів сімей та близьких родичів тощо);

4) проведення правопросвітницьких тренінгів для підвищення рівня правової вихованості, розвитку вмінь налагоджувати взаємодію з урахуванням цінностей права; використання форм, методів та спеціальних вправ, спрямованих на розвиток правосвідомості й уміння розпізнавати установки інших у спілкуванні з ними тощо;

5) упровадження в життя правовиховних практик в умовах взаємодії з іншими підлітками, чії права були порушені або такими, чия правосвідомість є деформованою, що під керівництвом лідерів громадських об'єднань вчать розв'язувати конкретні правові ситуації і питання; проведення правових квестів, конкурсів творчих ідей щодо плекання правових цінностей, фото та малюнків, відеорепортажів на правову тематику тощо;

б) формування в підлітків позитивного ставлення до правових цінностей, до права і свободи іншої людини, позитивної мотивації до набуття правових знань для служіння суспільству, пізнання смислу ідей справедливості, людської гідності тощо.

Наше подальше дослідження ми спрямовуємо на обґрунтування критеріїв та показників правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях та характеристику її рівнів.

2.2. Критерії, показники та рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях

Одним із важливих питань діагностики правової вихованості підлітків є її належне вимірювання, що пов'язане з розробленням відповідних критеріїв, показників та рівнів. Ми усвідомлюємо, що правова вихованість є суспільним феноменом і пов'язана з правовою свідомістю і правовою культурою, що склалися в нашій державі. Водночас правова вихованість як феномен може бути вимірюваною з урахуванням стану кожного з визначених нами структурних компонентів (когнітивний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий). Отже, можемо констатувати, що правове виховання підлітків у громадських об'єднаннях зумовлено значною мірою правовою ідеологією держави (А. Луцький, 2013), потенціалом реформування правової системи (Т. Міхайліна, 2018), досвідом правової поведінки, що є унормованою в суспільстві, правовим досвідом сім'ї, близьких родичів (А. Заєць, 2018), а також тим рівнем правової вихованості, що наявний як у референтній групі, тобто у близькому оточенні підлітків, так і в тих авторитетних лідерів громадських об'єднань, діяльність яких підліткам є цікавою і мотивує на проведення разом вільного часу. У такому разі громадські об'єднання можуть бути посередником між підлітком і соціальним середовищем, і якщо вони не будуть у доступній формі доводити цінність прав і свободи людини, правові цінності суспільства, то підліток зазнаватиме антисоціального впливу віртуальних світів, антисоціального впливу вуличних компаній або злочинних угруповань. Часто тільки громадські об'єднання можуть дати правову опору підліткам, з огляду на те, що в їхніх сім'ях не прищеплюють правових цінностей.

На нашу думку, здебільшого на рівень правової вихованості підлітків впливають вікові характеристики та усвідомлення правових ситуацій, із якими підліток стикається вперше.

У нашому дослідженні ми враховуємо особливості підліткового віку, який визначений у науковій літературі як отрочтво.

На думку Л. Виготського, не слід ототожнювати поняття «підліток» і «юнак». Адже підліток у період свого дозрівання «вростає... в окремі сфери культури – право, етику, мистецтво, релігію, професійне життя...» (Выготский, 2006, 225), що і зумовлює його розвиток.

Згідно з класифікацією, запропонованою в роботі «Фізіологія (ВНД та вікова) з основами генетики», підлітковий період є неоднаковим у хлопчиків та дівчат і загалом охоплює 12-16 років: «підлітковий період: хлопчики – 13-16 років, дівчатка – 12-15 років» (Боярчук, & Самчук, 2014, 28).

Дослідниця І. Зайченко (2016) характеризує підлітковий вік як новий якісний етап становлення особистості (11-14 років). У фізіологічному плані в цей період відбувається статеве дозрівання людини, а в психологічному – розвиток особистісної самосвідомості, індивідуальності тощо. Цей період, як зауважує вчена, називають ще середнім шкільним віком (Зайченко, 2016, 62). Дослідник В. Чумак (2015) вказує на дещо інший віковий період: «Підлітковий вік – від 11 до 15 років (або середній шкільний вік). Цей період називається перехідним, тому що в цей час відбувається перехід від дитинства до юності у фізичному, психічному і соціальному планах» (Чумак, 2015, 71). Учений зауважує, що в цей період відбувається статеве дозрівання, бурхливе зростання, формування нового образу «Я», але водночас спостерігається надмірна збудливість, нестійкість у поведінці, імпульсивність тощо: «Формується новий образ свого фізичного «Я». Через його гіпертрофоване значення підлітки дуже болісно переживають вади (справжні та надумані) своєї зовнішності» (Чумак, 2015, 71)]. Провідною діяльністю підлітка автор називає спілкування під час навчання та суспільно корисної праці.

Розглядаючи проблеми підліткової психології, І. Ушакова (2016) вказує на прагнення підлітка стати дорослим: «Підлітковий період – це період переходу від дитинства до дорослості, усвідомлення себе як дорослої особи,

появи прагнення бути і вважатись дорослим, переорієнтації з цінностей, характерних для дітей, на цінності світу дорослих» (Ушакова, 2016, 74). І. Ушакова, як до речі й В. Чумак, вказує на «кризу тринадцяти років»: «Ламання старих психологічних структур, характерне для цього віку, призводить до справжнього вибуху непокори, зухвальства та важковихованості (так звана «криза 13 років»)» (Ушакова, 2016, 68).

У цьому аспекті вчені звертаються до праць Е. Еріксона, який довів, що в підлітковому віці спостерігається криза ідентичності. Так, вчений визначає досить тривалий період – із 11 до 20 років, який є ключовим для набуття відчуття ідентичності: «У цей час підліток коливається між позитивним полюсом ідентифікації – “я” і негативним полюсом плутанини ролей. Перед підлітком стоїть завдання об’єднання всього, що він знає про себе самого як про сина / дочку, школяра, спортсмена, друга тощо. Усе це він повинен об’єднати в єдине ціле, осмислити, пов’язати з минулим і спроектувати на майбутнє» (Еріксон, 1996, 15). Дослідник вказує, що відчуття ідентичності формується за умов вдалого перебігу кризи підліткового віку, тоді як сплутана ідентичність – за несприятливого перебігу кризи. Це супроводжується, на його думку, «болісними сумнівами щодо себе, свого місця в групі, у суспільстві, пов’язується з неясністю життєвої перспективи» (Еріксон, 1996, 15). На переконання Е. Еріксона, втрата контролю над собою – загальний показник для кризи ідентичності. Учений виявив суттєві порушення у молодих людей, яких роздирають протиріччя, і пояснював це наявністю внутрішніх конфліктів. Такі явища спостерігалися в людей, яких дослідник характеризував як таких, що «зайшли в глухий кут бунтарів і деструктивно налаштованих правопорушників, які перебувають в антагоністичних відносинах з суспільством» (Еріксон, 1996, 26). Е. Еріксон вказував, що «змішання ідентичності» передбачає постановку певного діагнозу, який має впливати на оцінювання та лікування таких відхилень: «Молоді пацієнти можуть бути агресивними або депресивними, здійснювати правопорушення або замикатися в собі, але їхній стан – це радше гостра і,

можливо, тимчасова криза, а не такий зрив, за якого пацієнтові ставлять “похмурий” діагноз з усіма наслідками, що випливають з нього» (Еріксон, 1996, 26). Також для нашого дослідження важливим є наведений вченим факт, що деякі молоді американці, які боролися за права людини, згодні підкорятися дисципліні та навіть допускають деякі обмеження, якщо в основі їхньої діяльності – ідеологія, спрямована на задоволення реальних і універсальних потреб (Еріксон, 1996, 44).

Питання корекції поведінки підлітків із агресивною поведінкою порушено в дослідженні В.Павелківа, який визначив три позиції, що зумовлюють агресивні дії підлітків. На думку автора, такі дії є «1) засобом досягнення значущої мети; 2) способом психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби і переключення діяльності; 3) способом задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні» (Павелків, 2006, 5). У контексті нашої роботи вагомим є положення автора про необхідність створення продуктивного розвивального середовища як частини освітнього простору для роботи з підлітками. Таке середовище, на переконання В. Павелківа, має передбачати «створення атмосфери взаємної доброзичливості та взаємодопомоги; організацію спільної діяльності, результативним параметром якої є спільне емоційне переживання; побудову й регулювання педагогом системи ділових стосунків у класі; утвердження демократичного стилю спілкування, який ґрунтується на принципах безумовного прийняття, конгруентності, емпатії в рамках індивідуальної та групової роботи з підлітками; діалогізацію міжособистісних стосунків у неформальному спілкуванні підлітків з однолітками» (Павелків, 2006, 9-10).

В аспекті нашого дослідження слід звернути увагу на психологічні закономірності особистості в підлітковому віці, розкриті в роботі І. Бежа (2015). Учений вказує на те, що здатність цілком усвідомлювати значення власних дій і керувати ними властива підліткам у 14 років: «Цілком усвідомлювати свої дії означає: 1) адекватно розуміти об’єктивний зміст власної поведінки, мету своїх дій; 2) передбачати їх прями й побічні

результати; 3) оцінювати свою поведінку відповідно до чинних правових норм і загальноприйнятої моралі» (Бех, 2015, 103).

З огляду на викладене вище, доходимо висновку, що підлітковий вік є особливим, перехідним періодом встановлення в правову культуру суспільства, адже підліток усвідомлює власний внутрішній світ, відкриває його можливості, учиться розуміти правову діяльність і своє місце в ній і вибудовує життєвий план як адаптаційну систему до світу правових цінностей.

У підлітковій психології доведено, що не лише сімейне оточення впливає на підлітків, а й унікальність самої особистості, досвід і спілкування з мудрими людьми. Звернімо увагу на приклад, наведений Г. Оллпортом у книзі «Особистість у психології»: «Візьмемо, наприклад, Джона, дванадцяти років. Він зростає в сім'ї зі складними життєвими обставинами: його батько злочинець, а мати не займається вихованням сина, його оточення є маргінальним. Припустимо, 70 відсотків підлітків, які отримали подібне виховання, стають злочинцями. Чи означає це, що у Джона сім шансів з десяти потрапити в кримінальне середовище? Зовсім ні. Джон унікальний, унікальні його спадковість і життєвий досвід. Його індивідуальний світ містить в собі те, що невідомо статистиці: емоційні стосунки з учителем або одне єдине мудре слово, кинуте сусідом. Такі чинники можуть мати вирішальне значення і компенсувати всі середні ймовірності. У Джона немає семи шансів з десяти поповнити ряди злочинців. Він або стане злочинцем, або не стане. Тільки повне розуміння його особистості, обставин його життя сьогодні дасть нам основу для надійного прогнозу в майбутньому» (Оллпорт, 1998, 78). Дослідник також висунув концепцію морального зцілення, якою успішно користуються спеціалісти, і довів, що в підлітковому віці набагато більше значення для прогнозу виховання має ступінь усвідомлення підлітком тієї ситуації, у якій він опинився (Оллпорт, 1998, 107). На думку Г. Оллпорта, для пізнього підліткового віку допустимі і відчай, і порожнеча, і нерозуміння сенсу життя, а думка батьків і релігійні об'єднання, які до цього віку були

авторитетними, втрачають свій вплив: «Молодим людям властиво проходити через період порожнечі, відрази до життя» (Оллпорт, 1998, 111).

У нашому дослідженні ми зосереджуємося на віці від 11 до 15 років, що характеризується початком вrostання людини в правову культуру суспільства, оскільки підліток переходить від дитинства до отроцтва – періоду дорослішання. У цей час починають виявлятися «правові почуття» (В. Булгакова, 2011; О. Чебикін, 2019 та ін.), що є одним зі складників формування правової свідомості. В основі правових почуттів, на думку В. Булгакової, лежать «почуття справедливості, провини, відповідальності, чесності» (Булгакова, 2011, 14).

Крім того, підлітковий вік пов'язаний зі змінами правової поведінки. На переконання Г. Костюка, «однією з основних внутрішніх суперечностей, що по-своєму виявляються на різних етапах індивідуального розвитку особистості, є розходження між новими потребами, прагненнями, запитами, ідеалами, що виникають у неї, і досягнутим рівнем розвитку її операційних можливостей» (Костюк, 1989, 379). Іншими словами, мотиваційна сторона випереджає операційну, породжуючи розходження, що й спонукає до випереджального руху. Такі суперечності породжують прагнення особистості до самовдосконалення, і саме це характерне для підліткового віку.

Водночас у підлітків спостерігається розвиток здатності до подолання труднощів. У цей час вони намагаються більше спілкуватися з однолітками з приводу тих проблем, із якими вони стикаються, а саме це закладає основи для визначення власного місця в системі правових відносин. Зрозуміло, що деякі підлітки намагаються не демонструвати відкрито свою прихильність до правових цінностей, але коли вони спілкуються між собою, можна спостерігати бурхливі вияви емоцій, якщо йдеться про порушення прав людини у різних країнах, прагнення орієнтуватися у правових питаннях тощо. Засвоюючи зміст правових норм, підлітки поступово набувають відповідальності. Також додамо, що криза, яка характерна для підліткового віку, впливає і на зрушення правових ідеалів, підсилює чутливість до

порушень норм права, що позначається на ставленні підлітків до правомірної або неправомірної поведінки тих, хто їх оточує.

Розробляючи критерії правової вихованості підлітків, ми брали за основу компоненти її структури, визначені в параграфі 2.1, а також зважали на виділені Г. Кучер (2000) критерії нормального функціонування психіки: «здатність оцінювати, інтерпретувати та застосовувати життєвий досвід, спроможність прогнозувати дії; уміння навчатися, перебудовувати свою діяльність у кризових ситуаціях; відкритість до нових можливостей особистісного зростання і культурного розвитку; розвинений репертуар соціальних ролей» (Кучер, 2000, 82). Отже, маємо звернути увагу й на той факт, що правова вихованість підлітків має характеризуватися здатністю до пристосування до правових вимог суспільства, до ефективного планування власної діяльності відповідно до вимог права, до керування поведінкою, максимально наближаючи її до правослужняної тощо. Остання теза пов'язується з правовою ситуацією, у якій здебільшого опиняються сучасні підлітки. Дослідниці Т. Губіна, та О. Чурікова (2007) вказують на стрімке зростання в нашій країні девіантної поведінки, що в цілому впливає на загальну культуру: «Численні групи підлітків зайняті «дикими» формами комерції, часто демонструючи схильність до аморальних вчинків, агресивних дій, порушуючи елементарні правила міжособистісного спілкування, особливо в поїздах, на вокзалах і ринках. Поширюються агресивно-бійцівські угруповання неповнолітніх. Девіантну спрямованість поведінки з агресивною суттю мають деякі форми епатажної самодіяльності, в основі яких лежить виклик нормам моралі, канонам, правилам» (Губіна, & Чурікова, 2007, 40). На думку вчених, для підлітків із девіантною поведінкою характерний «нижчий, ніж у інших підлітків, рівень відчуття позитивного інтересу та прийняття себе, відсутність любові та поваги, а іноді й просто ворожість з боку батьків. До соціально-психологічної особливості також належить переважання психологічного контролю матері, що породжує очікування зовнішнього контролю у взаємовідносинах з іншими людьми, сприяє

формуванню непродуктивних емоційних копінг-стратегій, головною серед яких є агресія, та зумовлює негативний емоційний стан підлітка, спричиняючи емоційний дискомфорт» (Губіна, & Чурікова, 2007, 43).

З огляду на викладене вище, схарактеризуємо критерії та показники правової вихованості підлітків.

Так, показниками когнітивного критерію, на нашу думку, мають слугувати: теоретичні знання про право, правопорядок у суспільстві, усвідомлення значущості правопорядку для життя людини в соціумі, у позаосвітніх соціальних середовищах, наявність образного правового мислення відповідно до вікового періоду, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах, прогнозування наслідків правової та протиправної поведінки.

Показниками наступного – ціннісно-мотиваційного критерію – є розуміння правових цінностей, визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності, наявність мотивації до служіння правовому суспільству, інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини.

Показниками третього критерію – поведінкового – ми визначили: уміння розрізняти правову та протиправну поведінку, наявність досвіду правової поведінки, участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, уміння контролювати себе, уміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

Під час розроблення зазначених критеріїв і показників правової вихованості ми розуміли, що не можна очікувати на швидке набуття підлітками високого рівня, адже залучення їх до участі в громадському об'єднанні має відбуватися поступово, ненав'язливо. Тут важливо, на нашу думку, встановити такі взаємини, що характеризувалися б доброзичливістю, взаємною повагою, адже неможливо цілком опанувати демократичні норми поведінки й оволодіти правовими цінностями, якщо ще не сформовано

загальну культуру спілкування, критичне мислення, уміння ухвалювати рішення, що вплинуть на все подальше життя.

Вартими уваги в контексті нашої роботи є також дослідження, пов'язані з правовим менталітетом українців, що його називають «генетичним кодом», який, на переконання В. Кобко-Одарій (2020), виявляється в суперечливих рисах, а саме: «героїзм і пасивність, волелюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість, що водночас поєднується з правовим ідеалізмом, етатизм і негативне ставлення до державно-правових інституцій, непослідовність поглядів, консерватизм» (Кобко-Одарій, 2020, 68–69). Підкреслимо, що для нашого дослідження ця думка є важливою, оскільки порушує уможливлене питання якості у вимірювальних процедурах.

У цьому аспекті слід звернутися до дослідження І. Андрюшко, яка вивчала питання правового мислення й виокремила два його види: фахове (спеціалісти-юристи) і нефахове (мислення компетентної людини в галузі права). Саме поняття «правове мислення» вчена тлумачить так: «Правове мислення має розумітися як така форма та різновид мислення, що характеризується використанням мови права при пізнанні, осмисленні та конструюванні правової реальності та реалізації індивідом нормативів, принципів та цінностей, які становлять зміст правової системи» (Андрюшко, 2015, 6). Водночас дослідниця зауважує, що правова діяльність громадян, які не є спеціалістами в юридичній сфері, характеризується образним і ситуативним правовим мисленням. Тому, на нашу думку, для досягнення високого показника правової вихованості підліткам, як нефахівцям, потрібно мати образне правове мислення і, відповідно, бути активними в пізнанні правових цінностей: «Правова активність громадян як особливий різновид правової діяльності виражена в правовому мисленні на стереотипному, нерациональному та ментальному рівнях, на кожному з яких проявляються особливі складові правового мислення та образу права» (Андрюшко, 2015, 15).

У процесі дослідження ми дійшли висновку про доцільність розроблення діагностичного інструментарію, що комплексно об'єднає в собі перераховані ідеї, положення, тези, що стосуються процесу правового виховання, формування навичок правової поведінки. Сутність правової вихованості, як доводить аналіз наукових джерел, є неоднаковою в різних культурах, але попри це, правова вихованість пронизує всі сфери життя. Отже, важливо розробити методичний інструментарій, за допомогою якого можна буде виміряти динаміку правової вихованості підлітків у когнітивній, ціннісно-мотиваційній та поведінковій сферах.

Саме для цього ми намагалися якнайчіткіше окреслити критерії правової вихованості підлітків та їх показники. Під час формування критеріїв і показників ми зважали на розроблення цього питання у психологічній, педагогічній та соціологічній літературі. Так, важливими напрацюваннями у сфері критеріїв вихованості та їх показників є роботи І. Беха, М. Боришевського, М. Роганової, Л. Ороновської та ін., які вказують на необхідність розкриття соціального світу людини, її взаємодії з різними людьми, що є представниками інших культур. Також вартими уваги є критерії і показники, розроблені в дослідженні О. Хоптяни, а саме: «наявність відповідних віковій категорії правових уявлень і знань (показники: розуміння сутності основних понять права; усвідомлення своїх прав і обов'язків; повнота, глибина, оперативність, системність відповідних віку знань з цієї проблеми; прогнозування і передбачення результатів дій, вчинків); усвідомлення необхідності дотримання правових норм (показники: ставлення до чинного законодавства; емоційна оцінка своїх уявлень і знань щодо правознавства, інтерес, потреба, переконаність у необхідності поповнення правових знань; готовність до застосування правових знань у схожих та варіантних ситуаціях; мотивація використання правових знань і умінь у власній поведінці); сформованість правомірної поведінки особистості (показники: прояв саморегуляції правомірної поведінки; використання отриманих правових знань, умінь і навичок у ситуативній діяльності;

використання, відстоювання своїх прав без порушення прав інших; дотримання єдності своїх прав та обов'язків)» (Хоптяна, 2009, 17–18).

Беручи до уваги дослідження О. Хоптяни, ми вважаємо, що визначення критеріїв і показників правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях мають бути не узагальненими і пристосованими до освітньої діяльності шкіл-інтернатів, а конкретними, адже правове виховання в громадських об'єднаннях належить до процесів, що відбуваються у вільний від навчання час у позаосвітніх соціальних середовищах, що, відповідно, зумовлює специфіку мислення та поведінки.

На наше переконання, для більш ґрунтовного аналізу правової вихованості підлітків слід зважати на якісні та кількісні аспекти. З огляду на це, вимірювання рівнів правової вихованості необхідно проводити з урахуванням бажання дотримуватися ідеалів правоутверджувальної діяльності, а також ступеня вираженості емоцій та позитивної ідентичності тощо.

Зважаючи на викладений вище матеріал, ми виділили три рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях.

Так, *високий рівень* спостерігався у тих підлітків, у яких було зафіксовано сформованість глибоких знань про право, правопорядок у суспільстві, про правову вихованість особистості, відповідальність за вчинки та за протиправну поведінку, розуміння відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах. Такі підлітки можуть правильно прогнозувати наслідки правової та протиправної поведінки, визнають правові цінності, у них наявна мотивація до служіння правовому суспільству, інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини. Під час обговорення правових питань у таких підлітків виникає позитивний емоційний стан, захоплення тощо.

У підлітків із високим рівнем цілком сформовано вміння розрізняти правову та протиправну поведінку, наявний досвід правової поведінки, вони

беруть активну участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, уміють контролювати себе та налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

Середній рівень можна схарактеризувати так: підліток володіє, але не цілком, знаннями про право, правопорядок у суспільстві, про правову вихованість особистості, він не завжди розуміє важливість відповідальності за вчинки та за протиправну поведінку, не завжди визнає наявність різноманітних правових систем у різних суспільствах. Такий підліток не завжди правильно прогнозує наслідки правової та протиправної поведінки, але водночас визнає правові цінності. У нього спостерігається недостатність мотивації до служіння правовому суспільству, інколи виникає інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримку правопорядку, з урахуванням свободи людини. Під час обговорення правових питань у підлітків із середнім рівнем правової вихованості інколи виникають позитивні емоційні стани.

Також для цього рівня характерне загалом сформоване вміння розрізняти правову та протиправну поведінку, але бракує досвіду правової поведінки. Підліток із середнім рівнем правової вихованості бере участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, але не завжди вміє контролювати себе; у нього наявні певні прогалини у сформованості вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

Для *низького рівня* правової вихованості підлітків характерно: несформованість знань про право, правопорядок у суспільстві, про правову вихованість особистості, нерозуміння важливості відповідальності за вчинки та протиправну поведінку, брак знань про різноманітні правові системи в різних суспільствах. Підлітки з низьким рівнем правової вихованості рідко замислюються над прогнозуванням наслідків правової та протиправної поведінки, але водночас визнають необхідність існування правових

цінностей. У них недостатньо сформована мотивація до служіння правому суспільству, рідко виникає інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини, дуже рідко виникають позитивні емоційні стани, коли обговорюються правові питання. У підлітків з низьким рівнем правової вихованості не сформовано вміння розрізняти правову та протиправну поведінку, недостатньо досвіду правової поведінки (лише у виняткових ситуаціях). Зазвичай вони замкнені, майже не беруть участі в правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, не завжди вміють контролювати себе, мають значні прогалини у сформованості вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи; інколи можуть виявляти схвалення протиправної та ризикованої поведінки інших підлітків.

Отже, ми визначили основні критерії правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях – когнітивний, ціннісно-мотиваційний і поведінковий та їх показники, що в комплексі характеризують три рівні правової вихованості – високий, середній та низький.

Висновки до розділу 2

У розділі схарактеризовано структуру правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях. Визначено основні критерії (когнітивний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий) та їх показники для діагностики загального стану правової вихованості.

До показників когнітивного критерію належать: теоретичні знання про право, правопорядок у суспільстві, усвідомлення значущості правопорядку для життя людини в соціумі, у позаосвітніх соціальних середовищах, наявність образного правового мислення, що відповідає віковому періоду, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах, прогнозування наслідків правової та протиправної поведінки.

До показників ціннісно-мотиваційного критерію належать: розуміння правових цінностей, визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності, наявність мотивації до служіння правовому суспільству, інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини.

До показників поведінкового критерію належать: уміння розрізняти правову та протиправну поведінку, наявність досвіду правової поведінки, участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, уміння контролювати себе, уміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

У розділі схарактеризовано три рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях – високий, середній, низький, що були визначені на підставі розроблених критеріїв та їх показників.

Для *високого рівня* правової вихованості підлітків характерно: сформованість глибоких знань про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості; відповідальність за вчинки та протиправну поведінку; розуміння відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах; здатність до правильного прогнозування наслідків правової та протиправної поведінки, визначення правових цінностей; мотивація до служіння правовому суспільству; інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; позитивний емоційний стан, захопленість під час обговорення правових питань тощо.

У підлітків із високим рівнем правової вихованості цілком сформоване вміння розрізняти правову та протиправну поведінку, наявний досвід правової поведінки; вони беруть активну участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських

організацій, уміють контролювати себе й налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

Для *середнього рівня* правової вихованості підлітків характерно: володіння не в повній мірі знаннями про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості; часткове нерозуміння важливості відповідальності за вчинки та протиправну поведінку, часткове визнання наявності різноманітних правових систем у різних суспільствах; недостатня здатність до правильного прогнозування наслідків правової та протиправної поведінки за одночасного визнання правових цінностей; недостатність мотивації до служіння правовому суспільству, частковий інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; нечасте виникнення позитивних емоційних станів під час обговорення правових питань.

У підлітків із середнім рівнем правової вихованості загалом сформовано вміння розрізняти правову та протиправну поведінку, але бракує досвіду правової поведінки; вони беруть участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, але не завжди вміють контролювати себе; вони мають певні прогалини щодо сформованості вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

Для *низького рівня* правової вихованості підлітків характерно: несформованість знань про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості; нерозуміння важливості відповідальності за вчинки та за протиправну поведінку; відсутність знань про різноманітні правові системи в різних суспільствах; нездатність до прогнозування наслідків правової та протиправної поведінки за одночасного визнання правових цінностей; недостатня сформованість мотивації до служіння правовому суспільству; незначний інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; нечасте

виникнення позитивних емоційних станів під час обговорення правових питань.

У підлітків із низьким рівнем правової вихованості не сформовано вміння розрізнати правову та протиправну поведінку, недостатньо досвіду правової поведінки (лише у виняткових ситуаціях); вони замкнені, майже не беруть участі в правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, не завжди вміють контролювати себе, мають значні прогалини у сформованості вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи, інколи виявляють схвалення протиправної та ризикованої поведінки інших підлітків.

Результати другого розділу відображено в наукових працях автора [4], [6], [10] (див. додаток В).

Розділ 3

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ

3.1. Організація експериментального дослідження в громадських об'єднаннях

Дослідження проблеми правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях тривало впродовж 2018–2021 років. Проведений експеримент характеризувався послідовністю, етапністю, системністю. Так, на першому (констатувальному) етапі (2018–2019) було здійснено анкетування, опитування, тестування. На другому (формувавальному) етапі (2019–2020) упроваджувались організаційно-педагогічні умови, які дали змогу змінити рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях (Громадської організації «Багатодітних Родин» «Древо», Благодійної організації «Благодійний Фонд «Агапе Україна», Маріупольського благодійного фонду «Пілігрим», Громадської організації «Батьківський захист»). На третьому етапі (2020–2021) було проведено контрольний зріз результатів експерименту, де узгоджувались і порівнювались дані, отримані на констатувальному та формувавальному етапах.

Мета експерименту: перевірити ефективність організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

Завдання експериментального дослідження:

– обґрунтувати організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях та перевірити їх ефективність;

- зафіксувати зміни в рівнях правової вихованості підлітків на початку та після експерименту;

- розробити методичні матеріали, рекомендації для впровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

На першому етапі дослідницького експерименту (2018–2019) було визначено мету, завдання дослідження, проведено констатувальний зріз правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях та проаналізовано отримані результати. Також на цьому етапі здійснено аналіз наукових джерел, статутів громадських організацій, що опікуються правоосвітньою та правозахисною діяльністю, законодавчих документів для з'ясування необхідності розв'язання питання правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях. На першому етапі було також проаналізовано дисертаційні роботи, дотичні до теми нашого дослідження, з'ясовано науково-категоріальний апарат, уточнено сутність основних понять «право», «правова вихованість», «правова культура», «правопорядок», «правовий досвід», «правова ментальність»; визначено структуру правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях, виявлено критерії, показники та рівні правової вихованості тощо.

Констатувальний експеримент передбачав виконання таких завдань:

- вибрати експериментальні бази (громадські організації, що опікуються правозахисною, правовиховною та правоосвітньою роботою з дітьми та підлітками) та визначити кількість підлітків, що будуть залучені до експерименту;

- розробити анкети, тестові завдання для виявлення рівнів правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях;

- схарактеризувати наявний стан обізнаності підлітків з основними законодавчими документами, що стосуються захисту прав дітей та молоді;

- узагальнити дані щодо розуміння підлітками найважливіших рис людини, характерних для високого рівня правової вихованості;

– зафіксувати цікаві для підлітків заходи, спрямовані на розв’язання правових питань;

– узагальнити дані про наявний рівень правової вихованості підлітків у громадських об’єднаннях.

На цьому етапі ми використовували анкетування, тестування, опитування, спостереження тощо.

З числа підлітків, які відвідують у вільний час громадські об’єднання, що проводять правозахисну, правоосвітню та правовиховну роботу, для проведення експерименту ми обрали експериментальну групу (ЕГ) – 164 підлітки та контрольну групу (КГ) – 178 підлітків. Під час вибору респондентів для експерименту було враховано те, що різноманітні заходи, які проводяться в громадських об’єднаннях, зазвичай відбуваються у вільний від навчання час, що є суттєвою відмінністю від заходів, що відбуваються в загальних закладах середньої освіти. Особливістю заходів у громадських об’єднаннях є те, що групи об’єднуються за інтересами, а не за віком. Групи підлітків у громадських об’єднаннях створюються найчастіше для розв’язання певних правових питань; є також групи, які зацікавлені в неформальному здобутті правових знань, а є такі, кого цікавлять флеш-моби, вуличні акції на підтримку прав дітей і молоді в різних сферах, зокрема й в освітній. У центрі об’єднання груп – цікаве спілкування з питань права, навчання жити й контактувати з урахуванням можливостей, які дає свобода, що в контексті правової поведінки є досить цікавим для підлітків. На початку експерименту ми виходили з положення про те, що рівень правової вихованості в учасників і контрольної, і експериментальної груп має бути майже однаковим. Для цього ми провели констатувальний експеримент з усіма підлітками, щоб з’ясувати загальний стан правової вихованості.

Констатувальний експеримент було проведено в 2018–2019 рр. з підлітками, які відвідували в містах Києві, Мелітополі, Маріуполі та Херсоні такі громадські організації, як: Громадська організація «Багатодітних родин» «Древо», Благодійна організація «Благодійний Фонд

«Агапе Україна», Маріупольський благодійний фонд «Пілігрим», Громадська організація «Батьківський захист».

Діагностування підлітків відбувалося за допомогою розробленої автором анкети, яка наведена в Додатку А. Крім того, було здійснено спостереження за підлітками, які у вільний час брали участь у флеш-мобах, розважальних заходах, спортивних заходах, що популяризували здоровий спосіб життя й відмову від протиправної поведінки, спілкувалися з іншими підлітками під час проведення державних свят. Також ми спостерігали за їхньою поведінкою і спілкуванням під час проведення різних акцій, присвячених вивченню питань права, аналізували їх зацікавленість різними заходами та фестивалями, ступінь залученості до роботи в громадських об'єднаннях тощо.

Констатувальний експеримент дав змогу нам виявити загальний стан правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях.

Опрацювання експериментальних матеріалів дало змогу нам з'ясувати, що значна кількість підлітків – учасників як експериментальної, так і контрольної групи – на констатувальному етапі не могла чітко розкрити сутність таких понять, як «право», «правопорядок», «правова система суспільства»; багато хто з них виявив слабку обізнаність з поняттям «правова вихованість».

Аналіз даних за методикою «Продовж речення» засвідчив, що підлітки не завжди можуть чітко визначити, якою є правова система в нашій країні, і багато хто з них узагалі не міг розповісти про правові системи, що наявні в різних суспільствах. Наведемо приклади найбільш поширених варіантів відповідей на запитання «Правова вихованість особистості – це ...»: «...пошана права» (Т.), «...уміння відповідати за власні дії» (О.), «...допомога в скрутній ситуації» (Д.).

Також для перевірки наших спостережень було запропоновано підліткам написати невеличкі есе на теми: «Справедливість і порядок у моєму місті», «Я хочу приносити користь суспільству», «Я розумію

потреби моїх друзів», «Я розумію, що потрібно родити громадянину нашої держави», «Я маю право на ...» тощо.

Зокрема ми фокусували увагу на знаннях про право, правопорядок у суспільстві, про правову вихованість особистості тощо (див. табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Дані, що констатують обізнаність підлітків з поняттями «право», «правопорядок у суспільстві», «правова вихованість особистості» (у%)

Характеристика вимірюваних показників критерію	когнітивного	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
		К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Наявні глибокі знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості		18	11%	20	11,2%
Наявні недостатньо глибокі знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості		70	43%	78	43,8%
Не сформовано глибокі знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості		76	46%	80	44,9%
Разом		164	100	178	100

Під час експерименту ми застосовували метод спостереження, що дало змогу цілеспрямовано вивчати рівні правової вихованості. Було проведено консультації, бесіди з питань про права людини, про необхідність правопорядку в містах і селищах («Правова система у моїй країні», «Право і правопорядок у моєму місті», «Я пропоную визнати свободу» та ін.); проаналізовано залученість підлітків до проведення акцій, проведено спостереження за їхньою поведінкою тощо.

Зауважимо, що здебільшого підлітки не змогли пояснити поняття «відповідальність за вчинки та протиправну поведінку» і навели небагато прикладів правової поведінки (статистичні дані презентовано в табл. 3.2.).

Отже, ми з'ясували, що підлітки зазнають труднощів під час тлумачення змісту понять, що пов'язано з невеликим обсягом їхніх знань у сфері права, недостатньою обізнаністю з проблемами правового характеру.

Таблиця 3.2.

**Дані, що констатують обізнаність підлітків з поняттям
«відповідальність за вчинки та протиправну поведінку» (у%)**

Характеристика вимірюваних показників когнітивного критерію	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Наявні глибокі знання про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку	18	11%	20	11,2%
Наявні недостатньо глибокі знання про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку	68	41%	76	42,7%
Не сформовано глибокі знання про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку	78	48%	82	46,1%
Разом	164	100%	178	100%

Як свідчать дані таблиці, здебільшого підлітки і експериментальної, і контрольної груп не виявляють глибокої обізнаності з поняттям «відповідальність за вчинки та протиправну поведінку» (відповідно, у ЕГ – 48%, у КГ – 46,1%), деякі підлітки виявили недостатньо глибокі знання про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку (у ЕГ – 41%, у КГ – 42,7%). Глибокі знання про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку зафіксовано лише у невеликої кількості підлітків (у ЕГ – 11%,

у КГ – 11,2%). Така сама ситуація характерна і для питання прогнозування наслідків правової та протиправної поведінки.

Узагальнені дані про вміння прогнозувати наслідки правової та протиправної поведінки відображено в таблиці 3.3.

Як свідчать дані таблиці, уміння прогнозувати наслідки правової та протиправної поведінки зафіксовано у 12% підлітків ЕГ та у 12,4% підлітків КГ; на середньому рівні зафіксовано цей показник у 40% підлітків ЕГ та в 41,6% підлітків КГ.

Таблиця 3.3.

**Дані, що констатують уміння підлітків прогнозувати наслідки
правової та протиправної поведінки (у%)**

Характеристика вимірюваного показника когнітивного критерію	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Правильно прогнозує наслідки правової та протиправної поведінки	20	12%	22	12,4%
Не завжди правильно прогнозує наслідки правової та протиправної поведінки	66	40%	74	41,6%
Рідко замислюється над прогнозуванням наслідків правової та протиправної поведінки	78	48%	82	46,1%
Разом	164	100%	178	100%

Також можемо твердити, що багато підлітків майже не замислюються над розвитком уміння прогнозувати наслідки правової та протиправної поведінки (48% підлітків ЕГ та 46,1% підлітків КГ).

Ми також вимірювали і такий показник, як розуміння відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання

різноманітних правових систем у різних суспільствах. Опитування показало, що здебільшого підлітки і контрольної, і експериментальної груп розуміють, що в різних суспільствах наявне різне ставлення до права, але пояснити детально, що це за правові системи, як вони впливають на розвиток особистості, вони не можуть. Результати опитування за цим показником наведено в таблиці 3. 4.

Таблиця 3.4.

Дані, що констатують розуміння підлітками відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах (у%)

Характеристика показника когнітивного критерію	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Наявне цілковите розуміння відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах	10	6%	12	6,7%
Наявне часткове розуміння відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах	71	43%	79	44,4%
Підлітки не знають про різноманітні правові системи в різних суспільствах	83	51%	87	48,9%
Разом	164	100%	178	100%

Зауважимо: щодо цього показника ми фіксуємо лише зовнішнє розуміння (наприклад, відповіді підлітків були такими: «Так, у різних

суспільствах по-різному реагують на права людини» (Д.); «Звісно, що у нашому суспільстві не так, як, наприклад, у інших країнах» (Б.); «Зрозуміло, що навіть у сусідній країні – Польщі – інша правова система» (О.) тощо). Проте, коли ми запитували: «Чим правова система в інших суспільствах відрізняється від правової системи, що склалася в нашому суспільстві?», то підлітки здебільшого не могли точно сформулювати власну відповідь, мотивуючи тим, що цим питанням не цікавились.

Отже, хоча можна констатувати наявність у підлітків зовнішнього прийняття різноманітних правових систем у різних суспільствах, проте якість знань за цим показником у багатьох респондентів невисока.

Систематизацію даних за когнітивним критерієм наведено в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Когнітивний критерій (систематизовані дані за рівнями в експериментальній та контрольній групах (у%))

Рівень	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (КГ)
Високий	10	10,3
Середній	41,75	43,1
Низький	48,25	46,6
Разом	100	100

Як свідчать дані таблиці, у багатьох підлітків було виявлено середній (ЕГ – 41,75%, КГ – 43,1%) та низький (ЕГ – 48,25%, КГ – 46,6%) рівні когнітивного критерію. Тривожним фактом є те, що високий рівень правової вихованості було зафіксовано лише у незначній кількості підлітків (ЕГ – 10%, КГ – 10,3%).

Наступним критерієм вимірювання став ціннісно-мотиваційний із такими показниками: розуміння правових цінностей, визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності, наявність мотивації до

служіння правому суспільству, інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини.

Схарактеризуємо отримані нами дані. У таблиці 3.6. наведено результати опитування підлітків за таким показником, як розуміння правових цінностей, визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності.

Як свідчать дані таблиці, понад половини опитаних підлітків загалом визнає необхідність існування правових цінностей та необхідність власної правоутверджувальної діяльності (ЕГ – 42,5%, КГ – 47,2%).

Таблиця 3.6.

**Дані, що констатують розуміння підлітками правових цінностей,
визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності (у%)**

Характеристика вимірюваного показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Цілковите розуміння правових цінностей, визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності	24	15%	25	14,0%
Часткове розуміння правових цінностей та визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності	70	42,5%	69	38,8%
Підліток загалом визнає необхідність існування правових цінностей та необхідність власної правоутверджувальної діяльності	70	42,5%	84	47,2%
Разом	164	100%	178	100%

У деяких підлітків (умовно) виявлено за цим показником середній рівень (ЕГ – 42,5%, КГ – 38,8%). У менше ніж третини опитаних підлітків виявлено за цим показником високий рівень (ЕГ – 15%, КГ – 14,0%).

Наявність мотивації до служіння правому суспільству (як показник ціннісно-мотиваційного критерію) ми діагностували за допомогою бесід із підлітками, спостереження за їх емоційними станами. Узагальнені дані за цим показником наведено в таблиці 3.7.

Як свідчать дані таблиці, мотивація до служіння правому суспільству у багатьох підлітків майже не сформована (ЕГ – 45%, КГ – 46,1%). У частини підлітків виявлено недостатню мотивацію до служіння правому суспільству (ЕГ – 46%, КГ – 44,4%), і лише невелика кількість підлітків мають мотивацію до служіння правому суспільству (ЕГ – 9%, КГ – 9,6%).

Таблиця 3.7.

Дані, що констатують наявність мотивації до служіння правому суспільству в експериментальній та контрольній групах (у%)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	Відсотки	К-ть осіб	Відсотки
Наявна мотивація до служіння правому суспільству	15	9%	17	9,6%
Недостатня мотивація до служіння правому суспільству	75	46%	79	44,4%
Майже не сформована мотивація до служіння правому суспільству	74	45%	82	46,1%
Разом	164	100%	178	100%

Отже, є необхідність підвищення цього показника, адже без наявної мотивації до служіння правому суспільству не буде успішним процес правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях.

За допомогою бесід, спостережень, опитування ми також вимірювали наявність інтересу до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини, а також намагалися з'ясувати емоційний стан підлітка, який виникає під час

обговорення правових питань. Загалом опитування засвідчило домінування низького рівня цього показника (див. табл. 3. 8.).

Таблиця 3.8.

**Дані, що констатують інтерес до вимог правової поведінки,
спрямованої на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи
людини (у%)**

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Нааявний інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; фіксується позитивний емоційний стан, захоплення під час обговорення правових питань	13	8%	17	9,6%
Іноді виникає інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; іноді фіксуються позитивні емоційні стани під час обговорення правових питань	77	47%	79	44,4%
Рідко виникає інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; дуже рідко фіксуються позитивні емоційні стани, коли обговорюються правові питання	74	45%	82	46,1%
Разом	164	100%	178	100%

Так, дослідження показало, що обговорення питань правового характеру рідко викликає у підлітків позитивні емоції, що вони пояснюють

так: «Не дуже цікаво знати, коли тебе обманюють»; «Насправді людина є несвободною»; «Не завжди правий той, хто намагається поводитися згідно з правовими вимогами» тощо.

Як свідчать дані таблиці, у багатьох респондентів і експериментальної, і контрольної груп дуже рідко виникає інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини, і нечасто фіксуються позитивні емоційні стани, коли обговорюються правові питання (ЕГ – 45%, КГ – 46,1%). Незначна частина підлітків має інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини, а під час обговорення правових питань виявляють позитивні емоції, захоплення, тобто демонструють високий рівень вимірюваного показника (ЕГ – 8%, КГ – 9,6%), що, відповідно, потребує проведення роботи із застосуванням цікавих тренінгів.

Систематизовані дані щодо ціннісно-мотиваційного критерію наведено в таблиці 3.9.

Таблиця 3.9.

Ціннісно-мотиваційний критерій (систематизовані дані за рівнями в експериментальній та контрольній групах (у%))

Рівень	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (КГ)
Високий	10,6	11,1
Середній	45,2	42,5
Низький	44,2	46,4
Разом	100	100

Отже, як свідчать дані таблиці, здебільшого опитані підлітки мають низький (ЕГ – 44,2%, КГ – 46,4%) та середній (ЕГ – 45,2 %, КГ – 42,5%) рівні ціннісно-мотиваційного критерію. Високий рівень виявлено у невеликій кількості респондентів обох груп (ЕГ – 10,6%, КГ – 11,1%).

Вимірюванню підлягав і поведінковий критерій, показниками якого було визначено: уміння розрізняти правову та протиправну поведінку, наявність досвіду правової поведінки, участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, уміння контролювати себе, уміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

Результати проведення констатувального експерименту, спрямованого на з'ясування, чи володіє підліток умінням розрізняти правову та протиправну поведінку (методи вимірювання: бесіда, спостереження, опитування), наведено в таблиці 3.10

Таблиця 3.10.

Дані, що констатують наявність уміння розрізняти правову та протиправну поведінку (у%)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Уміння розрізняти правову та протиправну поведінку цілком сформовано	22	13%	24	13,5%
Уміння розрізняти правову та протиправну поведінку сформовано в загальних рисах	73	45%	83	46,6%
Уміння розрізняти правову та протиправну поведінку не сформовано	69	42%	71	39,9%
Разом	164	100%	178	100%

Дані таблиці свідчить, що високий рівень уміння розрізняти правову та протиправну поведінку зафіксовано лише у незначній кількості підлітків (ЕГ – 13%, КГ – 13,5%). У інших респондентів виявлено середній (ЕГ – 45%, КГ – 46,6%) та низький (ЕГ – 42%, КГ – 39,9%) рівні цього показника.

Наявність досвіду правової поведінки вимірювалась за допомогою спостереження, опитування, бесід. Респондентів просили розповісти, як саме виявляється в їхньому житті правова поведінка, які у них траплялися випадки, пов'язані з дотриманням / недотриманням норм права. Ми також з'ясували етичні позиції підлітків щодо норм права, уточнювали, що саме допомагало їм дотримуватись правової поведінки, а що – заважало. Результати опитування наведено в таблиці 3.11.

Таблиця 3.11.

**Дані, що констатують наявність досвіду правової поведінки
у підлітків контрольної та експериментальної груп (у%)**

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
У підлітків наявний досвід правової поведінки	20	12%	23	12,9%
Поведінка підлітків вирізняється стихійністю; вони мають ситуативний досвід правової поведінки	73	45%	81	45,5%
У підлітків недостатньо досвіду правової поведінки	71	43%	74	41,6%
Разом	164	100%	178	100%

Як свідчать дані таблиці, високий рівень цього показника було виявлено у невеликої кількості опитуваних (ЕГ – 12%, КГ – 12,9%). У решти респондентів і експериментальної, і контрольної груп було зафіксовано середній (ЕГ – 45%, КГ – 45,5%) та низький (ЕГ – 43%, КГ – 41,6%) рівні уміння розрізняти правову та протиправну поведінку. На нашу думку, досвід правової поведінки є одним із найголовніших показників, на який слід спиратися під час проведення виховної роботи. Коли досвіду правової поведінки бракує (що може бути обумовлено різними причинами), доволі

складно досягати продуктивності у вихованні, адже, на наше переконання, саме те, що вже закріплено певними діями, вчинками, посідає центральне місце у правовій свідомості підлітка.

Участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій вимірювалась в дослідженні за допомогою спостереження, бесід із членами громадських об'єднань. Отримані в процесі експерименту дані наведено в таблиці 3.12.

Таблиця 3.12.

Дані, що констатують участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій (у%)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Підлітки беруть активну участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій	19	12%	21	11,8%
Підлітки інколи беруть участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій	69	42%	79	44,4%
Підлітки майже не беруть участі в правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій	76	46%	78	43,8%
Разом	164	100%	178	100%

Також ми зважали на інформацію про те, чи обізнані учні з діяльністю громадських об'єднань, як саме вони допомагають у розв'язанні правових питань, що виникають у підлітків. Наведемо декілька відповідей учасників

експерименту: «Не завжди можу відкласти свої справи» (Т.), «Іноді виникає бажання, тому беру участь, а так у мене є інші інтереси» (Р.), «Мені загалом подобаються такі акції, що присвячені правовим питанням, хочеться, щоб мене відзначили, але не завжди мої друзі це нормально сприймають» (О.) тощо.

Дані таблиці 3.12 доводять, що здебільшого відповіді респондентів свідчать про середній (ЕГ – 42%, КГ – 44,4%) та низький рівні (ЕГ – 46%, КГ – 43,8%) цього показника. На високому рівні його було зафіксовано у незначній кількості підлітків (ЕГ – 12%, КГ – 11,8%).

Такий показник поведінкового критерію, як уміння контролювати себе, ми вимірювали за допомогою опитувань, спостережень, бесід, адже воно залежить від загальної лінії поведінки й загалом впливає на культуру особистості. Отримані дані наведено в таблиці 3.13

Таблиця 3.13.

Дані, що констатують уміння контролювати себе (у%)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Уміння контролювати себе сформовано	10	6%	11	6,2%
Уміння контролювати себе підлітки виявляють час від часу	79	48%	81	45,5%
Уміння контролювати себе розвинене слабо	75	46%	86	48,3%
Разом	164	100%	178	100%

Результати експерименту засвідчили, що здебільшого опитувані володіють цим умінням на середньому (ЕГ – 48%, КГ – 45,5%) та низькому (ЕГ – 46%, КГ – 48,3%) рівнях. Однак позитивним є те, що підлітки визнають це. Наведемо приклади їхніх відповідей: «Дуже часто буває, що я не вмю

себе контролювати, можу кричати» (Т.), «Так, мені часто говорять, що я бурхливо реагую на інших людей» (М.), «Іноді я можу розплакатися і не стримати себе, коли мене ображають» (Д.), «Так, я знаю, що я не вмію себе контролювати, але вони ж самі перші починають чіплятися» (Л.) та ін.

Частка респондентів, що володіють умінням контролювати себе на високому рівні, є найменшою (ЕГ – 6%, КГ – 6,2%).

Опитування, спостереження, бесіди, застосовані для вимірювання такого показника, як уміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи, довели, що в багатьох підлітків це вміння розвинене або частково, що відповідає середньому рівню (ЕГ – 49%, КГ – 46,1%), або ж практично не сформовано, що відповідає низькому рівню (ЕГ – 46%, КГ – 48,3%). Невелика кількість підлітків продемонструвала високий рівень уміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи (ЕГ – 5%, КГ – 5,6%). На нашу думку, допомогти розвинути це вміння можуть дорослі, які є для підлітка авторитетом, адже лише у взаємодії з іншими людьми відбувається його зв'язок зі світом, що нині ще більше глобалізується. Підкреслимо, що підлітки в сучасному світі не живуть ізольовано, і бажане місце в соціальному середовищі можна завоювати тоді, коли вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи сформовано, і з його допомогою стає можливим керування соціальною взаємодією як на міжособистісному, так і на груповому рівнях.

Звісно, така робота потребує певних зусиль, адже для формування цього вміння потрібно, щоб соціальна взаємодія з іншими людьми була розгорнутою і здійснювалася в межах правової системи суспільства, завдяки чому стає можливим кооперування з іншими людьми та вдосконалення співробітництва згідно з вимогами права.

Статистичні дані, отримані за цим показником, наведено в таблиці 3.14.

Таблиця 3.14.

Дані, що констатують уміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи (у%)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Уміння цілком сформовано	9	5%	10	5,6%
Уміння частково сформовано	80	49%	82	46,1%
Уміння практично не сформовано	75	46%	86	48,3%
Разом	164	100%	178	100%

Для отримання змоги обробляти отримані результати дослідження ми скористалися введенням коефіцієнта правової вихованості, що розраховується за допомогою такої формули:

$$K_3 = (a + b + c) / 3 \quad (1),$$

де a – системність, b – повнота, c – гнучкість.

Ми використовували метод шкалування, де оцінка в 5 балів відповідала високому рівню, оцінка в 3 бали – середньому, а оцінка в 1 бал – низькому рівню. З огляду на це, за $3,67 < K_3 \leq 5$ було зафіксовано високий рівень сформованості показників, за $2,33 < K_3 \leq 3,67$ – середній, а за $1 < K_3 \leq 2,33$ – низький.

У таблиці 3.15. наведено узагальнені дані щодо поведінкового критерію за трьома рівнями (в експериментальній та контрольній групах).

Таблиця 3.15.

Узагальнені дані щодо поведінкового критерію (констатувальний експеримент, у%)

Рівень	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (КГ)
Високий	7,6	7,8
Середній	46,4	45,4
Низький	46	46,8
Разом	100	100

Усі показники рівня правової вихованості було зведено в єдину таблицю для узагальнення (див. табл. 3.16).

Таблиця 3.16.

Узагальнені дані щодо рівнів правової вихованості підлітків (констатувальний експеримент, у%)

Рівень	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (КГ)
Високий	9,4	9,7
Середній	44,45	43,7
Низький	46,15	46,6
Разом	100	100

Отже, результати констатувального етапу доводять, що за критеріями та показниками стан правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях як експериментальної, так і контрольної груп є майже однаковим. Так, зокрема, у багатьох підлітків обох груп було виявлено низький рівень правової вихованості (ЕГ – 46,15%, КГ – 46,6%), що потребує проведення відповідної виховної роботи. Наближаються до кількісних показників низького рівня і показники середнього рівня обох груп (ЕГ –

44,45%, КГ – 43,7%) і лише у невеликої кількості підлітків (ЕГ – 9,4%, КГ – 9,7%) виявлено високий рівень правової вихованості. І кількісний, і якісний аналізи свідчать про те, що ситуація дуже ускладнюється проблемами правового характеру в освітній сфері, недостатніми знаннями підлітків про відповідальність за власні вчинки. Однак майже всі підлітки погоджуються з тим, що вміння розв'язувати правові питання є необхідним для кожної особистості, а це, на нашу думку, можна розглядати як позитивну тенденцію.

Ми вважаємо, що у підлітків здебільшого недостатньо мотивації до спілкування на теми правових відносин, не сформовано ідеал людини, яка має високий рівень правової вихованості. З огляду на це, необхідним є обґрунтування методики правового виховання в громадських об'єднаннях, на що спрямовано наше подальше дослідження.

На другому етапі (2019–2020) ми вивчали досвід громадських об'єднань у сфері правовиховних та правоосвітніх практик. Окрім опрацювання наукової літератури з права, філософії, педагогіки, психології, соціології, було проведено співбесіди з представниками громадських об'єднань, одним із напрямів діяльності яких є правозахисна робота. Також було здійснено формувальний експеримент і проаналізовано його результати.

На цьому етапі було зроблено спробу обґрунтувати ефективність організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях. Насамперед ми визначили засади методики правового виховання, що має спиратися на системний, аксіологічний та особистісно орієнтований підходи, які в сукупності сприятимуть процесу підвищення рівнів правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях.

Виділимо компоненти цього процесу:

1) цільовий, що визначає мету процесу – досягнення більш високого рівня правової вихованості;

2) мотиваційний – ураховує вплив позитивних установок на правове виховання та створює підґрунтя для процесу підвищення рівня правової вихованості підлітків;

3) змістовний – інтегрує потреби підлітків, їхнє прагнення до дорослості, вимоги їх повсякденного правового життя, намагання спілкуватися тощо, а також можливості громадських об'єднань з питань підвищення правової вихованості;

4) контрольнo-корегувальний – сприяє узагальненню отриманих даних, корекції результатів у процесі підвищення рівня правової вихованості підлітків;

5) результативний – визначає специфічні вимоги до рівня правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях; є необхідним для особистості, яка вростає в правову культуру суспільства; надає оцінку ефективності правовиховної та правоосвітньої роботи, що проводиться в громадських об'єднаннях, тощо.

Підкреслимо: оскільки йдеться про визначну роль громадських об'єднань, їхній вплив на зростання правової особистості, то слід звертати увагу на специфіку процесу правового виховання підлітків. Виходячи з цього, можемо твердити, що підлітки з високим рівнем правової вихованості повинні мати певний обсяг знань про право, правові системи, правові почуття та правову поведінку. Отже, за таких умов неабиякої ваги набуває розвиток правового мислення підлітка, що дасть змогу йому пізнавати процеси, пов'язані з правами людини в суспільстві, її свободою тощо. Саме тому ми намагалися обрати такі методи і прийоми, які допоможуть підліткам краще засвоїти знання з різних наук.

Ми вважаємо, що впровадження методики правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях забезпечить створення організаційно-педагогічних умов, необхідних для підвищення рівнів правової вихованості.

На цьому етапі ми апробували й перевірили методику оцінювання стану правового виховання в громадських об'єднаннях, визначили ефективність упровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків, провели експеримент з урахуванням динаміки рівнів правової вихованості підлітків, представили результати для подальших досліджень.

Для досягнення ефективності експериментальної роботи було розроблено методичні рекомендації щодо покращення стану правової вихованості підлітків (підготовлено відповідні матеріали, розроблено заняття тощо).

До основних завдань формувального експерименту належать:

– апробація змісту, форм і методів правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях і обґрунтування їх ефективності;

– розроблення й упровадження матеріалів, спрямованих на покращення стану правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях;

– опрацювання матеріалів, підготовка вправ, занять, що мають допомогти підліткам розвинути правове мислення, сформувати правову поведінку, набути правового досвіду.

Ми переконалися в необхідності проведення формувального експерименту, бо, попри проведення різноманітних заходів з порушеної проблеми, спостерігається брак відповідних методик, не поширюється досвід правового виховання в громадських об'єднаннях тощо. Інформаційна частина нашої методики складається з бесід, розповідей підлітків про випадки з життя, коли їм було надано правову допомогу з боку громадських організацій тощо. Ми намагалися так побудувати інформаційну частину, щоб мотивувати підлітків до особистісного зростання. Також для підсилення інформаційної частини було використано Інтернет і нові технології. З цього приводу слушною є думка Т. Троїцької, О. Троїцької, та О. Поправко (2019), що «в сучасному інформаційному

суспільстві значний обсяг символічного світу (особливо для молоді) займає так звана «віртуальна реальність». На перший погляд, таке словосполучення виглядає як оксюморон, адже реальність – це те, що є протилежним ідеальному» (Троїцька, Троїцька, Поправко, 2019, 22).

Практична частина розроблена у формі спеціальних вправ для обговорення підлітками питань правового характеру, що зацікавили їх під час спілкування. Для цього ми створили технологію «Свобода людини і її правомірна поведінка», що має таку структуру:

Мета: розвиток мотивації до спілкування на правові теми.

Завдання технології: підвищити інтерес підлітків до спілкування на правові теми через комунікацію; розробити разом із підлітками додаткові матеріали для розуміння правової та протиправної поведінки, усвідомити вплив правопорядку на розвиток правосвідомості тощо.

Для проведення занять було запропоновано підліткам (5-6 осіб) підготувати презентацію основних правових тем, на які їм хотілося б поспілкуватися.

Стисло схарактеризуємо проведення заняття.

Ми оголосили тему заняття «Свобода людини і її правомірна поведінка», його мету та завдання, супроводжуючи це презентацією правових питань, що цікавлять підлітків. Водночас ми зазначили, що діалог необхідно будувати на позиціях права, а однією з важливих тем для спілкування є тема свободи людини. Майже всі підлітки в усьому світі прагнуть свободи, і це об'єднує їх, робить питання свободи спільним для всіх.

На другому етапі заняття відбулася підготовлена підлітками презентація, демонстрація їхніх плакатів і матеріалів, присвячених питанням взаємозв'язку свободи і правомірної поведінки, і подальше обговорення їх. Метою етапу було привернення уваги до наявних у суспільстві правових та етичних норм, усвідомлення значення правових проблем, із якими стикаються підлітки. Після презентацій відбулося

обговорення: підлітки ділилися думками, що виникли в них під час ознайомлення з різними ситуаціями, пов'язаними з порушенням свободи в юному віці. Ми запропонували для перегляду відеоролик, у якому йшлося про 10-річну дівчину, права якої були порушені раннім браком і насильством з боку її чоловіка. У сюжеті висвітлювалася боротьба за свободу цієї дівчини, яку вона зі своєю правозахисницею вели доволі тривалий час.

Наведемо також приклади вправ і завдань, запропонованих підліткам на другому етапі нашого дослідження.

Тема: «Символічна комунікація рідного міста: налагодження спілкування з представником іншої країни».

Мета: визначити значення символічної комунікації з людиною, яка живе в іншому суспільстві.

Основне завдання: дібрати фотографії, які можуть бути символами правової системи міста й зацікавлять нею носія іншої правової системи.

Ми наголошували на тому, що спілкування в правовому суспільстві між різними групами, сім'ями, молодіжними субкультурами має велике значення для людини, яка зростала в іншій правовій культурі. Тому для налагодження комунікації з носієм іншої правової культури необхідно пройти декілька стадій (за допомогою запитань), щоб зрозуміти його внутрішні відчуття:

1) спробуй уявити, як на наше суспільство дивиться людина, яка проживає в іншій країні (наприклад, в Англії, Китаї, Грузії, Єгипті та ін.)?

2) поміркуй, які думки виникли б у представника іншої країни про права людей у нашому суспільстві?

3) які почуття виникають у тебе, коли ти знаєш, що думає про тебе представник іншої правової культури? На нашу думку, така вправа допомагає створити образ різних правових культур, що впливає на внутрішнє сприйняття себе в образі правового «Я».

Спеціальна вправа «Перебирання на себе ролі представників різних поколінь права».

Мета: розширити уявлення підлітків про особливості корекції правової поведінки в різних поколіннях права (перше покоління – громадянські і політичні права; друге покоління – поглиблення громадянських прав, розвиток соціально-економічних і культурних прав; третє покоління – колективні або солідарні права всього людства).

Завдання: написати словосполучення, які асоціюються з правами різних поколінь (наприклад, індивідуальна свобода (1-е покоління), право на соціальне забезпечення (2-е покоління), право на безпеку (3-є покоління) тощо. Після виконання завдання підліткам було запропоновано обговорити результати та знайти в різних поколіннях права такі, що не були однаковими для різних поколінь людей.

Для наочності ми демонстрували документи, що належать до різних поколінь права, наприклад: 1) Декларація прав людини і громадянина, Велика хартія вільностей – 1-е покоління; 2) Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права – 2-е покоління; 3) Декларація і План дій «Світ, придатний для життя дітей» – 3-тє покоління та ін.

Цікавими виявилися також завдання на продовження речень з позиції особистості, яка має високий рівень правової вихованості, а саме:

«Я вважаю, що справедлива людина – це ...»;

«Я сьогодні розмірковую про правову поведінку людини. На мою думку, це»;

«Мені подобається свобода, тому що ...»;

«Я сьогодні здивовано подивився/-лась на друга, тому що...».

Для того, щоб перевірити рівень правової вихованості було застосовано експрес-опитування, яке враховувало цікаві для підлітків теми для спілкування. Мета цього опитування – фіксація даних і поступове закріплення результатів правового виховання.

На формувальному етапі експерименту ми використовували анкети, орієнтовні матеріали, проводили опитування; спостерігали за поведінкою підлітків, урахувуючи виділені нами критерії правової вихованості та показники, що їм відповідають, а також разом із підлітками намагалися схарактеризувати особливості правової поведінки та вимоги правового суспільства до людини.

На третьому етапі (2020–2021) було проаналізовано отримані результати. Ми провели контрольний зріз, що допоміг перевірити розроблену методику правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях, для чого скористалися критеріями і показниками правової вихованості.

Цей етап також був присвячений перевірці виділених нами в процесі дослідження організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях:

- 1) застосування аксіологічних ідей та концепцій філософії правового виховання, правової педагогіки у вихованні підлітків;
- 2) організація когнітивно-комунікативної взаємодії і спілкування як засобу підвищення рівня правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях;
- 3) урахування вікових особливостей та світоглядно-ціннісних змін підлітків, які «вростають» у правову культуру суспільства.

Виконання першої організаційно-педагогічної умови – застосування аксіологічних ідей та концепцій філософії правового виховання, правової педагогіки у вихованні підлітків – відбувалося в процесі апробації змісту, форм і методів правового виховання підлітків. Ми зважали на те, що потреби підлітків у правовій соціалізації, у необхідній для них комунікації мають бути враховані під час спілкування, розвитку правового мислення, формування правової поведінки й реалізуватися на основі:

- 1) загального принципу, що становить ядро стратегії правового виховання (загальний добробут сім'ї та дитини);

2) основних принципів, що виведені філософією правового виховання (принцип верховенства права, узгодження законів виховання з принципами правління, моральність як загальний принцип співжиття людей, принцип справедливості, свободи й гуманізму, де людина є вищою соціальною цінністю)

3) основних принципів правової педагогіки (принцип всеобучу і безперервності, принцип державно-правового підходу, принцип аксіологічності, принцип соціально-правового обслуговування, обов'язковість, комплексність, рівнозначність, принцип єдності права і морального виховання тощо) (Головко, 2007, 72);

4) специфічних принципів правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях (принцип відповідності меті правового виховання підлітків у діяльності громадських об'єднань; принцип орієнтації на правові цінності суспільства у взаємозв'язку з інтересами, потребами, відчуттями і почуттями підлітків, що входять до громадських об'єднань; принцип систематичності, послідовності правового виховання та узгодження виховних впливів з рівнем правової вихованості підлітків; принцип активного впливу лідерів громадських об'єднань на правову свідомість та правову поведінку підлітків; принцип урахування позитивних установок у правовому вихованні підлітків, орієнтації на правомірну та правослухняну поведінку людини; принцип автономії вибору підлітками правоутверджувальної діяльності відповідно до наявного соціального досвіду громадських об'єднань; принцип залучення підлітків до актуальних правових знань через вмотивовану аргументацію щодо дотримання громадського правопорядку та реальних правових практик) тощо.

Щоб реалізувати другу організаційно-педагогічну умову, було розроблено змістовний компонент для когнітивно-комунікативної взаємодії і спілкування підлітків на правові теми в громадських об'єднаннях. На наше переконання, зміст когнітивно-комунікативної взаємодії і спілкування має бути цікавим для підлітків і враховувати

потреби, із якими він стикається як під час безпосереднього спілкування (віч-на-віч, у групі) або ж за допомогою різних дистанційних платформ (мережа он-лайн). Такий діалог має бути насиченим правовими знаннями, цікавими випадками та історіями підлітків, що мотивуватиме їх до розвитку правосвідомості тощо. Виконання визначеної умови безпосередньо пов'язано з організаційною компонентою, що передбачає створення навчально-методичної бази на основі експериментальних матеріалів, спрямованих на розвиток правового мислення у підлітків, підвищення обізнаності з правами людини, насичення почуттєвої сфери, удосконалення здатності налагоджувати взаємини між людьми, спираючись на правову систему суспільства.

Забезпечення цього процесу ми пов'язували з розширенням кола представників різних громадських об'єднань, які комунікували з підлітками та обмінювалися різноманітною правовою інформацією.

Реалізація третьої організаційно-педагогічної умови – урахування вікових особливостей та світоглядно-ціннісних змін підлітків, які «вростають» у правову культуру суспільства – передбачала послідовну роботу щодо урізноманітнення форм і методів правового виховання, які доцільні безпосередньо для підліткового віку. Ми підготували й запропонували підліткам невеличкі поради і шаблони для взаємодії в межах правового суспільства, що враховують норми спілкування, а саме: «Уважно слухайте. Якими можуть бути наміри вашого співрозмовника?»; «Не продовжуйте розмову. Можна вказати на те, що є правові цінності, якими не можна нехтувати для розвитку правового суспільства»; «Зважайте на те, що інколи людина може насміхатися над певними правовими цінностями, вважаючи їх формальними. Але запитайте її: а у Вашого близького оточення інші правові цінності?».

На наше переконання, розвиток правового мислення, формування правової поведінки є основою для набуття правового досвіду, без якого підліткам складно розібратися в намірах представників різних субкультур,

які не наслідують правові цінності, а натомість спрямовують свої дії на порушення правопорядку тощо. Проте під час бесід ми не приділяли багато часу розмовам про протиправну поведінку, а наголошували на тих позиціях, що сприятимуть правовому вихованню. Так, зокрема, було акцентовано на добротності, свободі в її позитивному сенсі, на прикладах поведінки різних діячів культури, мистецтва, які власною творчістю поглибили розуміння важливості розвитку правового мислення, правових почуттів, адже спілкування без чуттєвої основи як у групі, так і окремо, віч-на-віч, може видатися нудним і нецікавим.

Зауважимо, що нові методи правового виховання демократичної держави відрізняються за своєю сутністю від тих, якими користуються тоталітарні режими. Сучасні дослідження, у яких набувають розвитку правові цінності, націлені насамперед на виховання вільної людини. Скасування норм, які погіршують психологічний стан підлітків, звернення уваги на такі явища, як булінг, що обмежує права особистості, пригнічує її стан, є новими елементами в правовій педагогіці. На нашу думку, експериментальні напрацювання в цьому аспекті можуть свідчити про зростання, розвиток і солідарність усього молодого покоління.

Схарактеризуємо результати проведеного формувального експерименту, що проводився в умовах діяльності різних громадських об'єднань (Громадська організація «Багатодітних родин» «Древо», Благодійна організація «Благодійний Фонд «Агапе Україна», Маріупольський благодійний фонд «Пілігрим», Громадська організація «Батьківський захист» та ін.), одним із напрямів роботи яких є захист прав людини. Ми зважали на показники, отримані під час констатувального експерименту, щоб уже на формувальному етапі ознайомити підлітків, які відвідують у вільний час різноманітні заходи правовиховного характеру, з можливостями підвищення їхнього рівня правової вихованості. Громадські організації мають позитивний досвід у цьому питанні, і молодь, що

відвідує їх, може більше дізнатись про свої права, розвивати правове мислення, здійснювати правову соціалізацію тощо.

Під час бесід ми наголошували на тому, що для сучасного підлітка важливо правильно розуміти основні правові поняття, знати основні положення Конституції України, Законів України, неухильно дотримуватися їх, не сприймати правопорушення як норму, навіть від близьких людей, негативно реагувати на них, поважати представників правоохоронних органів, бути готовими їм допомогти розкрити правопорушення або запобігти йому. Для цього потрібно розуміти, що «правопорушення – це такі дії, які не відповідають соціально визнаним нормам морально-правових відносин і виявляються у формах, за якими настає адміністративна і правова відповідальність, а отже, це будь-яке невиконання не тільки моральних, а й правових норм, вимог законів про належну поведінку» (Калиняк, 2009, 7). Відповідно підлітками-правопорушниками зазвичай вважають тих, хто скоює різні правопорушення (дрібна крадіжка, хуліганство, вияви агресивної поведінки, порушення адміністративних та інших норм тощо).

У процесі спілкування з підлітками було акцентовано на правомірній поведінці, що являє собою «сукупність соціально корисних, виражених зовні у вигляді дій або бездіяльності вчинків, що мають свідомо вольовий характер, адекватні нормам права, обумовлюють правомірні наслідки. Основною ознакою правомірної поведінки є її соціальна корисність і соціальна активність та гуманістична спрямованість» (Калиняк, 2009, 11).

Ми звертали також увагу підлітків на те, що кожна людина в суспільстві має правосвідомість, і коли виникають суспільні деформації, то правосвідомість також може деформуватися, перерости в злочинну свідомість. Під час переходу до злочинної свідомості можуть спостерігатися і такі деформації, як правовий інфантилізм і правовий нігілізм. До першого належить така форма свідомості, яка характеризується несформованістю і наявністю прогалин у знаннях

з питань права, до другого – форма, що ігнорує вимоги законодавства, але водночас не має злочинного наміру. Такі форми немовби сходинки вниз, вони накладають на людину певну відповідальність і надалі, коли людина продовжує так само поводитися, поширює правове невігластво, і, відповідно, різні форми протиправної поведінки, спричиняють негативну або «змішану» ідентичність тощо.

Перед сучасними підлітками, отже, постає можливість формування позитивної ідентичності з нормами моралі і права в суспільстві. Сучасні психологи пояснюють поняття «ідентичність» як прийнятий особистістю образ себе щодо ставлення до навколишнього світу, почуття адекватності й володіння своїм «Я», що не залежить від ситуативних впливів. Саме позитивна, сформована ідентичність допомагає особистості повноцінно виконувати завдання, що постають перед нею, і свідчить про її зрілість. З цього приводу Е. Еріксон зауважував: «... Вдивіться в сучасну молодь. Молодь в усі часи – це не тільки галасливі й помітні люди, а й тихі страждальці, що стають об'єктом уваги з боку психіатрів або літераторів. У найбільш екзальтованої частини молодого покоління ми спостерігаємо загострення свідомості ідентичності, яке, здається, перекидає не тільки наші уявлення про позитивну і негативну ідентичності, а й уявлення про явну і латентну поведінку, про свідомі й несвідомі процеси» (Еріксон, 2006, 35).

Під час бесід ми ставили запитання, що стосувалися досвіду правової поведінки підлітків: «Якими можуть бути вчинки людини, для якої чесність і гідність не порожні слова?», «Хто особисто знає людину, яка захищає права інших людей?», «Як реагують Ваші батьки та близькі родичі на злочинну ідентичність?», «Як Ви вважаєте, чому люди намагаються створити навколо себе порядок?», «Наскільки Ви поважаєте норми чинного права?», «Чи однакове у Вас та Ваших батьків і друзів ставлення до норм права? У чому можуть бути відмінності?», «Чим відрізняються погляди на правову систему, наявну в нашому суспільстві,

у представників Збройних Сил України та підлітків, які входять до антисоціальних угруповань?» тощо.

Крім того, у процесі спілкування ми порушували моральні, етичні питання, що можуть виникнути між людьми, адже деякі норми, що склалися в різних суспільствах завдяки традиціям, суттєво можуть різнитися. Також неоднакове розуміння права може бути в людей, які живуть в одному суспільстві, але є представниками різних поколінь. Це підтверджують і результати проведеного Л. Макаренко (2019) дослідження: «Між правовою культурою суспільства і правовою культурою особистості є правова культура певної соціальної групи індивідів (наприклад, молоді або пенсіонерів), під якою слід розуміти одну з форм правової культури, яку визначають особливі характеристики: соціально-демографічні, регіональні, професійні, соціально-майнові, конфесійні тощо» (Макаренко, 2019, 25).

На наше переконання, бесіди з підлітками на правовиховні теми пробуджують інтерес до них, розвивають правове мислення й уміння налагоджувати стосунки з іншими з урахуванням правових норм тощо. Уважаємо, що така робота в громадських об'єднаннях в умовах, коли оцінки норм права з позицій різних людей модифікуються, є дуже важливою, адже слід не тільки ознайомити підлітків з думками різних людей щодо норм права, а й дати змогу сформуванню своєї думки, спираючись на розуміння законодавства, правових цінностей суспільства.

Слушною в цьому контексті є думка С. Скуріхіна щодо правової культури суспільства, яка складається з правової культури кожної людини: «Правова культура особи є компонентом правової культури суспільства і залежною від неї величиною. Її можна уявити як стан правового розвитку особистості, виражений у правовому менталітеті, правосвідомості і правових установках, а також у діяльності відповідно до сформованих правових орієнтацій» (Скуріхін, 2011, 10).

З огляду на те, що різні громадські об'єднання виступають за захист прав і свободи людини, вагомим для розвитку правового мислення та формування правової поведінки підлітків є отримання ними правової інформації, що наявна в правовій культурі суспільства. Саме правова інформація може поліпшити рівень правової вихованості через комунікацію, що базується на процесі правової соціалізації, розумінні потреб підлітків, набутті ними досвіду правової поведінки. Такі знання зумовлюють підвищення рівня насамперед, когнітивного та поведінкового критерію правової вихованості і було пов'язане із набуттям інформації про правові відносини, розширенням досвіду тощо.

Важливим завданням експериментальної роботи було ознайомлення підлітків із поняттям «правові цінності». Ми пояснювали, що кожна людина для себе обирає цінності, які постають передумовою для об'єднання людей у групи, рухають діяльність людини, визначають сенс її життя, виступають орієнтиром на майбутнє тощо. Для підлітків цікавим було і ознайомлення з поняттям «правові системи», які розвиваються в просторі та часі на різних територіях неоднаково (це і земля, і вода, і повітря, і космос тощо). Із розвитком віртуального простору правові системи почали розвиватися й у різних соціальних мережах: «Світ складається із багатьох держав, кожна з яких має свою територію, власну політику та правову систему, які обумовлені історією, географічним положенням, релігією, національними звичаями, світоглядом, ментальністю» (Макаренко, 2019, 34). Особливо привабливою для підлітків виявилася інформація про внутрішні комунікації в мережі Інтернет у різних країнах. Їм також було цікаво розмірковувати про власну поведінку в різних містах і на різних територіях, відповідаючи на такі запитання: «Якби Ви були пасажиром лайнера й несподівано опинилися разом з іншими пасажирами на невідомому острові, то якими б правами Ви користувалися?», «Якщо Ви потрапили на борт космічного корабля, якою буде Ваша поведінка?», «Якби Ви потрапили в чарівну країну, де можна

змінити все, що завгодно, що саме б Ви змінили насамперед?», «Уявіть, що Ви учасник міжнародних спортивних змагань. Які обмеження можуть бути у спортсменів? Якою має бути їхня правова поведінка?» тощо.

Під час бесід ми пояснювали підліткам, що вкрай важливим для правового виховання є використання досвіду правової поведінки в різних народів, що закарбований у пам'ятках правової культури, у теорії правового виховання, у різних культурних практиках.

Також ми звертали увагу підлітків на таке поняття, як «дискримінація» та її види, покликаючись на дослідження І. Янковець (2020), у якому акцентовано на тому, що «системна правова дискримінація жінок у наш час має місце лише в окремих країнах (переважно, мусульманського права), у яких для жінок встановлюють певні обмеження... В Ірані жінки позбавлені права займати посаду судді; сім'я жінки, яка загинула в автокатастрофі, отримає меншу компенсацію, ніж сім'я чоловіка; будь-які дискримінаційні норми в шлюбному договорі вважатимуться правомірними, якщо жінка власноруч їх не викреслила тощо» (Янковець, 2020, 101).

На нашу думку, доцільним було і ознайомлення підлітків із різними ідеями щодо правового виховання, які знайшли відображення у творчості літераторів, філософів тощо. Ці ідеї дають змогу кожній особистості здійснювати процес правової соціалізації, орієнтуватися в правовій культурі суспільства тощо. Наведемо приклади матеріалів щодо правового виховання, які ми використовували під час бесід із підлітками.

Приклад 1. Платон, давньогрецький мислитель, розмірковував про право і закони, справедливість тощо: «де несправедливі зазнають поразки, там держава сильніша і краща» (Платон, 2020, 195); «Законодавець повинен спостерігати за тим, де здійснюється справедливість, а де її немає; він повинен надавати почесні тим, хто підкорюється законам, а на неслухняних накладати кару» (Платон, 2020, 202).

Приклад 2. І. Кант, відомий німецький філософ, писав про розум людини так: «... будь-який вчинок має бути узгоджений з моральним законом, перш ніж він буде спрямований на щастя інших» (Кант, 2018, 33). Не обходив увагою філософ і питання доброзичливості, справедливості: «Взагалі доброзичливість до людей є підставою не тільки для співчуття їхнім бідам, а й для справедливості...» (Кант, 2018, 76). Значну увагу мислитель приділяв питанням свободи людини: «Для того, хто звик до свободи, немає більшого нещастя, ніж бути відданим у владу такої ж істоти, як він, яка може примусити його відмовитися від своєї волі й робити те, що вона схоче» (Кант, 2018, 87).

Приклад 3. Г. Харт, англійський філософ права ХХ століття, юрист-практик у книзі «Право, свобода і мораль» звернув увагу на обмеження свободи правопорушника: «...зазвичай передбачає позбавлення його свободи пересування, власності, зв'язків із родиною або друзями, заподіяння йому фізичного болю або навіть смерті. Усе це ті речі, які неможна заподіювати іншим без особливого обґрунтування, і насправді вони так розцінюються правом і мораллю всіх розвинутих суспільств» (Харт, 2020, 39).

Під час бесіди ми також розмірковували з підлітками про таку цінність, як справедливість. І хоча деякі вчені не рекомендують використовувати цінність справедливості для правового виховання, на наше переконання, ця цінність, особливо для підліткового віку, є важливою. Так, автори монографії «Правове виховання в сучасній Україні» (2013) зазначають, що «цінність справедливості виступає центральною для розуміння взаємодії права і моралі у виховному процесі. Проте справедливість може безпосередньо ефективно використовуватися у правовому вихованні дітей, а для підлітків і дорослих логічніше використовувати правові цінності нижчого рангу (похідні від справедливості)» (*Правове виховання в сучасній Україні*, 2013, 91).

Цікавою для підлітків виявилася бесіда про таке складне явище, як «лукізм» (розрізнення за зовнішністю), ставлення до якого в суспільстві сформувалося як традиційне, але яке для деяких підлітків може стати дискримінаційним, тобто таким, що порушує їхні права. Так, зокрема, у дисертації І. Янковець (2020) із цього приводу зазначено: «Зовнішність вказує на належність особи до існуючої умовної меншості (наприклад, молодіжної субкультури, елементом якої є самовираження через стиль одягу, косметики, прикрас). ... Унаслідок розширення аудиторії аудіовізуальних ЗМІ та розвитку альтернативних напрямів мистецтва в шоу-бізнесі відбувається розширення меж «прийнятної зовнішності» насамперед для молоді. Виникає конфлікт між нормами «традиційного» та «нового»» (Янковець, 2020, 114).

Зацікавила підлітків також і бесіда на тему «Цифрові права», під час якої ми акцентували на тому, що сучасні підлітки досить часто спілкуються через Інтернет, занурюються у світ віртуальної реальності, де зустрічаються різні люди, із різними поглядами на правові й моральні норми, які під маскою анонімності можуть провокувати певні конфліктні ситуації, шантажувати тощо. Підлітки ділилися інформацію про подібні випадки, розповідали, як вони реагували на висловлювання інших людей, які є невидимими і, відповідно, не несуть відповідальності за сказані образливі слова тощо. Ми звертали увагу підлітків також на те, що в мережі Інтернет є багато інформації, доступної для великої кількості людей. Одним із принципів обміну цією інформацією, як зазначає Н. Тищук (2021), є «принцип анонімності», що полягає в повазі «волі користувача не розкривати свою особистість» для того, щоб «забезпечити свободу висловлення поглядів та обміну інформацією і захист від мережевого стеження» (Тищук, 2021, 33). Також дослідниця зупиняється і на наявних негативних тенденціях, а саме: «небезпека несанкціонованого доступу, підвищена доступність інформації негативного характеру, небезпека використання як інструменту заподіяння шкоди, підміна

цінностей і залежність суспільства від інформаційних технологій...» (Тищук, 2021, 33). Підлітки обмінювалися думками про ці негативні тенденції, розповідали про випадки із власного життя, тобто спілкування на цю тему було для них дуже важливим.

У процесі роботи з підлітками ми використовували вправу «Спростуйте або підтвердьте тези».

1. Якщо мені кажуть, що так потрібно чинити за законом, то я обов'язково перевірю інформацію.

2. Я поважаю думку іншої людини.

3. Я намагаюся запобігти виявам дискримінації серед своїх друзів.

4. Я часто обговорюю з іншими питання про значення правової поведінки.

5. Я намагаюся вивчати різні джерела інформації щодо правових цінностей.

6. Я намагаюся захищати людину, яку кривдять.

7. Я знаю, що таке право і свобода людини.

Після виконання цієї вправи ми намагалися допомогти підліткам розвинути правове мислення, спрямовували зусилля на вдосконалення знань про правові цінності та моральні ідеали суспільства, норми правової поведінки (справедливість, чесність, відповідальність) тощо. Для цього ми використовували різні методи і прийоми правового виховання, серед яких – проведення історичної аналогії поведінки людини з сучасністю, аналіз приказок і прислів'їв різних народів про право, закон, правопорядок, вивчення статей у мережі Інтернет щодо права, правової поведінки тощо.

У цьому контексті цікавим для підлітків було обговорення прислів'їв різних народів про особливості поведінки в різних суспільствах, правові цінності та правове мислення.

Наведемо приклади прислів'їв і приказок, які ми використовували під час експериментальної роботи.

Англійські прислів'я з перекладом для обговорення:

1. Do in Rome as the Romans do (Поводься в Римі так само, як римляни).

2. War is the sport of kings (Війна – розвага королів).

3. Anger is a sworn enemy (Гнів – заклятий ворог людини).

4. The act proves the intention (Дія підтверджує намір).

5. If a man deceives me once, shame on him; if he deceives me twice, shame on me (Якщо мене один раз обдурили – ганьба шахраю; якщо мене двічі обдурили – ганьба мені).

6. Law makers should not be law breakers (Законодавці не повинні самі порушувати закон).

7. A liar is not believed when he tells the truth (Брехуну не вірять навіть тоді, коли він говорить правду).

8. Facts are stubborn things (Факти – річ уперта).

9. A lawyer never goes to law himself (Юрист ніколи в суд не ходить).

Турецькі прислів'я для обговорення:

1. Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, коли тебе заарештують.

2. Цінність плаща пізнається в дощ.

3. Кінь іде, підкоряючись не власним крокам, а волі того, хто ним править.

4. Тисячі друзів буває замало, а одного ворога – забагато.

5. Того, хто лізе в чужий сад без дозволу, проганяють палицею.

6. Правдиве слово повертає несправедного навіть з Багдада.

Українські прислів'я та приказки для обговорення:

1. Не одяг прикрашає людину, а добрі справи.

2. Чесне діло роби сміло.

3. Злий чоловік зліший за вовка.

4. Кожен край має свій звичай.

5. Який народ, такі й порядки.

6. Де козак, там і слава.

7. Мудрий не лізе під стіл.

8. Самолюб всякому не люб.

На нашу думку, правове виховання підлітків у громадських об'єднаннях є не тільки процесом освоєння сфери правового досвіду, а й процесом, під час якого формуються нові мотиви і потреби, розкриваються нові можливості для спілкування, з'являються нові друзі тощо.

З огляду на це, у мотиваційній сфері необхідно забезпечити стійкість позитивних установок з урахуванням того, що у підлітків дуже динамічна мотивація і особливе, прискіпливе ставлення до правових і моральних норм. Для цього потрібно формувати обґрунтоване ставлення до норм моральної і правової поведінки, спираючись на різні приклади, виховувати дбайливе ставлення до іншої людини, прагнення до висловлення правдивих думок тощо.

Після спілкування на теми, проілюстровані прикладами, підліткам були поставлені запитання, що стимулювали розвиток правового мислення і, відповідно, орієнтували на підвищення рівня правової вихованості. Наведемо приблизний перелік запитань:

1. Що в таких прикладах було найбільш цікавим?
2. Чи були схожі випадки в житті Ваших близьких людей?
3. Які правові цінності, на Вашу думку, є найголовнішими?
4. Над якими правопорушеннями, що вчиняються проти підлітків, слід замислитись?
5. Який висновок можна сформулювати після ознайомлення з випадками, що найчастіше трапляються в підлітковому віці?

Після проведення цих форм роботи ми разом із учасниками склали правила для підвищення рівня правової вихованості. Наприклад:

1. Цінність справедливості є серед тих, хто її дійсно цінує.
2. Для правової поведінки важливо набути таких чеснот, як повага до права іншої людини, чесність, законність і справедливість.

3. І під час розваг, і під час навчання слід намагатися не придушувати свободу іншої людини.

4. Для того, щоб чинити згідно із законом, слід поважати інших, бачити чесноти і вади, розмірковувати, яким може бути шлях твоїх друзів і ворогів.

5. Уникай кривди та прагни до справедливості, не нарікай на інших та не ображай нікого.

6. Важливо налагоджувати стосунки з людьми на основі закону і права.

7. Правове мислення можна розвинути, якщо кожний день вивчати права людини.

Окрім проведення такої роботи, ми розробили спеціальний проєкт, метою якого було навчання підлітків правил комунікації на засадах права і моральності. Проєкт мав такі завдання: 1) проаналізувати, про які ситуації на правову тематику в Україні найчастіше повідомляють у новинах; 2) з'ясувати, які потреби мають українці, чи зважають на їхні права; 3) схарактеризувати правові питання, які є цікавими для підлітків у нашій країні.

Реалізація проєкту передбачала декілька етапів. Так, на інформаційному етапі підлітки ознайомились із ключовими завданнями, самостійно намагаючись знайти необхідну інформацію та проаналізувати її.

На практичному етапі підлітки мали відповісти на таке запитання: «Як залучити підлітків до розв'язання правових проблем у нашому місті?». Цей етап був позначений серією акцій (виставка фотографій на тему свободи людини, флеш-моб «Захисти свої права», інтерв'ю з місцевими жителями «Які є в мене права?»). Такі акції сприяли більшому зануренню підлітків у правову культуру та впливали на підвищення рівня їх правової вихованості.

Одним із результатів проведеної роботи стало усвідомлення підлітками важливості спілкування з представниками різних правових субкультур, спілкування з різними соціальними групами, які мають певні особливості.

Ми доводили: коли моральні та правові норми в різних групах не збігаються, тоді можливою стає втрата солідарності. Саме тому для підлітків важливо розуміти цілі спілкування в правових субкультурах на основі співпраці, розуміти, як саме слід налагоджувати правопорядок тощо. Слушною з цього приводу є думка Л. Макаренко (2019) про те, що «поряд із правовою культурою суспільства завжди є певна кількість різноманітних субкультур (регіонів, етносів, релігійних груп, верств населення)» (Макаренко, 2019, 294). Зауважимо також, що дослідниця акцентує на розгляді правової субкультури як «частини правової культури суспільства, що в певних аспектах (цінностях, елементах, позиціях тощо) відрізняється від неї, але в головних своїх рисах узгоджується з правовою культурою суспільства» (Макаренко, 2019, 294). Зважаючи на це, ми також доводили, що правова субкультура будь-якої соціальної групи не має протиставлятися держаній правовій культурі, адже в основі своїй ґрунтується на її правових цінностях і лише додає до неї нові цінності.

У контексті нашого дослідження вартою уваги є думка О. Тітомир (2015) про те, що «правове виховання сприяє закріпленню здатності правильно орієнтуватися в складних конфліктних ситуаціях, а цілеспрямоване правове виховання дає потужний поштовх розвитку правосвідомості» (Тітомир, 2015, 3). Дослідниця акцентує на таких елементах правового виховання в практичній площині, як: зміцнення поваги до прав людини, до її свобод; намагання всебічно розвинути особистість, розвинути людську гідність (як уявлення про неї, так і саме почуття); сприяння таким позиціям у вихованні, як взаєморозуміння, терпимість, рівність чоловіків і жінок; виховання толерантності у стосунках з представниками інших націй, національних меншин та корінних народів. Також, на думку О. Тітомир (2015), кожній людині потрібно дати змогу брати участь «у житті вільного та демократичного суспільства, у якому панує право», розбудовувати й підтримувати мир, заохочувати до розвитку суспільства, виховувати соціальну справедливість тощо (Тітомир, 2015, 7).

Отже, принцип взаємозв'язку правової культури держави з правовою субкультурою різних груп пов'язується насамперед із принципом поваги до права людини та її свободи.

Уважаємо, що актуальним для правового виховання є накопичений в кожному громадському об'єднанні досвід, що спирається на загальні та специфічні принципи, форми і методи правового виховання підлітків (перегляд відеофільмів, у яких йдеться про правові цінності; практика екскурсійної роботи як у реальному часі, так і в мережі он-лайн, що закріплює правові ідеали у правосвідомості).

Під час роботи з підлітками ми реалізовували виховну технологію, спрямовану на розуміння підлітками етапів правової соціалізації, відповідно до розробленого циклу занять. Так, перше тематичне заняття «Доконвенційна стадія правової соціалізації» передбачало формування у підлітків уявлення про те, що людина, яка перебуває на цій стадії, вибудовує свою поведінку так, щоб задовольнити власні потреби. Людина на цій стадії намагається визначити, чи буде вона покарана за скоєння протиправних вчинків. Тобто ми доводили, що на цій стадії правової соціалізації людина зважає лише на страх перед покаранням. На цьому занятті підлітки обговорювали власні вчинки, вчилися аналізувати процеси, пов'язані з відчуттям страху перед покаранням, обговорювали політику виховання у різних сім'ях, які використовують «негативне і позитивне підкріплення гарної поведінки» – винагороду і покарання (Basyouni, & Chahine, 2011). Підлітки поділилися досвідом, якого кожний із них набув у своїй сім'ї, і дійшли висновку, що постійне відчуття страху в дитинстві впливає на стан дитини та заважає їй нормально розвиватися. Деякі підлітки повідомляли про те, що вони відчували агресію і намагалися стримувати себе, бачачи безпорадних батьків, які не могли нічого вдіяти, коли були порушені їхні права. Також на цьому занятті ми намагалися закріпити знання про свободу людини, про те, що коли людина перебуває на доконвенційній стадії правової

соціалізації, слід більше звертати увагу на здобуття нових знань у сфері права, працювати над власними почуттями, аналізувати їх, намагатися відчувати емоції і бажання людей, із якими доводиться спілкуватися, намагатися зрозуміти причини як позитивних, так і негативних «підкріплень» (винагороди або покарання). Крім того, ми звернули увагу підлітків на те, що саме на цій стадії правової соціалізації людині притаманна маргінальна поведінка, яка характеризується тим, що «переважно маргінали у своїй діяльності дотримуються законодавства, проте з певних, «своїх» мотивів» (Барабаш, 2016, 329). Небезпекою такої поведінки є те, що людина для уникнення покарання може скоїти протиправний вчинок.

На цьому занятті підлітки також наводили приклади з реального життя щодо виявів маргінальної поведінки, розмірковували про наявність небезпеки для суспільства від неї тощо. Наприклад, учасники експерименту повідомляли, що багато їхніх однолітків грають в електронному казино й усі гроші, які в них є, можуть витратити на ці ігри. Учасники усвідомлювали, що такі вчинки, хоч і не порушують права інших людей, але і не сприяють особистісному розвитку й з часом можуть призвести до ігрової залежності.

Тематичне заняття «Конвенційна стадія правової соціалізації» проводилося для ознайомлення з різними думками щодо конформістської поведінки, її виявів у вчинках. Люди, які схильні до конформістської поведінки, мають дві важливі потреби: бути правильними та подобатися іншим. Коли ситуація змінюється, то людина, яка не має власної думки щодо неї, звертається до думок інших людей навіть тоді, якщо ці думки зовсім не задовольняють розв'язання ситуації. У людини, для якої характерна конформістська поведінка, переважає бажання сподобатися іншій людині, визнати її думку правильною і погодитися з нею. Ми ознайомлювали підлітків з різними прикладами вияву конформістської поведінки й акцентували на думці Дж. Джеттен, М. Хорнсі, та І. Адарвес-Йорно, які протиставляли її поведінці лідерів: «необхідність відповідати

певним груповим нормам не є однаково важливою для всіх ... члени групи можуть накопичити психологічні кредити з плином часу, що дає їм більший простір для прийнятної поведінки. В інших випадках члени більш старших груп, які з часом продемонстрували свою прихильність груповим нормам, користуються більшою свободою, щоб стати агентами змін та керувати групою в нових напрямках. Це також дає змогу їм критично ставитися до думки інших і оскаржувати групові рішення» (Jetten, Hornsey, & Adarves-Yorno, 2006, 163). На цьому занятті підлітки також самостійно наводили приклади конформістської поведінки, що траплялися їм у відеофільмах та реальному житті. Важливим на цьому занятті було те, що учасники експерименту дійшли висновку про те, що на цій стадії правової соціалізації людина не може бути лідером, вона завжди буде перебувати на периферії групи, якщо не висловлюватиме незалежну, критичну думку, що базується на правових цінностях.

Тематичне заняття «Постконвенційна стадія правової соціалізації» було спрямовано на розвиток уміння визначати значущість правових цінностей, надавати оцінку діяльності іншої людини, яка будує своє життя на основі правових цінностей; на вміння ухвалювати правильні рішення в кризових ситуаціях; на передбачення виявів правомірної діяльності, що характерні для цієї стадії правової соціалізації.

Підлітки вчилися формулювати визначення правових цінностей, презентували найкращі взірці правової поведінки відповідно до ідеалів свободи, справедливості, рівності тощо. Ми наголошували, що цей етап характеризується правовою активністю людини, дотриманням нею основоположних принципів права.

Основними формами реалізації виховної технології на цьому етапі були виховні заходи, що організовувалися в громадських об'єднаннях. Ця технологія передбачала використання різноманітних методів (бесіди, порівняння, ігри, справи), що виявилися цікавими для підлітків і сприяли підвищенню рівня їхньої правової вихованості.

Наведемо приклади таких заходів.

Приклад 1. Спілкування в групі на теми: «Мій улюблений герой фільму», «Я пишаюся тим, що поряд зі мною справедливі та чесні люди». У групі учасники по черзі розповідають власний приклад трьома-чотирма реченнями. Після спілкування кожний учасник може відповісти на запитання: «Який приклад був найцікавішим?», «Якого висновку можна дійти, проаналізувавши відповідну поведінку людини?».

Приклад 2. Обговорення ситуації: «Хлопець уперше прийшов у групу. Він має невпевнений вигляд, майже ні з ким не спілкується і майже з усіма погоджується, киваючи головою».

Групі учасників пропонують схарактеризувати поведінку хлопця, визначити якості, якими він володіє, обговорити приклади подібної поведінки.

Така робота спрямовувалась не лише на розуміння поведінки інших людей, а й на вираження почуттів, що часто виникають у підлітків. Також підліткам було запропоновано поміркувати над висловами й продовжити речення:

1. «Справедливість є всюди, отже ...».
2. «Чесність схвалюється не кожною людиною, тому що ...».
3. «Гуманність – фундамент для існування соціуму, оскільки ...».
4. «У правовому суспільстві живуть люди, які ...».
5. «Якщо б усі були конформістами, то ...».
6. «Лідер завжди є ...».

Крім названих заходів, також було проведено акції «Ми проти протиправної поведінки», «Яким має бути правове суспільство» та ін.

Набуття правового досвіду в нашому дослідженні відбувалося через практичну діяльність. Ми представляли правовий досвід як вчинки, що були здійснені іншими. Для цього ознайомлювали підлітків з фрагментами художніх творів про життя, фрагментами промов таких відомих діячів, як У. Черчилль, Ф. Рузвельт, Дж. Вашингтон, А. Лінкольн, М. Грушевський

та ін. (Коломойцев 1997; *Промови, що Змінили Світ*, 2009; *Політика в Особах*, 2012). Ми досліджували ставлення підлітків до різних вчинків і просили їх відповісти на такі запитання:

1. Чи складно нам здійснити гарний вчинок і набути позитивного досвіду?
2. Що лежить в основі правового досвіду?
3. Як змінюється характер, коли людина вчиняє відповідно до основоположних правових цінностей?
4. Що має знати підліток для того, щоб бути активним членом суспільства?
5. Що потрібно зробити для того, щоб спілкуватися з представниками різних правових культур?
6. Як сформувати свій шлях для світу майбутнього?
7. Якими мають бути закони для того, щоб суспільство почуло голос дітей і підлітків?
8. Яку роль відіграють дорослі у житті підлітка?

Отже, у формувальному експерименті ми намагалися вплинути на всі критерії та показники правової вихованості підлітків.

Крім того, для представників громадських об'єднань ми запропонували методичку (див. додаток Б), спрямовану на оцінювання правовиховної роботи з підлітками. Основна мета методички – покращення стану правового виховання підлітків у позаосвітніх соціальних спільнотах та ухвалення управлінських рішень щодо правового захисту і добробуту підлітків, усвідомлення ними принципу верховенства права. Розроблена методика використовувалась представниками громадських об'єднань з урахуванням рекомендацій, на основі яких потрібно було ухвалити рішення щодо покращення цього виду роботи.

3.2. Аналіз результатів експериментального впровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях

Для перевірки організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях було проведено експериментальну роботу. Учасників експерименту було поділено на дві групи (контрольна (КГ) та експериментальна (ЕГ)). До експериментальної групи ввійшли підлітки, з якими проводилася робота з урахуванням розроблених організаційно-педагогічних умов правового виховання, а до контрольної групи – ті, з ким правовиховна робота проводилася традиційно. Для з'ясування рівня правової вихованості (високий, середній, низький) ми використовували різні методи (опитування, тестування, анкетування, обговорення, спостереження, виконання завдань, участь в акціях, флеш-мобах, презентації тощо).

Критерій К. Пірсона χ^2 було застосовано для узагальнення отриманих результатів на констатувальному етапі дослідження. Для обчислення ми скористалися формулою:

$$\chi_{emp}^2 = N \cdot M \sum_{i=1}^4 \frac{(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M})^2}{n_i + m_i} \quad (2),$$

у якій N – загальна кількість підлітків в експериментальній групі; M – загальна кількість підлітків у контрольній групі; n_i – кількість підлітків із визначеним рівнем вихованості (ЕГ); m_i – кількість підлітків із відповідним рівнем вихованості (КГ).

Для підтвердження нульової гіпотези ми порівнювали емпіричне значення з критичним значенням критерію. За його допомогою встановлено,

що рівень правової вихованості у підлітків ЕГ та КГ суттєво не відрізнявся на початку експерименту.

Після отримання числових даних було впроваджено організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях з урахуванням того факту, що число градацій є більшим, ніж два (три рівні правової вихованості підлітків). Використавши порядкову шкалу, ми обчислили число ступенів свободи (L) і зіставили їх з емпіричними розподілами за допомогою формули:

$$L = n - 1, (3),$$

де n – кількість обраних рівнів, тоді, згідно з нашим дослідженням, $n = 3$.

Правове виховання підлітків у громадських об'єднаннях відбувалося на засадах упровадження таких організаційно-педагогічних умов:

1) застосування аксіологічних ідей та концепцій філософії правового виховання, правової педагогіки у вихованні підлітків; 2) організація когнітивно-комунікативної взаємодії і спілкування як засобу підвищення рівня правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях; 3) урахування вікових особливостей та світоглядно-ціннісних змін підлітків, які «вростають» у правову культуру суспільства.

На контрольному зрізі експерименту ми виявили динаміку рівнів правової вихованості за кожним із показників, здійснили перевірку гіпотези, узагальнили отримані результати.

Проаналізуємо отримані результати контрольного зрізу, який ми провели наприкінці формувального експерименту.

По-перше, увагу було прикуто до вимірювання першого – когнітивного критерію та його показників. Ми визначали (бесіда, анкетування, обговорення), як змінився у підлітків рівень їх теоретичних знань про право, правопорядок у суспільстві, які зміни сталися в усвідомленні ними значущості правопорядку для життя людини в соціумі, у позаосвітніх соціальних середовищах, наявності образного правового мислення

відповідно до вікового періоду, у визнанні різноманітних правових систем у різних суспільствах, а також у прогнозуванні наслідків правової та протиправної поведінки тощо (див. табл. 3.17).

Таблиця 3.17.

**Дані щодо знань підлітків про право, правопорядок у суспільстві,
правову вихованість особистості (контрольний зріз, %)**

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Наявні глибокі знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості	19	12%	22	12,4%
Наявні недостатньо глибокі знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості	90	54,5%	79	44,4%
Не сформовано глибокі знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості	55	33,5%	77	43,3%
Разом	164	100%	178	100%

Після проведеного опитування було встановлено, що дані як у підлітків експериментальної, так і контрольної груп змінилися. В експериментальній групі спостерігалось збільшення кількості підлітків із середнім та високим рівнями показника: високий рівень було виявлено у 19 підлітків (12%) ЕГ, середній – у 90 підлітків (54,5 %), а низький – у 55 підлітків (33,5%).

У контрольній групі (КГ) ми зафіксували певні покращення, але суттєвого збільшення чи зменшення показника не відбулося. Так, високий рівень було виявлено у 22 підлітків (12,4%), середній – у 79 підлітків (44,4%), а низький – у 77 підлітків (43,3%).

Щодо знань про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку, то маємо зазначити, що після впровадження організаційно-педагогічних умов в експериментальній групі багато підлітків впевнено відповідали на поставлені запитання, надавали розгорнуті відповіді про протиправну поведінку в соціумі тощо.

Так, про високий рівень, на нашу думку, свідчать такі відповіді: «Протиправна поведінка – це коли людина скоює вчинки, що суперечать правовій системі суспільства» (Д.); «Кожна людина має відповідати за власні вчинки. Коли я спілкуюся з відповідальною людиною, то відчуваю це і мені подобається, коли мені довіряють відповідальні люди» (Т.); «Приклад протиправної поведінки – це коли здійснюється крадіжка, навіть дрібна» (Л.); «Кожна людина може гніватися, але протиправним є те, коли вона вдається до агресивних дій» (О.); «Коли людина просить тебе про допомогу, щоб нашкодити іншій людині, то це є протиправним» (Д.).

На середній рівень вказують такі відповіді: «Мені подобається спілкуватися з відповідальними людьми, але таких дуже мало, і я не зовсім розумію, як можна поводитися відповідально з тими, які самі є безвідповідальними» (Л.); «Протиправна поведінка – це коли, напевно, людина робить щось погане» (М.).

Свідченням низького рівня є такі відповіді: «Мені важко казати про відповідальність за вчинки, тому що у нас ніхто ні за що не відповідає» (В.); «Протиправна поведінка – це тоді, коли за свою провину людина відчуває страх» (С.), «Багато людей роблять не дуже добрі вчинки, але це не є чимось страшним, всі так живуть» (Р.), «Не потрібно мені казати про правопорядок, у нашому класі багато моїх однолітків, які вчиняють правопорушення, і їх за це не карають» (Д.).

Отримані результати наведено в таблиці 3.18.

Як свідчать дані таблиці, у підлітків експериментальної групи (ЕГ) спостерігається позитивна динаміка зростання показника. Так, високий рівень зафіксовано у 21% підлітків, середній – у 58%, а низький – у 21%).

У багатьох підлітків контрольної групи (КГ) ці знання є недостатньо глибокими. Так, високий рівень показника виявлено в 11,8% респондентів, середній – у 44,9%, а низький – у 43,3%.

Таблиця 3.18.

Дані щодо знань про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку (контрольний зріз, %)

Характеристика показників	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Наявні глибокі знання про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку	34	21%	21	11,8%
Наявні недостатньо глибокі знання про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку	95	58%	80	44,9%
Не сформовано глибокі знання про відповідальність за вчинки та протиправну поведінку	35	21%	77	43,3%
Разом	164	100%	178	100%

Ситуація з показником, пов'язаним з умінням прогнозувати наслідки правової та протиправної поведінки, виявилася подібною до попереднього показника.

Зафіксовано таку динаміку: у підлітків експериментальної групи (ЕГ) спостерігалось покращення цього показника, тоді як у підлітків контрольної групи (КГ) значних змін не було виявлено (високий рівень – у 38 підлітків (23%) ЕГ, середній – у 94 підлітків (57%), низький – у 32 підлітків (20%). (див. табл. 3.19).

Порівняно з констатувальним експериментом, цей показник поліпшився й в учасників контрольної групи (КГ). Водночас суттєвої

динаміки ми не виявили (високий рівень продемонстрували 19 підлітків (10,7%), середній – 83 підлітки (46,6%), низький – 76 підлітків (42,7%).

Таблиця 3.19.

Дані щодо вміння прогнозувати наслідки правової та протиправної поведінки (контрольний зріз, %)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Правильно прогнозує наслідки правової та протиправної поведінки	38	23%	19	10,7%
Не завжди правильно прогнозує наслідки правової та протиправної поведінки	94	57%	83	46,6%
Рідко замислюється над прогнозуванням наслідків правової та протиправної поведінки	32	20%	76	42,7%
Разом	164	100%	178	100

Також ми вимірювали такий показник когнітивного критерію, як розуміння відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах.

Вимірювання показало, що у підлітків експериментальної групи сталися суттєві зміни, тоді як у підлітків контрольної – незначні. Під час опитування підлітки ЕГ демонстрували розуміння того, що в різних суспільствах є своя правова система, що склалася, відповідно, на певній території. Підлітки вказували на те, що слід пізнавати різні правові системи, цікавитися різними звичаями, уявленнями про закони, що властиві різним культурам.

Крім того, підлітки твердили, що сукупність норм, на які спираються люди в певних державах, може бути неоднаковою, і це залежить від того середовища, у якому живуть люди.

Узагальнені дані щодо цього показника наведено в таблиці 3.20.

Таблиця 3.20.

**Дані щодо розуміння відповідно до вікових характеристик
правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних
правових систем у різних суспільствах
(контрольний зріз після експерименту, %)**

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Наявне цілковите розуміння відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах	68	41%	20	11,2%
Наявне часткове розуміння відповідно до вікових характеристик правових систем у різних суспільствах, визнання різноманітних правових систем у різних суспільствах	94	57%	83	46,6%
Підлітки не знають про різноманітні правові системи в різних суспільствах	2	1%	75	42,1%
Разом	164	100%	178	100%

Наведемо декілька прикладів висловлювань підлітків, що характеризують високий і середній рівні зазначеного показника: «Правова система – це норми, які встановлені державою. У нашій країні основний закон – Конституція України» (Д.); «Правова система в різних країнах наповнюється власними нормами, законами, які склалися поступово. Але

сьогодні в різних країнах люди намагаються дивитися на найкращі взірці правового життя і саме тому дотримуються міжнародних законодавчих документів» (П.); «Правова система містить різні юридичні явища, які об'єднані єдиною метою захисту людей» (К.); «У правовій системі центральною ланкою є право» (Р.); «У різних країнах склалися різні правові системи. Наприклад, зовсім по-іншому право розуміють у мусульманських країнах, не так, як у країнах Західної Європи» (В.); «Мені було цікаво дізнатися, що правові системи об'єднуються в «правові сім'ї». Україна належить до слов'янської правової сім'ї, а Англія – до сім'ї загального права» (М.).

Дані таблиці 3.20 свідчать про позитивну динаміку в учасників експериментальної групи (високий рівень продемонстрували 68 підлітків (41%), середній – 94 підлітки (57%), низький – 2 підлітки (1%). Також спостерігається покращення, хоча й не таке значне, як в ЕГ, серед підлітків, що входили до контрольної групи (високий рівень продемонстрували 20 респондентів (11,2%), середній – 83 (46,6%), а низький – 75 респондентів (42,1%).

Узагальнені дані щодо сукупності показників когнітивного критерію наведено в таблиці 3.21.

Таблиця 3.21.

Порівняння даних контрольного зрізу з даними, отриманими на констатувальному етапі експерименту (когнітивний критерій, %)

Рівень	Експериментальна група (ЕГ)		Динаміка	Контрольна група (КГ)		Динаміка
	Констат. етап	Контрол. зріз		Констат. етап	Контрол. зріз	
Високий	10	24,6	+14,6	10	11,5	+1,5
Середній	41,75	56,62	+14,87	43,1	45,6	+2,5
Низький	48,25	18,87	-28,38	46,6	42,7	-3,9

Отже, зафіксовано позитивну динаміку в учасників експериментальної групи щодо когнітивного критерію. Також ми бачимо суттєву різницю в динаміці контрольної (високий рівень – +14,6%, середній – +14,87%; низький – -28,38%) та експериментальної (високий рівень – +1,5%, середній – +2,5%; низький – -3,9%) груп.

Наступний контрольний зріз ми проводили за показниками ціннісно-мотиваційного критерію. Наведемо отримані дані за таким показником, як розуміння правових цінностей, визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності (див. табл. 3.22).

Таблиця 3.22.

Дані щодо розуміння підлітками правових цінностей, визнання ними власної правоутверджувальної діяльності як цінності (контрольний зріз після експерименту, %)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Цілковите розуміння правових цінностей, визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності	60	37%	26	14,6%
Часткове розуміння правових цінностей та визнання власної правоутверджувальної діяльності як цінності	81	49%	82	46,1%
Підліток загалом визнає необхідність існування правових цінностей та необхідність власної правоутверджувальної діяльності	23	14%	70	39,3%
Разом	164	100%	178	100%

Як свідчать дані таблиці, у підлітків експериментальної групи (ЕГ) спостерігаються позитивні зміни. Так, високий рівень зафіксовано у 60 підлітків (37%), середній – у 81 підлітка (49%), низький – у 23 підлітків (14%). Ми прагнули, щоб такі зміни не були короткостроковими, тому намагалися, щоб підлітки здобули емоційну підтримку з боку лідерів громадських об'єднань, були впевнені у собі, коли спілкуються на теми, пов'язані з правовими цінностями, а також відкритими для діалогу. Аналізований показник поліпшився й у контрольній групі (високий рівень виявлено у 26 підлітків (14,6%), середній – у 82 підлітків (46,1%), низький – у 70 підлітків (39,3%). Другий показник ціннісно-мотиваційного критерію – наявність мотивації до служіння правовому суспільству – вимірювався шляхом проведення бесід після читання фрагментів книжок, що були цікавими для підлітків. Наприклад, це такі книжки, як «Середина світу» А. Штайнгефеля; «Паперові міста» Дж. Гріна, «Вважаю, що ви помиляєтесь (проте слухаю). Як вивести розмову з глухого кута» С. Голланда та Б. Сільверса та ін. Дані за цим показником наведено в таблиці 3.23.

Таблиця 3.23.

**Дані щодо наявності мотивації до служіння правовому суспільству
(контрольний зріз після експерименту, %)**

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Наявна мотивація до служіння правовому суспільству	54	33%	20	11,2%
Недостатня мотивація до служіння правовому суспільству	80	49%	88	49,4%
Майже не сформована мотивація до служіння правовому суспільству	30	18%	70	39,3%
Разом	164	100%	178	100%

Як бачимо з таблиці, високий рівень цього показника зафіксовано у 54 підлітків (33%) експериментальної групи, середній – у 80 підлітків (49%), низький – у 30 підлітків (18%). У контрольній групі також спостерігалось покращення зазначеного показника (високий рівень продемонстрували 20 підлітків (11,2%), середній – 88 (49,4%), низький – 70 (39,3%). Дані контрольного зрізу за таким показником, як «наявність інтересу до вимог правової поведінки, спрямованої на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини», наведено в таблиці 3.24.

Таблиця 3.24.

Дані щодо наявності інтересу до вимог правової поведінки, спрямованої на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини (контрольний зріз після експерименту, %)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Наявний інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; фіксується позитивний емоційний стан, захоплення під час обговорення правових питань	52	32%	22	12,4%
Іноді виникає інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; іноді фіксуються позитивні емоційні стани під час обговорення правових питань	90	55%	86	48,3%
Рідко виникає інтерес до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини; дуже рідко фіксуються позитивні емоційні стани, коли обговорюються правові питання	22	13%	70	39,3%
Разом	164	100%	178	100%

Культура правової поведінки найчастіше цікавила підлітків, коли йшлося про піклування і допомогу, повагу до неповнолітнього з боку дорослих, забезпечення прав дитини тощо. У підлітків експериментальної групи частіше виникав такий інтерес, ніж у підлітків контрольної групи.

Ми враховували, що інтерес у підлітків до правових питань виникатиме поступово, адже вони не одразу можуть обговорювати маловідомі їм теми. Доволі часто підлітки не розуміють, про що можна говорити в громадських місцях, про що можна сказати іншій людині, яка не є близькою, про що можна поговорити з представниками громадської організації, які безпосередньо опікуються питаннями правозахисної та правовиховної діяльності.

Результати експериментальної роботи свідчать про те, що високий рівень інтересу до вимог правової поведінки, що спрямована на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини, показали 52 підлітки (32%) ЕГ, середній – 90 підлітків (55%), низький – 22 підлітки (13%). У КГ за цим показником було зафіксовано такі дані: високий рівень мали 22 підлітки (12,4%), середній – 86 підлітків (48,3%), низький – 70 підлітків (39,3%).

Узагальнені дані щодо сукупності показників ціннісно-мотиваційного критерію наведено в таблиці 3.25.

Як бачимо, дані таблиці свідчать про позитивну динаміку змін ціннісно-мотиваційного критерію в учасників експериментальної групи. Зростання узагальненого критерію на високому рівні в експериментальній групі становить +23,4%, у контрольній групі – +1,7%.

Зростання на середньому рівні у підлітків експериментальної групи становить +5,8%, у контрольній групі – +5,4%. Значне зменшення показників низького рівня зафіксовано в експериментальній групі – -29,5%, на відміну від контрольної групи – -7,1%.

Таблиця 3.25.

Порівняння даних контрольного зрізу з даними, отриманими на констатувальному етапі експерименту (ціннісно-мотиваційний критерій)

Рівень	Експериментальна група (ЕГ)		Динаміка	Контрольна група (КГ)		Динаміка
	Констат. етап	Контрол. зріз		Констат. етап	Контрол. зріз	
Високий	10,6	34	+23,4	11,1	12,8	+1,7
Середній	45,2	51	+5,8	42,5	47,9	+5,4
Низький	44,2	15	-29,5	46,4	39,3	-7,1

Наступний контрольний зріз було проведено за показниками поведінкового критерію (уміння розрізняти правову та протиправну поведінку, наявність досвіду правової поведінки, участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, уміння контролювати себе, уміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи).

Наведемо дані контрольного зрізу за таким показником, як уміння розрізняти правову та протиправну поведінку (див.табл. 3.26).

Як свідчать дані таблиці, в експериментальній групі після впровадження організаційно-педагогічних умов сталися позитивні зміни: високий рівень продемонстрували 32% респондентів, середній – 54%, низький – 15%. Підлітки контрольної групи показали дещо інші результати: високий рівень мали 14,6%, середній – 48,9%, низький – 36,5%.

Таблиця 3.26.

Дані щодо наявності вміння розрізняти правову та протиправну поведінку (контрольний зріз після експерименту, %)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Уміння розрізняти правову та протиправну поведінку цілком сформовано	52	32%	26	14,6%
Уміння розрізняти правову та протиправну поведінку сформовано в загальних рисах	88	54%	87	48,9%
Уміння розрізняти правову та протиправну поведінку не сформовано	24	15%	65	36,5%
Разом	164	100%	178	100%

Наявність досвіду правової поведінки – наступний показник поведінкового критерію – ми діагностували після експерименту за допомогою спостереження, бесід, опитування.

Дані контрольного зрізу свідчать про суттєве покращення цього показника у підлітків експериментальної групи (високий рівень зафіксовано у 24% підлітків, середній – у 51%, низький – у 25%).

У підлітків контрольної групи високий рівень продемонстрували 14,0%, середній – 46,6%, низький – 39,4%. На нашу думку, цей показник залежить від того, чи сформовані у підлітків відповідні якості, чи закладені вони у правосвідомості. Уважаємо, що в цьому напрямі потрібно поглиблювати роботу, домагатися, щоб правові цінності безпосередньо стали власним надбанням у поведінці підлітків.

Отримані результати наведено в таблиці 3.27.

Таблиця 3.27.

**Дані щодо наявності досвіду правової поведінки
(контрольний зріз після експерименту, %)**

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
У підлітків наявний досвід правової поведінки	40	24%	25	14,0%
Поведінка підлітків вирізняється стихійністю; вони мають ситуативний досвід правової поведінки	83	51%	83	46,6%
У підлітків недостатньо досвіду правової поведінки	41	25%	70	39,4%
Разом	164	100%	178	100%

Сьогодні ми ще можемо отримати дані, які свідчать про те, що поведінка підлітків є правомірною, однак, коли вони стикаються з труднощами, то часто на перший план виходить егоїстичне «Я» («Я завжди поводжуся гарно»), що переважає над добродійним, правовим «Я», адже складно поки говорити про стійкість та спрямованість підлітків на набуття досвіду правової поведінки.

Наступним показником для вимірювання поведінкового критерію була участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій. Так, контрольний зріз довів ефективність упровадження організаційно-педагогічних умов у підлітків, які були учасниками експериментальної групи, де було зафіксовано поліпшення цього показника.

Як свідчать дані таблиці, в ЕГ високий рівень було зафіксовано у 26% респондентів, середній – у 49%, низький – у 25%. Здебільшого підлітки з розумінням ставилися до різних правоосвітніх заходів, які проводили

громадські організації, швидко реагували на події та намагалися брати участь у них. Під час таких заходів вони вивчали різноманітні правові ситуації, що позитивно впливало на рівень їхньої правової вихованості. У підлітків контрольної групи, на відміну від експериментальної, показники були дещо іншими: високий рівень було зафіксовано у 13,5% респондентів, середній – у 47,7%, низький – у 38,8% підлітків.

Дані контрольного зрізу за цим показником наведено в таблиці 3.28.

Таблиця 3.28.

Дані щодо участі в правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій (контрольний зріз після експерименту, %)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Підлітки беруть активну участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій	42	26%	24	13,5%
Підлітки інколи беруть участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій	81	49%	85	47,7%
Підлітки майже не беруть участі в правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій	41	25%	69	38,8%
Разом	164	100%	178	100%

Такий показник, як уміння контролювати себе, після впровадження розроблених нами організаційно-педагогічних умов поліпшився у підлітків – учасників експериментальної групи, на відміну від учасників контрольної

групи, де зміни були незначні. Результати вимірювання наведено в таблиці 3.29.

Як бачимо, дані таблиці свідчать про динамічні зміни, що відбулися в експериментальній групі: високий рівень зафіксовано у 29 підлітків (18%), середній – у 94 підлітків (57%), низький – у 41 підлітка (25%). У підлітків контрольної групи зафіксовано інші результати: високий рівень мали 14 респондентів (7,9%), середній – 85 (47,8%), низький – 79 (44,4%).

Таблиця 3.29.

**Дані щодо наявності вміння контролювати себе
(контрольний зріз після експерименту, %)**

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Уміння контролювати себе сформовано	29	18%	14	7,9%
Уміння контролювати себе підлітки виявляють час від часу	94	57%	85	47,8%
Уміння контролювати себе розвинене слабо	41	25%	79	44,4%
Разом	164	100%	178	100%

Під час вимірювання ми враховували той факт, що підлітковий вік характеризується чутливістю і дуже важливим є погляд на підлітка з боку значущого для нього дорослого, а в громадській організації – її лідерів. Звісно, коли виникають певні напруження, уміння контролювати себе виявляється більш яскраво, адже підлітковому віку притаманна підвищена тривожність, агресивність, забіякуватість тощо.

Ще одним показником поведінкового критерію, що підлягав вимірюванню, було вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи. Ми враховували, що

у структурі спілкування останнє місце в підлітковому віці відведено налагодженню взаємин з учителями та іншими дорослими. Це положення стосується і статусу лідерів громадських організацій, які спілкуються на високому рівні з іншими представниками суспільства, зокрема з професійними юристами, правоохоронцями тощо. Йдеться про таку багатопланову діяльність лідерів громадських об'єднань, яка розширює простір спілкування для підлітків, пропонує їм різні моделі комунікування, а отже, опору в розвитку цього вміння. Отримані експериментальні результати за цим показником наведено в таблиці 3.30.

Як свідчать дані таблиці, динамічні зміни в умінні налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи зафіксовано в учасників експериментальної групи: високий рівень виявлено у 20 підлітків (12%), середній – у 95 підлітків (58%), низький – у 49 підлітків (30%). В учасників контрольної групи зафіксовано результати, які майже не змінилися: високий рівень мали 12 підлітків (6,7%), середній – 88 підлітків (49,4%), низький – 78 підлітків (43,8%).

Таблиця 3.30.

Дані щодо наявності вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи (контрольний зріз після експерименту, %)

Характеристика показника	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Уміння цілком сформовано	20	12%	12	6,7%
Уміння частково сформовано	95	58%	88	49,4%
Уміння практично не сформовано	49	30%	78	43,8%
Разом	164	100%	178	100%

Узагальнені дані про поведінковий критерій було систематизовано та порівняно з результатами проведеного констатувального експерименту й презентовано в таблиці 3.31.

Як свідчать дані таблиці, наявна позитивна динаміка щодо формування показників поведінкового критерію. В експериментальній групі було зафіксовано кращі результати, порівняно з контрольною. Так, високий рівень продемонстрували 22,3% підлітків, середній – 53,7% підлітків, низький – 24%. У підлітків контрольної групи зафіксовано результати, які майже не змінилися: високий рівень було виявлено в 11,34% респондентів, середній – у 48,08%, низький – у 40,58% респондентів.

Таблиця 3.31.

Порівняння даних контрольного зрізу з даними, отриманими на констатувальному етапі експерименту (поведінковий критерій, %)

Рівень	Експериментальна група (ЕГ)		Динаміка	Контрольна група (КГ)		Динаміка
	Констат. етап	Контрол. зріз		Констат. етап	Контрол. зріз	
Високий	7,6	22,3	+14,7	7,8	11,34	+3,54
Середній	46,4	53,7	+7,3	45,4	48,08	+2,68
Низький	46	24	-22	46,8	40,58	-6,22

Для встановлення загальних результатів формувального експерименту, під час якого впроваджувалися організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків, отримані дані за всіма визначеними критеріями було внесено в узагальнену таблицю (див. табл. 3.32).

Ми з'ясували, що за результатами формувального експерименту стан правової вихованості контрольної і експериментальної груп є різним. Набагато кращим він став у підлітків експериментальної групи. Так, у багатьох підлітків ЕГ було зафіксовано середній рівень правової вихованості (53,8% після формувального експерименту і 42,45% на констатувальному

етапі). У КГ після проведення експерименту кількість підлітків із середнім рівнем збільшилась до 47,2%, порівняно з констатувальним етапом (43,7%).

Таблиця 3.32.

Узагальнена таблиця показників динаміки рівнів правової вихованості підлітків (контрольний зріз формувального експерименту)

Рівень	Експериментальна група (ЕГ)		Динаміка	Контрольна група (КГ)		Динаміка
	Констат. етап	Контрол. зріз		Констат. етап	Контрол. зріз	
Високий	9,4	26,9	+17,5	9,7	11,9	+2,2
Середній	44,45	53,8	+9,35	43,7	47,2	+3,5
Низький	46,15	19,3	-26,85	46,6	40,9	-5,5

В експериментальній групі наявне збільшення кількості підлітків із високим рівнем правової вихованості (26,0% після проведення експерименту, тоді як на констатувальному етапі їх було 9,4%). У контрольній групі маємо такі показники високого рівня: 11,9% після проведення формувального експерименту і 9,7% до його початку, на констатувальному етапі.

Низький рівень в експериментальній групі було виявлено у 19,3% підлітків після проведення формувального експерименту, тоді як на констатувальному етапі їх було 46,15%.

У контрольній групі було зафіксовано незначні зміни. Так, до початку формувального експерименту низький рівень було виявлено у 46,6% підлітків, а після проведення експерименту – у 40,9%. Отримані дані оброблялися із застосуванням методів математичної статистики. Так, за допомогою даних контрольного зрізу ми перевірили (за критерієм К. Пірсона χ^2) нульову гіпотезу щодо розподілу учасників у групах, які є незалежними величинами.

Для розрахунку $\chi^2_{\text{емп}}$, було складено таблицю (див. табл. 3.33).

Таблиця 3.33.

**Розрахунок для обчислення $\chi^2_{\text{емп}}$ на контрольному зрізі
формульованого експерименту**

Рівень правової вихованості підлітків	Емпірична частота n_i	Теоретична частота n'_i	$n_i - n'_i$	$(n_i - n'_i)^2$	$(n_i - n'_i)^2/n'_i$
Високий	26,9	11,9	15	225	18,9076
Середній	53,8	47,2	6,6	43,56	0,9229
Низький	19,3	40,9	-21,6	466,56	114073
Сума	100	100	-	-	31,23777934

Як свідчать дані таблиці, між кількісними показниками рівнів правової вихованості підлітків експериментальної і контрольної груп різниця не суттєва. З огляду на це, ми висунули альтернативну гіпотезу: здійснення розподілу за групами залежить від упровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання підлітків. Іншими словами, є різниця між рівнями правової вихованості підлітків відповідно до розроблених критеріїв правової вихованості в експериментальній і контрольній групах на контрольному зрізі. Зважаючи на отримані дані, ми дійшли висновку: $\chi^2_{\text{емп}} = 31,23777934$. Встановлено, що кількість статистичних категорій змінилася, і тому число ступенів свободи: $r = 3 - 1 = 2$. Відповідно до таблиць критичних значень критерію χ^2 за рівнем значущості $\alpha = 0,05$ було знайдено $\chi^2_{\text{кр}} = 7,8$. $\chi^2_{\text{емп}} > \chi^2_{\text{кр}}$ ($31,23777934 > 7,8$).

Отже, унаслідок проведених розрахунків, було відхилено нульову гіпотезу й прийнято альтернативну. Ми можемо констатувати наявність суттєвої різниці між рівнями правової вихованості підлітків у контрольній та експериментальній групах. На констатувальному етапі експерименту дані були однаковими, а після упровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання в учасників експериментальної групи спостерігалися позитивні зміни.

Схарактеризуємо якісні результати, отримані від учасників експериментальної групи після впровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання в громадських об'єднаннях.

Так, у підлітків експериментальної групи після впровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання поглибилися знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості. Вони усвідомили, що саме за допомогою правових знань потрібно будувати власне життя та зрозуміли, чому протиправна поведінка не залишається надовго безкарною. Підлітки могли пояснити, що в різних суспільствах наявні різні правові системи, з інтересом розповідали про сутність правових сімей і про власну належність до слов'янської правової сім'ї. Учасники експериментальної групи почали цікавитися правом різних країн, вивчати їхній досвід правової поведінки тощо. Вони почали більш уважно ставитися до вивчення наслідків правової та протиправної поведінки, розуміти важливість відповідальності за власні вчинки. Крім того, вони прагнули здобути знання про правові цінності, набути нового правового досвіду і більше дізнатися про те, як слід будувати правове суспільство, що можна зробити для підтримання правопорядку тощо. Також підлітки експериментальної групи більшу увагу почали приділяти активній участі у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, цікавилися новими програмами, акціями та заходами, що проводилися лідерами громадських організацій тощо. Вони намагалися якнайбільше дізнатися про різні групи, які конфліктують між собою, почали цікавитися різними правовими культурами, навчилися розрізняти маргінальну, конформістську й активну правову поведінку і водночас, поглиблювали знання про себе як представника правової культури тощо.

Важливим ми вважаємо і те, що підлітки експериментальної групи почали частіше замислюватися над правовою системою України, ніж до впровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання; активно брали участь у розв'язанні організаційних питань, що виникали в

процесі проведення різних акцій, наприклад відзначення професійного свята юриста в Україні (8 жовтня). Вони також почали більше спілкуватися з друзями та однолітками, зокрема, цікавилися їхніми справами, обговорювали ситуації, у які ті потрапляли.

Отже, результати експерименту довели достовірність гіпотези, що робота за досліджуваним напрямом виховання підлітків у громадських об'єднаннях буде більш ефективною, якщо здійснюватиметься за допомогою впровадження розроблених нами організаційно-педагогічних умов правового виховання.

Висновки до розділу 3

У розділі схарактеризовано особливості проведення експериментального дослідження, визначено його основні етапи, мету і завдання, виділено компоненти підвищення рівнів правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях (цільовий, мотиваційний, змістовний, контрольнo-корегувальний, результативний).

Розроблено організаційно-педагогічні умови підвищення рівня правової вихованості підлітків, а саме: 1) застосування аксіологічних ідей та філософських концепцій правового виховання, правової педагогіки у вихованні підлітків; 2) організація когнітивно-комунікативної взаємодії і спілкування як засобу підвищення рівня правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях; 3) урахування вікових особливостей та світоглядно-ціннісних змін, яких зазнають підлітки, що «вростають» у правову культуру суспільства.

Перша організаційно-педагогічна умова передбачала застосування аксіологічних ідей та філософських концепцій правового виховання, а також положень правової педагогіки, що на сьогодні є актуальними в процесі виховання підлітків. Ми враховували потреби підлітків у правовій

соціалізації, розвивали у них правове мислення, намагалися формувати правову поведінку з урахуванням таких принципів, як: загальний принцип (ядро стратегії правового виховання) – загальний добробут сім’ї та дитини; основні принципи, виведені філософією правового виховання (принцип верховенства права, узгодженість законів виховання з принципами управління; моральність як загальний принцип співжиття людей; принцип справедливості, свободи й гуманізму, де людина визнається вищою соціальною цінністю); основні принципи правової педагогіки (принцип всеобучу й безперервності, принцип державно-правового підходу, принцип аксіологічності, принцип соціально-правового обслуговування, обов’язковість, комплексність, рівнозначність, принцип єдності права й морального виховання тощо); специфічні принципи правового виховання підлітків у громадських об’єднаннях (принцип узгодження мети правового виховання підлітків з діяльністю громадських об’єднань; принцип орієнтації на правові цінності суспільства у взаємозв’язку з інтересами, потребами, відчуттями й почуттями підлітків, що входять до громадських об’єднань; принцип систематичності, послідовності правового виховання та узгодження виховних впливів з рівнями правової вихованості підлітків; принцип активного впливу лідерів громадських об’єднань на правову свідомість та правову поведінку підлітків; принцип урахування позитивних установок у правовому вихованні підлітків, орієнтації на правомірну та правослухняну поведінку людини; принцип автономії вибору підлітками правоутверджувальної діяльності відповідно до наявного соціального досвіду в громадських об’єднаннях; принцип включення підлітків у процес засвоєння актуальних правових знань через мотивовану аргументацію щодо дотримання громадського правопорядку та реальних правових практик.

Для реалізації другої організаційно-педагогічної умови було розроблено змістовний компонент когнітивно-комунікаційної взаємодії і спілкування підлітків на правові теми в громадських об’єднаннях. Виконання визначеної умови безпосередньо стосувалося організаційної

компоненти, що передбачала створення навчально-методичної бази на основі отриманих експериментальних даних, розвиток правового мислення підлітків, підвищення рівня їх знань про права людини, насичення почуттєвої сфери, удосконалення здатності налагоджувати взаємини між людьми, спираючись на правову систему суспільства.

Для виконання третьої організаційно-педагогічної умови необхідною була послідовна робота, спрямована на урізноманітнення форм і методів правового виховання, які доцільні саме для підліткового віку й відповідають світоглядно-ціннісним уявленням підлітків. Так, наприклад, для них було підготовлено й запропоновано матеріал про норми спілкування з урахуванням меж правового суспільства.

Результати, отримані в процесі експериментальної роботи, засвідчили позитивні зміни в правовому вихованні підлітків в експериментальній групі. Зафіксовано динаміку показників когнітивного, ціннісно-мотиваційного та поведінкового критеріїв, що підтвердило ефективність упровадження організаційно-педагогічних умов правового виховання в громадських об'єднаннях. Аналіз і узагальнення кількісних і якісних характеристик довели ефективність розроблених умов, завдяки яким громадські об'єднання мають змогу по-новому проводити правоосвітню і правовиховну роботу з підлітками на засадах змісту, оновлених принципів, форм і методів правового виховання.

Результати третього розділу відображено в наукових працях автора [1], [2], [5], [7], [8], [9] (див. Додаток В).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі порушено проблему правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях, теоретично обґрунтовано її та запропоновано практичне розв'язання в сучасних умовах. Отримані результати дослідження дали змогу дійти таких висновків:

На основі теоретичного аналізу наукової літератури з філософії, етики, права, психології, соціології, педагогіки та історії, присвяченої проблемам правового виховання, розкрито сутність правового виховання підлітків, обґрунтовано базове поняття дослідження. Доведено, що «правове виховання підлітків» має розглядатися крізь призму широких соціальних змін, крізь крос-культурний контекст, що впливають на інтелектуальний розвиток, правову свідомість та вчинки підлітків і мають сприяти оновленню їхніх прав для більшої самореалізації, побудови власної траєкторії успішного майбутнього життя. Вихователі та вчителі, які працюють із підлітками, юридичні консультанти, правознавці, соціальні працівники, що надають різні види допомоги підліткам, мають зосереджуватися на тих законах, які передбачають захист молоді, а не її криміналізацію під прикриттям правового захисту. Під поняттям «правова вихованість підлітка в громадських об'єднаннях» ми розуміємо результат процесу правового виховання (як цілеспрямованого, так і природного), що здійснюється за допомогою впливу громадських об'єднань у взаємодії із державними інституціями та родиною і постає як *здатність особистості оволодівати правовими знаннями, підвищувати мотивацію до служіння суспільству, визнавати правила правомірної поведінки та керуватися ними у відповідних правових ситуаціях*. Доведено, що така здатність має морально-правову базу: ідеї державотворення, соціального єднання та взаємодії з іншими представниками на засадах визнання прав і свободи людини в дусі міжнародного та національного законодавства.

Обґрунтовано структуру правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях, що розглядається як цілісна компонентна система, і схарактеризовано її компоненти – когнітивний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий.

Складниками змісту когнітивного компонента є: наявність знань про право, правопорядок у суспільстві, усвідомлення значущості правопорядку для життя людини в соціумі, у позаосвітніх соціальних середовищах. Виявляється в аргументованості правового мислення відповідно до підліткового віку та індивідуальних характеристик, у визнанні різноманітних правових систем у різних суспільствах, прогнозуванні наслідків правової та протиправної поведінки.

Ціннісно-мотиваційний компонент поєднує правові цінності та мотивацію до служіння суспільству, моральні, соціальні потреби, правові відчуття, а також інтерес до вимог правової поведінки, спрямованої на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини як в особистісному, так і в міжособистісному, соціальному і глобальному вимірах.

Поведінковий компонент пов'язаний із правовою діяльністю, досвідом правової поведінки, здійснення вчинків відповідно до наявної в суспільстві правової системи, що виявляється в самоконтролі, самозбереженні, справедливості, доброзичливості, урахуванні інтересів іншої людини, налагодженні співпраці з іншими людьми тощо.

Доведено, що сутність визначених компонентів виявляється в їх спрямованості на правові цінності суспільства, на покращення умов, що забезпечують правопорядок у соціумі.

Уточнено критерії та показники компонентів структури правової вихованості підлітків, схарактеризовано рівні правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях.

Презентовано розроблені організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях, експериментально доведено

їх ефективність. До цих умов належать: 1) застосування аксіологічних ідей та концепцій філософії правового виховання, правової педагогіки у вихованні підлітків; 2) організація когнітивно-комунікативної взаємодії і спілкування як засобу підвищення рівня правової вихованості підлітків у громадських об'єднаннях; 3) урахування вікових особливостей та світоглядно-ціннісних змін підлітків, які «вростають» у правову культуру суспільства. Виявлено зовнішні (зміст, структура, процеси проектування і конструювання правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях) та внутрішні (особистісні риси підлітків, їх мотивація, інтереси, прагнення до спілкування тощо) чинники, що сприяють покращенню виховного процесу в громадських об'єднаннях.

З'ясовано, як змінюються рівні правової вихованості підлітків з упровадженням чинників в організаційно-педагогічні умови. Високий рівень було виявлено у тих підлітків, які мали сформовані глибокі знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості, відповідальність за вчинки та протиправну поведінку, розуміли, відповідно до вікових характеристик наявність правових систем у різних суспільствах, визнавали різноманітні правові системи в різних суспільствах. Такі підлітки могли правильно прогнозувати наслідки правової та протиправної поведінки, визнавали правові цінності й мали мотивацію до служіння правовому суспільству, інтерес до вимог правової поведінки, спрямованої на підтримання правопорядку, з урахуванням свободи людини. Під час обговорення правових питань у них виникав позитивний емоційний стан, захоплення тощо.

У підлітків із високим рівнем цілком сформованим є вміння розрізняти правову та протиправну поведінку, наявний досвід правової поведінки, вони беруть активну участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, уміють контролювати себе й налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

Середній рівень було виявлено у тих підлітків, які мали недостатньо сформовані знання про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості й не завжди розуміли важливість відповідальності за вчинки та протиправну поведінку, не завжди визнавали наявність різноманітних правових систем у різних суспільствах. Такі підлітки нечасто правильно прогнозували наслідки правової та протиправної поведінки, але водночас визнавали правові цінності. У них простежувалася недостатність мотивації до служіння правовому суспільству, інколи виникав інтерес до вимог правової поведінки, спрямованої на підтримання правопорядку, з врахуванням свободи людини, а під час обговорення правових питань іноді виникали позитивні емоційні стани.

Також для цього рівня характерною є наявність загалом сформованого вміння розрізняти правову та протиправну поведінку, але недостатньо досвіду правової поведінки. Підлітки із середнім рівнем правової вихованості брали участь у правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, але не завжди вміли контролювати себе, у них є певні прогалини у сформованості вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи.

Низький рівень правової вихованості було виявлено у тих підлітків, що не мали сформованих знань про право, правопорядок у суспільстві, правову вихованість особистості й не розуміли важливості відповідальності за вчинки та протиправну поведінку, а також не знали про різноманітні правові системи в різних суспільствах. Такі підлітки майже не замислювалися над прогнозуванням наслідків правової та протиправної поведінки, визнаючи водночас необхідність правових цінностей. Підлітки з низьким рівнем правової вихованості мали недостатньо сформовану мотивацію до служіння правовому суспільству, незначний інтерес до вимог правової поведінки, спрямованої на підтримання правопорядку, з врахуванням свободи людини; у них дуже рідко виникали позитивні емоційні стани, коли обговорювались

правові питання. Також для цього рівня характерним є несформоване вміння розрізняти правову та протиправну поведінку, недостатність досвіду правової поведінки, лише у виняткових ситуаціях. Підлітки, що мають низький рівень правової вихованості, замкнені, майже не брали участі в правовиховній та правоосвітній діяльності громадських об'єднань, рухів, громадських організацій, не завжди вміли контролювати себе, мали великі прогалини у сформованості вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми на засадах наявної в суспільстві правової системи; інколи схвалювали протиправну та ризиковану поведінку окремих інших підлітків або їхніх груп.

Проведене дослідження не вичерпує остаточно всіх аспектів правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях. Подальшого вивчення, на нашу думку, потребують: обґрунтування системи правового виховання підлітків у національному й міжнародному вимірах, з урахуванням глобалізації, діджиталізації, прискорення процесів культурних обмінів; розроблення теоретико-методичних основ багатовимірності правоосвітніх і правовиховних програм у роботі із підлітками; порівняльний аналіз практик правовиховної роботи громадських об'єднань у зарубіжних країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аналітичний звіт «Впровадження спеціалізації місцевих центрів з надання безоплатної вторинної допомоги: ефективна взаємодія та взаємне підсилення»* (2019) (дата звернення: 17.01.2021). URL: http://prava-lyudyny.org/wp-content/uploads/zvit/Zvit-2019-11-08_Canada.pdf – Назва з екрана.
- Андрюшко, І. Я. (2015). *Правове мислення у різновидах правової діяльності: загальнотеоретичне дослідження*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Одеса. 20 с.
- Амиров, З. А. (2018). *Роль правового виховання в предупрежденні правонарушень*. (Автореф. дис. д-ра філософії (PhD) по юрид. наукам). Акад. гос. упр. при Президенте Республики Узбекистан, Ташкент. 49 с.
- Аристотель (2010). *Политика*. Москва: РИПОЛ классик. 592 с. (Пер. с др.-греч. Роговина, С. М.).
- Бабич, В. (2012). Прагнення до повної реалізації себе у суспільстві як один із компонентів соціального здоров'я підлітка. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 3, 113–120.
- Барабаш, О. (2016). *Маргінальна поведінка: загальнотеоретична характеристика*. 327–331. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/aug/5882/vnulpurn201684552.pdf>.
- Баумейстер, А. О. (2007). *Філософія права: навч. посібник*. Вінниця: О. Власюк. 224 с.
- Бачинин, В. А. (2006). *Энциклопедия философии и социологии права*. С-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс». 1093 с.
- Бачинський, Т. В. (2013). *Формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді (філософсько-правовий вимір)*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Львів. держ. ун-т внутр. справ, Львів. 18 с.

- Березіна, С. Б. (2018). Чинники і механізми формування соціальних ризиків поведінкового типу. *Бізнес Інформ*, 7, 264–272.
- Бех, І. Д. (2015). *Вибрані наукові праці: в 2 т. (Т. 1: Виховання особистості)*. Київ – Чернівці: Букрек. 840 с.
- Блаженный Августин (2000). *Творення: в 4 т. (Т. 4: О граде Божьем)*. Санкт-Петербург: Алетейя. 588 с.
- Бова, А. А. (2001). *Зміст і структура правосвідомості населення України*. (Автореф. дис. канд. соціол. Наук). Ін-т соціології НАН України, Київ. 19 с.
- Богачов, С. В. (2010). *Теоретико-правові засади правової освіти в Україні*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Ін-т законодавства ВР України, Київ. 19 с.
- Большакова, О. В. (2015). *Соціально-філософське осмислення суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості: монографія*. Одеса: Фенікс. 225 с.
- Бондаренко, В. Ю. (2020). *Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства в Україні: теоретико-правовий аналіз*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, Харків. 20 с.
- Боровков, Д. (2015). *Владимир Мономах, князь-мифотворець*. Москва: Ломоносовь. 240 с. (История. География. Этнография).
- Бороздіна, К. А., Ковальчук, Л. Г., Кривуляк, А. О., Левченко, К. Б., & Саєнко А. В. (2014). *Права дітей в Україні: як держава захищає та дотримується їх за результатами моніторингу скарг, що надходять на Національну дитячу «гарячу» лінію*. Київ: Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». 30 с.
- Боярчук, О. Д., & Самчук, В. А. (2014). *Фізіологія (ВНД та вікова) з основами генетики*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 374 с.

- Бровко, Н. І. (2018). *Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в процесі навчання і виховання*: монографія. М. В. Костицький (Наук. ред.) Біла Церква: Білоцерківдрук. 427 с.
- Булгакова, В. О. (2011). Психологічні основи правової культури молоді. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*, 1, 14–19.
- Бурдоносова, М. А. (2011). *Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ. 20 с.
- Василіна, С. І. (2017). *Психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів*. (Дис. канд. пед. наук). Львівський науково-практичний центр Інституту професійно-технічної освіти НАПН України, Львів. 311 с.
- Васильєв, В. Л. (2000). *Юридическая психология*. С-Петербург: Питер, 638 с.
- Васянович, Г. П. (2020). *Педагогічна спадщина А. Макаренка у контексті морально-правової відповідальності особистості педагога* URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vpm/2008_4vasyanovycht.pdf. – Назва з екрана.
- Вдосконалення законодавства у сфері захисту прав дитини від торгівлі дітьми, сексуального насильства та експлуатації*: матеріали круглого столу (2009). Київ: Україна. 86 с.
- Вербицька, П. В., Волошенюк, О. В., Горленко, Г. О., Кендзьор, П. І., Козорог, О. Г., Маркусь, Н. І.,...Ситник, Е.В. (2018). *Громадянська освіта (інтегрований курс, рівень стандарту)*: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД. 224 с.
- Вико, Д. (2018). *Основания новой науки об общей природе наций*. Москва: РИПОЛ классик. 704 с. (Пер. с итал. А. А. Губера).
- Виноградова, Т. (2009). Превентивне виховання як головний компонент формування правової культури підлітків. *Рідна школа*, 10, 28–31.

- Вишенський, І. (1986). *Твори*. Київ: Дніпро. 247 с. (Пер. з книжн. укр. мови В. Шевчука).
- Вінцукевич, К. В. (2010). *Громадські організації у політичному процесі сучасної України*. (Автореф. дис. канд. політ. наук). Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Київ. 18 с.
- Войтов, В. В. (2007). *Соціально-філософський зміст правосвідомості*. (Автореф. дис. канд. філософ. наук). Запоріж. нац. ун-т, Запоріжжя. 19 с.
- Волошенюк, О. В. (2015). Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості. *Форум права*, 1, 42–47.
- Выготский, Л. С. (2006). *Психология развития человека*. Москва: Смысл. 1136 с.
- Гаген, С. Я. (2012). *Византийское правосознание IV–XV веков*: монографія. И. П. Медведев (Отв. ред.). Москва: Юрлитинформ. 304 с.
- Гегель, Г. В. Ф. (1990). *Философия права*. Москва: Мысль, 1990. 524 с. (Пер. с нем).
- Гоббс, Т. (2017). *Левіафан*. Москва: РИПОЛ классик. 608 с. (Пер. с англ. А. Гутермана).
- Гоббс, Т. (2001). *Философские основания учения о гражданине*. Минск: Харвест. 304 с.
- Голланд, С. С., & Сільверс, Б. (2020). *Вважаю, що ви помиляєтесь (проте слухаю). Як вивести розмову з глухого кута*. Харків: Віват. 237 с. (Пер. з англ. В. С. Ярмольчук).
- Головко, Н. І. (2007). *Правова педагогіка*. Київ: МАУП. 248 с.
- Головченко, В. В. (1993). *Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики*. Київ: Укр. Ценддсі б.р. 137 с.
- Горецька, Х. В. (2014). *Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір*. (Автореф. дис. канд. юрид. Наук). Львів: держ. ун-т внутр. справ, Львів. 19 с.

Громадська організація «Ла Страда-Україна» (2021). URL: http://old.la-strada.org.ua/ucsp_mod_content_show_napryamki-diyalnosti.html. – Назва з екрана.

Губіна, Т., & Чурикова, О. Психологічні особливості формування девіантної поведінки у підлітковому віці. *Психолого-педагогічні аспекти розвитку особистості в сучасному світі*: зб. наук. праць. Полтава: Освіта. 44-40.

Гурвич, Г. Д. (2004). *Философия и социология права: Избранные сочинения*. С-Петербург: Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Изд-во юридического факультета С.-Петерб. гос. ун-та. 848 с. (Пер. М. В. Антонова, Л. В. Ворониной).

Декларация и программа воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей (1999). (Принята на 104-й сессии Комитета министров Совета Европы 06.05.99 – 07.05.99 г. в г. Будапеште). *Закон & Бізнес*, 46 (13 ноября). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_038#Text.

Декларация о социальных и правовых принципах, касающихся защиты и благополучия детей, особенно при передаче детей на воспитание и их усыновлении на национальном и международном уровнях. (Принята резолюцией 41/85 Генеральной Ассамблеи от 3 декабря 1986 года). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_131#Text.

Декларация прав дитини. (Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.

Дем'яненко, А. (2017). Відповідальне батьківство як складова цінностей європейського простору. *Zbor artuklov naukowych. Konferensji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Teoretyzne i praktyczne aspekty rozwoju wspoczesnej nauki»*, 30-31 березня, Warszawa: Wydawca: Sp.z.o.o. «Diamond trading tour». 86–87.

Дем'яненко, А. (2017а). Умови формування правової свідомості підлітків у процесі роботи громадського об'єднання. *Науковий вісник*

Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка, 2 (19), 203–208.

Дем'яненко, А. (2018). Вплив віри на правовиховну роботу громадського об'єднання із підлітками. *Етика релігій і конфесійне ціннісне розмаїття: матеріали I Всеукраїнського форуму-презентації, 17-18 травня, Мелітополь. 50–54.*

Дем'яненко, А. (2018а). Правове виховання підлітків на сучасному етапі розвитку української держави. *Zbor artuklov naukowych. Konferensji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uszelni, jednostek naukowa-badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz bylej Jugoslawii, 30 січня, Warszawa. 60–62.*

Дем'яненко, А. (2018b). Участь відповідального батька в правовому вихованні підлітків. *Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 30 листопада – 1 грудня. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. 17-19.*

Дем'яненко, А. (2019). Аналіз педагогічних умов формування правового виховання підлітків у процесі роботи громадських об'єднань. *Інноваційна педагогіка, 15, 163–165.*

Дем'яненко, А. (2020). Правове виховання підлітків як наукова проблема. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка, 2 (25), 147–152.*

Дзьобань, О. (2013). Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 4 (18), 179–184.*

Драгоманов, М. (2006). *Вибрані праці: у 3 т., 4 кн. В. Ф. Погребенник (Упоряд.). (Т. 1, Кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика). Київ: Знання України. 344 с.*

Дьоміна, О. С. (2007). *Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства. (Автореф. дис. канд.*

- юрим. наук). Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ. 20 с.
- Євхутич, І. М. (2015). *Мораль і право в системі соціальних уявлень сучасного суспільства*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Київ. 22 с.
- Єрінг, Р. (2020). *Боротьба за право*. (Пер. АО «Ореховський та Коломієць»). Репринт вид.: Відень, 1913 р. (18 вид). Київ: Інтерконтиненталь-Україна.
- Єрмоленко, Д. О. (2014). *Теоретико-правові засади правосвідомості молоді*. (Автореф. дис. д-ра юрид. наук). Нац. акад. внутр. справ України, Київ. 40 с.
- Загальна декларація прав людини*. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
- Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції)*. (2008). Зайчук, О. В., & Н. М. Оніщенко (Ред.). Київ: Юрінком Інтер. 400 с.
- Загрева, В. Я. (2002). *Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ін-т проблем виховання АПН України, Київ. 19 с.
- Заєць, А. С. (2018). *Загальнотеоретична характеристика форм правового виховання в сучасній Україні*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Одеса. 16 с.
- Зайченко, І. В. (2016). *Педагогіка*. (3-тє вид., перер. і доп.). Київ: Ліра-К. 608 с.
- Закон України: Про основні засади молодіжної політики (2021). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 28, ст. 233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>
- Иларион (1994). *Слово о Законе и Благодати*. Москва: Столица, Скрипторий. 146 с. (Пер. В. Я. Дерягин).

- Іова, В. Ю., & Красномоєць, Л. В. (2009). *Правове виховання та правовий захист учнів*. Кам'янець-Подільський: Абетка. 200 с.
- Калиновський, Ю. Ю. (2010). *Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія*. (Автореф. дис. д-ра філософ. наук). Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, Харків. 36 с.
- Калиняк, М. Я. (2009). *Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків в діяльності правоохоронних органів*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ін-т проблем виховання АПН України, Київ. 20 с.
- Кант, І. (2015). *Критика практического разума*. Москва: Эксмо. 224 с. (Пер. с нем.).
- Кант, І. (2018). *Чем больше привычек, тем меньше свободы*. Л. М. Мартьянова (Сост.). Москва: Центр-полиграф. 191 с.
- Кащук, М. (2018). Еволюція мети та завдань правового виховання учнівської молоді у межах II половини XX століття. *Молодь і ринок*, 1 (156), 79-83. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2018.126415>.
- Кащук, М. Г. (2016). *Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина XX століття)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка, Дрогобич. 20 с.
- Клішевич, Н. А. (2013). Форми соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у різних соціальних інституціях. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць*, 19, 80–83.
- Кобко-Одарій, В. С. (2019). *Правовий менталітет українського народу: особливості формування та розвитку*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Міжнар. гуманітар. ун-т, Одеса. 22 с.
- Кобко-Одарій, В. С. (2020). Розвиток державної політики України в контексті правового менталітету: проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми*

держави і права: зб. наук. праць. Г. І. Чанишева (Голов. ред.). Одеса: Гельветика, вип. 88, 66–74.

Коваль, І. В. (2016). *Правове виховання студентів у навчально-виховному процесі педагогічного коледжу. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Умань. 20 с.*

Ковальський, В. С. (2011). *Охоронна функція права як соціальний правовий феномен. (Автореф. дис. д-ра юрид. наук). Ін-т законодавства Верховної Ради України, Київ. 36 с.*

Ковальчук, В. Б., & Панчук, І. О. (2016). *Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: монографія. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 209 с.*

Коломійцев, О. А. (2006). *Соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Київ. 20 с.*

Коломойцев, В. Е. (1997). *100 днів президента Ф. Д. Рузвельта. Київ: Молодь. 317 с.*

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (2020): зб. законодав. актів (станом на 24 лютого). Харків: Право. 108 с.

Концепція забезпечення і захисту прав дитини в Україні (2013). Шемшученко, Ю. С. (Ред.). Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 85 с.

Кондорсе, Ж. А. (1936). *Эскиз исторической картины прогресса человеческого раз ума. Москва: Государственное социально-экономическое изд-во. 265 с. (Пер. И. А. Шапиро).*

Конституція України (1996). *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE#w1_18*

- Корнієнко, П. С. (2020). *Конституційна правозахисна діяльність в Україні: теоретико-методологічний аспект*. (Автореф. дис. д-ра юрид. наук). Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ. 44 с.
- Корпач, Н. І. (2015). *Теорія і практика соціально-педагогічної діяльності дитячих та молодіжних організацій*. (2-ге вид., змін. й доп.). Луцьк: Вежа-Друк. 187 с.
- Костюк, Г. С. (1989). *Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности*. Л. Н. Проколиенко (Ред.). Київ: Рад. шк. 608 с.
- Кофман, Б. Я. (2020). *Людина, особистість і громадянин в сучасному конституційному праві*. (Автореф. дис. д-ра юрид. наук). Ін-т законодавства Верховної Ради України, Київ. 40 с.
- Кравченко, А. П. (2008). *Антропологічний принцип у філософії права*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, Харків. 20 с.
- Краснокутський, О. В. (2014). *Взаємозв'язок політичної та правової свідомості: проблема формування ідеології державотворення*: монографія. Запоріжжя: КСК-Альянс. 428 с.
- Кучер, Г. (2000). Вплив сучасної системи виховання на становлення життєтворчості молодого людини. *Психологія і суспільство*, 1 (1), 80–87.
- Кучук, А., & Пекарчук, А. (2019). Правосвідомість V. Відчуття справедливості. *Правовий часопис Донбасу*, 3 (68), 28–33.
- Лазаренко, О. (2009). Соціально-педагогічний аспект у профілактиці девіантної поведінки підлітків. *Рідна школа*, 5/6, 43–45.
- Лейбниц, Г. В. (1982). *Сочинения в четырех томах*. (Т. 1). Г. Г. Майоров, & Л. Л. Субботин (Ред.). (Пер. Я. М. Боровского и др.). Москва: МЫСЛЬ. 636 с.
- Лейбниц, Г. В. (1984). *ЙяФФСочинения в четырех томах*. (Т. 3). Г. Г. Майоров, & Л. Л. Субботин (Ред.). (Пер. Я. М. Боровского и др.). Москва: МЫСЛЬ. 734 с.
- Лессинг, Г. Э. (1980). *Избранное*. Москва: Худож. лит. 574 с. (Пер. с нем.).

- Лукаш, О. Л. (2011). *Формування правової культури студентів у трансформаційному суспільстві*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Київ: б. в. 17 с.
- Лурье, С. Я. (1970). *Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования*. Ленинград: Наука. 666 с.
- Луцький, А. І. (2013). *Правова ідеологія в українській державі і громадянському суспільстві*: монографія. Івано-Франківськ: Симфонія форте. 275 с.
- Макаренко, Л. О. (2019а). *Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження*: монографія. Київ: Парламентське видавництво. 576 с.
- Макаренко, Л. О. (2019б). *Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури*. (Дис. д-ра юрид. наук). Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ. 441 с.
- Макиавелли, Н. (1933). *Сочинения*. А. Дживелегов (Ред.) Москва: Academia. 508 с.
- Максимов, С. (2010). *Методологічні основи правового виховання*. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*, 6, 53–63.
- Матвєєва, Ю. І. (2019). *Принцип правової визначеності як складова верховенства права*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Київ. 21 с.
- Матвійчук, І. (2017). *Методологічні домінанти правової антропології*. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*, 861, 170–178.
- Митрофанов, І. І. (2019). *Окремі питання кримінально-правової педагогіки*. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*, 18, 114–123.
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* (1966). (Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Ратифіковано

Указом Президії Верховної Ради УРСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966). (Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради УРСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

Міхайліна, Т. В. (2018). *Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи*: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД. 310 с.

Монтескьє, Ш. Л. (2019). *О духе законов*. Москва: РИПОЛ класик. 690 с. (Пер. на рус. яз. А. Горнфельда).

Москаль, Р. (2021). Доктрина верховенства права: аналіз стану наукової розробки проблеми в Україні (2010-2020 роки). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*, 117, 100–111.

Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні (2006). *Книга заступника директора з виховної роботи*: довід.-метод. вид. С. В. Кириленко, & Н. І. Косарева (Упоряд.). Харків: Торсінг плюс. 197–224.

Нестеренко, О. М. (2018). Фактори, що визначають специфіку правового виховання в різних типах правових систем. *Держава та регіони. Сер. Право*, 1, 17–22.

Овчиннікова, А. П. (2016). *Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Одеса. 20 с.

Оллпорт, Г. В. (1998). *Личность в психологии*. (Пер. с англ. И. Ю. Авидона). Москва: КСП+; Санкт-Петербург: Ювента. 345 с.

Омельчук, О. М. (2013). *Поведінка людини: філософсько-правовий вимір*: (Автореф. дис. д-ра юрид. наук). МВС України, Львів. держ. ун-т внутр. справ, Львів. 37 с.

- Омецинська, В. Ю. (2019). *Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дитини*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). МВС України, Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: б. в. 19 с.
- Онщенко, Н. М. (2002). *Правова система: проблеми теорії*: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 352 с.
- Орлова, О. О. (2008). *Правове виховання і роль міліції у його здійсненні на сучасному етапі розвитку суспільства (теоретичні та прикладні аспекти)*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Київ. нац. ун-т внутр. справ, Київ. 20 с.
- Ортинська, Н. В. (2016). *Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження*: монографія. Львів: Сполом. 690 с.
- Павелків, В. Р. (2006). *Психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Київ. 20 с.
- Падалка, Р. О. (2017). *Верховенство права як основоположний принцип права* (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Ін-т законодавства Верхов. Ради України, Київ. 20 с.
- Пирожков, В. Ф. (2009). *Кримінальная психология*. Москва: «Ось-89». 704 с.
- Писарєв, В. Г. (2010). *Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Львів. держ. ун-т внутр. справ, Львів. 18 с.
- Платон (2020). *Законы*. (Пер. с древнегреч.). Москва: АСТ. 704 с.
- Погребняк, С. В. (2012). Зміст поняття «правовиховна робота майбутніх інженерів-педагогів». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 22 (6), 63–69. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22\(6\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22(6)).
- Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти)*. (2012). Ф. М. Рудич (Ред.).

- Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 397 с.
- Поліщук, О. (2013). Історіографічний аналіз проблеми правового виховання молодших підлітків загальноосвітніх навчальних закладів. *Педагогічний дискурс*, 15, 568–573.
- Помиткіна, Л. (2020). Відповідальність як основа правового виховання підлітків в умовах пандемії. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 2 (25), 32-37.
- Попадинець, М. І. (2020). *Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. акад. внутр. справ, Київ: б. и., 19 с.
- Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист*: матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 12 жовтня 2016 р. (2017). Ю. П. Дяченко (Упоряд.). Київ: Парламентське вид-во. 238 с.
- Правове виховання в сучасній Україні*: монографія (2013). В. Я. Тацій, А. П. Гетьман, & О. Г. Данильян (Ред.). (2-ге вид., переробл. і доп.). Харків: Право. 438 с.
- Правозахисна організація «Права людини»* (2021). URL: <https://www.prostir.ua/?organization=pravozahysna-orhanizatsiya-prava-lyudyny> – Назва з екрана.
- Промови, що змінили світ*. (2009). В. М. Верховень (Пер.); А. Ю. Хорошевський (Упоряд.). Харків: Фоліо. 347 с.
- Радзієвська, О. Г. (2019). *Проблеми захисту прав і безпеки дитини в інформаційній сфері*: монографія. В. Г. Пилипчук (Ред.). Київ: АртЕк. 233 с.
- Річний звіт за 2019 рік*. (дата звернення: 13.01.2021). URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/Zvit-pro-diiialnist-spilky.pdf> – Назва з екрана.

- Річний Звіт УГСПЛ за 2018 рік (2019)*. О. Павліченко (Ред.). Київ: Українська Гельсінська спілка з прав людини. 58 с.
- Рекомендация о воспитании в духе международного взаимопонимания, сотрудничества и мира, и воспитании в духе уважения прав человека и основных свобод (1974)*. (Принята 19 ноября 1974 г. Генеральной Конференцией ООН по вопросам образования, науки и культуры на ее XVIII сессии). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_863#Text.
- Садова, М. А. (2021). Ідентифікація обдарованості залежно від віку: підлітки, старшокласники, студенти. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*, 1, 12–17.
- Садова, Т. & Дем'яненко, А. (2017). Аналіз впливу медіа ресурсів на формування родинних цінностей в учнівської молоді. *Інформаційні технології в освіті та науці: зб. наук.праць*, 9, 240–243.
- Садова, Т. & Дем'яненко, А. (2017а). Сімейні цінності як складова сучасної вищої освіти України. *Молодь і ринок*, 6, 144–147.
- Сербин, Р. А. (2003). *Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Національна академія внутрішніх справ України, Київ. 15 с.
- Сидоренко, С. А., Ткачова, Т. М., & Карпушина, О. В. (2010). *Правова освіта та правове виховання: наук.-метод. пособ. для навч. закл. та викладачів правознав. дисциплін*. (2-е вид.). Луганськ: Видавець Резніков В. С. 375 с.
- Сковорода, Г. (2011). *Повна академічна збірка творів*. Л. Ушкалов (Ред.). Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій. 1400 с.
- Скуратівський, А. (2004). *Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз)*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Національна академія внутрішніх справ України, Київ. 16 с.

- Скуріхін, С. М. (2011). *Правова культура офіцерського складу Збройних Сил України*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Одеса. 21 с.
- Скуріхін, С. М. (2020). *Морфологія і динаміка правової культури*: навч. посіб. Одеса: Фенікс. 314 с.
- Словник української мови*. (дата звернення: 16.08.2020). URL: <http://sum.in.ua/s/pravo>. – Назва з екрана.
- Соболь, О. М. (2017). Підлітки. Ідентичність та життя в глобальному суспільстві. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 80(1). 107-110.
- Сорокін, І. І. (2016). *Формування соціальної компетентності підлітків із девіантною поведінкою у позаурочній діяльності загальноосвітнього навчального закладу*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», Старобільськ. 18 с.
- Соціально-правовий захист дітей в Україні*: монографія (2017). Б. І. Андрусишин (Ред.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 263 с.
- Спергел, Ирвинг. (2010). Мобильная работа с молодёжью: общественно-ориентированный способ решения проблемы банд молодёжи. *Мобильная работа с молодёжью во время глобальных изменений*. (Т. 10). (1-е изд.). Москва: Издатель Вальтер Шпехт. 122–130.
- Степаненко, І. І. (2017). *Правове виховання учнів старшої школи Великої Британії (друга половина ХХ століття)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, Харків. 20 с.
- Стефанік, В. Ю., Дмитрів, О. Я., Кава, С. Й., & Кудла, І. М. (2011). Морально-релігійне виховання студентської молоді в контексті Болонського процесу. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*, Т. 13, 3 (49), 283–286.

- Стешенко, В. М. (2019). *Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір*: навч. посіб. (2-ге вид., змін.). Харків: Право. 386 с.
- Сухомлинський, В. О. (1970). *Народження громадянина*. Київ: Рад. шк. 288 с.
- Сухомлинський, В. О. (1986). *Серце віддаю дітям*. Київ: Рад. шк. 139 с.
- Тітомир, О. С. (2015). *Правове виховання на сучасному етапі державотворення в Україні*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, Харків. 20 с.
- Тищук, Н. О. (2021). *Вчинення малолітніми та неповнолітніми особами правочинів в мережі Інтернет*. (Дис. д-ра філософ. у галузі «Право»). Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Одеса. 236 с.
- Ткачова, Н. О. (1998). *Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти*: монографія. Київ: Правда Ярославичів. 350 с.
- Ткачова, Н. О. (2002). *Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, Київ. 34 с.
- Троїцька, Т. С., Троїцька, О. М., & Поправко, О. В. (2019). Віртуальний символічний світ у смислотворчому інформаційному просторі Homo educandus. *Український журнал вивчення освіти та інформаційних технологій*, 7 (2), 20–27.
- Уварова, О, & Ясиновська, М. (2020). *Забезпечення прав жінок і дівчат, які зазнали внутрішнього переміщення: роль громадських організацій*. Харків: Харків. обл. фундація «Громадська альтернатива». 52 с.
- Указ Президента України: *Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року*. (2021). (Затверджено: 12 березня 2021 року № 94/2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text>.
- Указ Президента України: *Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року*. (2019). (Затверджено: 30 вересня 2019 року № 722/2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.

Українська Гельсінська спілка з прав людини. (13.01.2021). URL: <https://helsinki.org.ua/informatsiya/>. – Назва з екрана.

Українське законодавство та Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (порівняльно-правовий аналіз). (2010). Бандурка, О. М. & Левченко, К. Б. (Ред.). Київ: К.І.С. 195 с.

Ушакова, І. М. (2016). *Вікова психологія: курс лекцій*. Харків: НУЦЗУ. 123 с.

Философская энциклопедия: в 5 т. (1967). (Т. 4: «Наука логики» – Снгети). Ф. В. Константинов (Гл. ред.). Москва: Сов. Энциклопедия. 592 с.

Філософія правового виховання: навч. посіб. (2012). Гетьман, А. П. & Данильян, О. Г. (Ред.). Харків: Право. 248 с.

Філософія правового виховання: навч. посіб. (2014). (2-ге вид., допов.). Гетьман, А. П. & Данильян, О. Г. (Ред.). Харків: Право. 242 с.

Фіцула, М. М. (1997). *Правове виховання учнів: навч.-метод. посібник*. Київ: Ін-т змісту і методів навчання. 147 с.

Фома Аквинский. (2004). *Учение о душе*. (Пер. с лат. К. Бандуровского, & М. Гейде). Санкт-Петербург: Азбука-классика. 480 с.

Хайдеггер, М. (2018). *О существе человеческой свободы*. (Пер. с нем. А. П. Шурбелева). Санкт-Петербург: «Владимир Даль». 416 с.

Хайдеггер, М. (2019). *Гегелева «Феноменология Духа»*. (Пер. с нем. А. П. Шурбелева). Санкт-Петербург: «Владимир Даль». 288 с.

Хайдеггер, М. (2020). *К философии (О событии)*. (Пер. с нем. Э. Сагетдинова). Москва: Изд-во Института Гайдара. 640 с.

Хайек, Ф. (2018). *Конституция свободы*. (Пер. с англ.) Москва: Новое издательство. 528 с.

Харт, Г. Л. А. (2017). *Философия и язык права*. Москва: Канон+ РООИ «Реабилитация». 384 с.

Харт, Г. Л. А. (2020). *Право, свобода и мораль*. (Пер. с англ. С. Моисеева). Москва: Изд-во Института Гайдара. 136 с.

- Хоптяна, О. В. (2009). *Правове виховання учнів 5–6 класів у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ін-т проблем виховання АПН України, Київ. 20 с.
- Цимбалюк, М. М. (2009). *Онтологічні основи теорії правосвідомості*. (Автореф. дис. д-ра юрид. наук). Київ. нац. ун-т внутр. справ, Київ. 34 с.
- Чебикін, О. Я., & Булгакова, В. О. (2019). *Психологічні основи правової культури та умови її корегування*: монографія. Одеса: Лерадрук. 162 с.
- Черкас, М. Є. (2010). *Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, Харків. 18 с.
- Черкас, М. Є. (2014). *Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання*: монографія. Харків: Право. 153 с.
- Чорна, В. Г. (2011). *Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти України*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Національна академія внутрішніх справ України, Київ. 17 с.
- Чумак, В. В. (2015). *Вікова психологія*. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В. 192 с.
- Шевченко, Г. П. (2013). *Духовно-культурні цінності виховання Людини*: монографія. Луганськ: НОУЛІДЖ. 332 с.
- Шевченко, Г. П. (2015). Виховання – процес людинотворчості, культуротворчості, духотворчості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 3 (66), 288–299.
- Шевченко, Т. Г. (1984). Твори: в 5 т. (Т. 1: Поетичні твори (1837-1847)). Київ: Дніпро. 351 с.
- Шевчук, Л. В. (2019). *Динаміка змісту правової ідеології в українському конституційному законодавстві: історико-правове дослідження*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Приват. ВНЗ «Ун-т Короля Данила», Івано-Франківськ. 16 с.

- Шкільна І., Журба К. (2020). Особистісно орієнтований підхід до виховання смисложитєвих цінностей у дітей підліткового віку. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. (Випуск 2 (25), 56-61.
- Штангрет, М. Й. (2007). *Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України)*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Львів. держ. ун-т внутр. справ, Львів. 18 с.
- Эриксон, Э. (1996). *Идентичность: юность и кризис*. (Пер. с англ.). А. В. Толстых (Ред.). Москва: Прогресс. 344 с.
- Эриксон, Э. (2006). *Идентичность: юность и кризис*. (Пер. с англ.). А. В. Толстых (Ред.). (2-е изд.). Москва: Флинта: МПСИ: Прогресс. 352 с.
- Юридична енциклопедія: в 6 т.* (1998). Ю. С. Шемшученко (Гол. редкол.). Київ: Українська енциклопедія.
- Янковець, І. В. (2020). *Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні*. (Дис. д-ра філософ. у галузі «Право»). Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Одеса. 300 с.
- Alchourron, C. E., & Bulygin, E. (1984). Normative Knowledge and Truth. *Philosophical Analysis in Latin America*. Gracia, J. J. et al (Eds.). Dordrecht. P. 25–45.
- Basyouni, S., & Chahine, E. (2011). Fear of punishment and causes of feelings of guilt in samples of Egyptian and Saudi preschool children. (*2nd World Conference on Psychology, Counselling and Guidance-2011*). *Procedia Social and Behavioral Sciences*. T.30. P. 1022–1026. doi 10.1016/j.sbspro.2011.10.199.
- Costanzo, M. & Krauss, D. (2018). *Forensic and Legal Psychology*. New York: Worth Publishers. 680 p.
- Demianenko, A. (2021). Legal Education of Adolescents in Public Associations as a Potential Direction for the Development of Civil Society. *EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ*, Vol. 8, Issue 1, P. 155–162.

- Democracy under Lockdown.* (2021). Access mode: <https://freedomhouse.org/report/special-report/2020/democracy-under-lockdown>. – Назва з екрана.
- Educating Adolescents Around the Globe. Becoming Who You Are in a World Full of Expectations* (2020). Watzlawik, M., & Burkholder, A. (Eds.). Publisher: Springer International Publishing. 326 p., doi 10.1007/978-3-030-37900-1.
- Freire P. (2010). *Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy, and Civic Courage*. New York: Rowman & Littlefield Publishers. 176 p.
- Hilgendorf, E., & Joerden, J. (2017). *Handbuch Rechtsphilosophie*. Frankfurt: J. B. Metzler Verlag. 515 s.
- Jetten, J., Hornsey, M., & Adarves-Yorno, I. (2006). When group members admit to being conformist: The role of relative intragroup status in conformity self-reports. *Personality and Social Psychology Bulletin*. T. 32. V. 2. P. 162–173, doi 10.1177/0146167205279904.
- Levesque, Roger J. R. (2019). *Adolescents and Constitutional Law*. Publisher: Springer International Publishing. 418 p., doi 10.1007/978-3-030-26639-4.
- Reardon, B., Snauwaert, D., & Betty, A. (2015). *A Pioneer in Education for Peace and Human Rights*. New York Springe. 228 p.
- Shapiro, H. Svi. (2010). *Educating You the for a World beyond Violence: a Pedagogy for Peace*. New York: PALGRAVE MACMILLAN. 247 p.
- Social Justice Pedagogy Across the Curriculum: The Practice of Freedom.* (2010). Thandeka, K. Chapman, & Nikola Hobbel (Eds.). New York: Routledge. 344 p.
- Stevens, Kristopher I., & Mennen, Ferol E. (2018). Community Violence Exposure and Aggressive Behavior Problems Among Adolescents: Does Child Maltreatment Moderate the Longitudinal Associations? *Child Maltreatment Research, Policy, and Practice*. Sonya Negriff (Ed.). New York: Springer International Publishing. P. 49–71, doi 10.1007/978-3-030-04561-6.
- Teaching Resources «The European Convention on Human Rights - Rights and freedoms in practice».* (2013). Access mode:

<https://edoc.coe.int/en/educational-tools/5327-teaching-resources-the-european-convention-on-human-rights-rights-and-freedoms-in-practice.html>.

ZMINA. Діяльність організації. (13.01.2021). URL: <https://zmina.ua/activities>. –

Назва з екрана.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для підлітків

Дорогий друже! Просимо тебе відверто відповісти на запитання анкети. Якщо запропоновані варіанти тебе не влаштовують, то залиши свою відповідь у рядку нижче. Це анкетування є анонімним і проводиться для потреб наукового дослідження.

Місто, у якому ти живеш _____

Твій вік _____ Стать (жін.) ___ (чол.) ___ (інше) _____

1. Відомо, що кожна дитина у світі має права, визначені міжнародними та національними документами. Про які документи ти знаєш?

1.1. Конвенція про права дитини.

1.2. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії.

1.3. Конвенція про заборону та негайні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 Міжнародної організації праці.

1.4. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства.

1.5. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей.

1.6. Закон України «Про охорону дитинства».

1.7. Інші

2. Громадські об'єднання виступають з різними ініціативами. Обери з переліку (або напиши в спеціальному рядочку) не більше трьох ініціатив громадських об'єднань, які ти вважаєш найголовнішими для себе:

2.1. ефективна реалізація прав на спілкування родичів із дитиною;

- 2.2. сприяння дотриманню прав дитини;
 - 2.3. спостереження за порушеннями прав дитини;
 - 2.4. ліквідація дискримінації щодо дівчат в освіті;
 - 2.5. заходи щодо проблем зі здоров'ям;
 - 2.6. протидія насильству щодо дитини;
 - 2.7. участь дитини в соціальному, економічному та політичному житті;
 - 2.8. навчання прав людини;
 - 2.9. інше
-

3. Обери зі списку назви громадських об'єднань (або напиши, які відомі тобі), що можуть допомогти підліткам розв'язати питання, пов'язані з їхніми правами:

- 3.1. Громадська організація «MART».
 - 3.2. Всеукраїнська громадська організація «Жіночий консорціум України».
 - 3.3. Всеукраїнська фундація «Захист прав дітей».
 - 3.4. Партнерство «Кожній дитині».
 - 3.5. Всеукраїнська благодійна фундація «Право на захист».
 - 3.6. Інші
-

4. Чи приносить користь підліткам правова діяльність громадських об'єднань?

- 4.1. Так, безумовно.
- 4.2. Радше так.
- 4.3. Радше ні.
- 4.4. Абсолютно не приносить.
- 4.5. Складно сказати.

5. Як ти вважаєш, із якого віку підлітки можуть активно боротися за власні права та права інших людей? (обведи кружечком)

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

6. Які заходи для розв'язання правових проблем підлітків були б доцільними в твоєму місті? (Оберіть зі списку або напишіть власний варіант).

6.1. Просвітницькі програми з питань прав дітей і молоді (TV, Інтернет).

6.2. Розважальні заходи для популяризації прав дитини.

6.3. Спортивні заходи для популяризації здорового способу життя та відмови підлітків від протиправної поведінки.

6.4. Соціальні акції, що сприяють підвищенню рівня правової культури населення.

6.5. Інформування в соціальних мережах про успішні приклади захисту прав дитини.

6.6. Розроблення спеціальних програм з питань підвищення правової культури дітей і молоді.

6.7. Цікаві квести, присвячені питанням захисту прав людини.

6.8. Екскурсії до громадських об'єднань, які допомагають підліткам розв'язувати різні правові питання.

6.9. Інше.

7. Наскільки потрібно, на твою думку, започаткувати в громадських об'єднаннях для підлітків вказані нижче ініціативи? (познач цифрою кожний захід)

	Дуже важливо	Радше важливо	Радше не важливо	Взагалі не важливо	Складно відповісти
Розроблення цікавої програми правового виховання для всіх підлітків	1	2	3	4	5
Навчання прав тих дітей, які потерпають від насильства	1	2	3	4	5
Розроблення спеціальних вправ, тренінгів для підлітків – порушників	1	2	3	4	5

права					
Розроблення навчального курсу для вчителів, батьків з питань розвитку їхньої поваги до прав дитини та виконання батьківських обов'язків	1	2	3	4	5
Надання безкоштовних консультацій підліткам з питань їхнього правового захисту	1	2	3	4	5
Розроблення спеціального курсу з підвищення рівня правової компетентності підлітків – порушників права	1	2	3	4	5
Організація спеціального вільного простору, де дитина може відпочивати й розважатися без втручання дорослих	1	2	3	4	5
Створення спеціальної групи, яка стежитиме за дотриманням прав підлітків	1	2	3	4	5
Організація інформаційної компанії з питань підвищення правової вихованості підлітків	1	2	3	4	5

8. Які риси характерні для людини з високим рівнем правової вихованості? (оберіть не більше трьох найважливіших рис або напишіть свою думку).

8.1. Людина правильно розуміє зміст основних правових понять;

8.2. Людина знає основні положення Конституції України та інших найважливіших нормативно-правових актів нашої держави;

8.3. Людина неухильно дотримується вимог законів, інших нормативно-правових актів;

- 8.4. Людина негативно реагує на правопорушення;
 - 8.5. Людина поважає представників правоохоронних органів;
 - 8.6. Людина відстоює свої права, знає власні обов'язки щодо інших людей;
 - 8.7. Інше
-

ДЯКУЄМО ЗА ВІДПОВІДІ!

МЕТОДИКА

оцінювання правовиховної роботи з підлітками у громадському об'єднанні

I. Загальні положення

1. Методику розроблено з основною метою – покращити стан правового виховання підлітків у позаосвітніх соціальних спільнотах, зокрема ухвалення управлінських рішень щодо правового захисту і добробуту підлітків, усвідомлення ними принципу верховенства права.

2. Оцінювання проводиться в громадських об'єднаннях з урахуванням положення про захист інформації, у дусі взаєморозуміння для поліпшення якості життєдіяльності підлітків.

II. Рекомендації для проведення оцінювання

1. Оцінювання можуть здійснювати керівники громадських об'єднань, дитячих і молодіжних громадських організацій або їх засновники на підставі наданих відповідей на тестові запитання, керуючись положенням про те, що в підлітковому віці молодь починає усвідомлювати себе й перебуває в пошуку майбутньої професії та шлюбного партнера.

2. Для оцінювання пропонується заповнити таблицю з 13 запитань, на які слід обирати одну з відповідей, що відповідає дійсному стану проведення правовиховної роботи з підлітками, і позначити її в разі позитивної відповіді знаком «√» а в разі негативної – «-». Відповідь, що передбачає власний погляд та унікальний досвід правовиховної практики, позначається знаком «©».

3. Наприкінці таблиці кількість відповідей підсумовується за кожним значенням і на цій підставі ухвалюється рішення щодо покращення стану справ з правового виховання підлітків у громадському об'єднанні.

ПЕРЕЛІК

запитань для оцінювання стану правовиховної роботи з підлітками
в громадських об'єднаннях

Запитання	Відповіді			Прим.
	Так	Ні	Інше	
Чи виконуються в громадському об'єднанні вимоги Конституції України щодо дотримання основних прав людини?	√	–	©	
Чи дотримуються в громадському об'єднанні прав людини, задекларованих у ратифікованих Україною міжнародних документах?	√	–	©	
Чи виникають у громадському об'єднанні проблеми, пов'язані з порушенням прав людини, що зумовлюють вияви асоціальної поведінки підлітків? Якщо так, то як саме проводиться правовиховна робота?	√	–	©	
Чи є в громадському об'єднанні особа, відповідальна за забезпечення правовиховної роботи з підлітками?	√	–	©	
Чи входять до складу громадського об'єднання педагогічні працівники, які мають відповідну підготовку щодо проведення правовиховної роботи з підлітками?	√	–	©	
Чи націлені представники громадського об'єднання на виконання мети та принципів, закладених у Національній молодіжній стратегії до 2030 року?	√	–	©	
Чи дотримуються в громадському об'єднанні основних принципів, зазначених	√	–	©	

у Рекомендації про виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва й миру, і виховання в дусі поваги прав людини і основних свобод?				
Чи виконуються в громадському об'єднанні принципи, проголошені Декларацією та програмою виховання громадян у дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав і обов'язків?	√	—	©	
Чи має громадське об'єднання партнерські зв'язки з організаціями, які здійснюють освітню роботу у сфері захисту прав дитини?	√	—	©	
Чи проводяться з підлітками дозвіллеві заходи, спрямовані на захист прав і свобод, повагу до прав і свобод інших людей?	√	—	©	
Чи залучають представники громадського об'єднання підлітків до культурно-мистецьких заходів, метою яких є розуміння і повага прав усіх людей, культур, цінностей? Чи вживаються заходи, спрямовані на запобігання протиправній поведінці підлітків у громадському об'єднанні?	√	—	©	
Чи доступна інформація про проведення актуальних правових заходів, розміщена на офіційному веб-сайті громадського об'єднання, для підлітків?	√	—	©	
Разом відповідей				

РІШЕННЯ: _____

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові
результати дисертації***

1. Дем'яненко, А. (2017). Умови формування правової свідомості підлітків у процесі роботи громадського об'єднання. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 2 (19), 203–208.

2. Дем'яненко, А. (2019). Аналіз педагогічних умов формування правового виховання підлітків у процесі роботи громадських об'єднань. *Інноваційна педагогіка*, 15, 163–165.

3. Дем'яненко, А. (2020). Правове виховання підлітків як наукова проблема. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 2 (25), 147–152.

4. Demianenko, A. (2021). Legal Education of Adolescents in Public Associations as a Potential Direction for the Development of Civil Society. *EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ*, Vol. 8, Issue 1, P. 155–162.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

5. Дем'яненко, А. (2018). Правове виховання підлітків на сучасному етапі розвитку української держави. *Zbor artuklov naukowych. Konferensji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uszelni, jednostek naukowa-badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz bylej Jugoslawii*, 30 січня, Warszawa. 60–62.

6. Дем'яненко А. (2017). Шляхи формування правової свідомості у підлітків. *Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих учених до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені

Богдана Хмельницького (8 грудня 2017 р.).– Мелітополь: Видавництво МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2017, 92-94.

7. Дем'яненко, А. (2018). Участь відповідального батька в правовому вихованні підлітків. *Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 30 листопада – 1 грудня*. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 17–19.

8. Дем'яненко, А. (2018). Вплив віри на правовиховну роботу громадського об'єднання із підлітками. *Етика релігій і конфесійне ціннісне розмаїття: матеріали I Всеукраїнського форуму-презентації, 17-18 травня*, Мелітополь, 50–54.

9. Дем'яненко А. (2019). Проблема формування ціннісних орієнтацій молоді. «*Science, research, development. Pedagogy*»: Zbor artuklov naukowych. Konferensji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uszelni, jednostek naukowa-badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz bylej Jugoslawii (30.07.2019 – 31.07.2019), Valletta, Warszawa, Poland; 2019, 60-63.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Дем'яненко, А. (2017). Відповідальне батьківство як складова цінностей європейського простору. *Teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju wspolczesnej nauki: zbor artuklov naukowych*. Konferensji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej, 30-31 березня, Warszawa: Wydawca: Sp.z.o.o. «Diamond trading tour», 86–87.

11. Садова, Т. & Дем'яненко, А. (2017). Аналіз впливу медіа ресурсів на формування родинних цінностей в учнівської молоді. *Інформаційні технології в освіті та науці: зб. наук.праць*, 9, 240–243.

12. Садова, Т. & Дем'яненко, А. (2017). Сімейні цінності як складова сучасної вищої освіти України. *Молодь і ринок*, 6, 144–147.



ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«БАТЬКІВСЬКИЙ ЗАХИСТ»

Ідентифікаційний код: 38084244
Україна, 03065 місто Київ, вул. Академіка Каблукова, б.6
E-mail: batzahist@gmail.com, тел.: 050-050-28-55
www.podrostok.org.ua

№ 08 від 27.08.2021 р.

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертації Дем'яненка Анатолія Миколайовича на тему:

«Організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських об'єднаннях», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії (спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки)

У 2018-2021 рр. А. Дем'яненко проводив апробацію результатів наукового дослідження. Автором було проведено тренінгові вправи, анкетування, опитування для підвищення рівня правової вихованості підлітків, що відвідували у вільний від навчання час громадську організацію «Батьківський захист». А. Дем'яненко організував експериментальну роботу із підлітками з теми дослідження.

Проведення заходів сприяло поглибленню правових знань, розкрило наявність різноманітних проблем правового характеру, важливість згуртування сил організації для їх подолання. Рекомендації, надані автором та приклади виховної роботи обговорювалися на засіданнях громадської організації та отримали схвалення.

Керівник громадської організації
«Батьківський Захист»



О.В. Соляник

**Громадська організація
«Багатодітних родин»
«ДРЕВО»
Код ЄДРПОУ 39895733**

73000, м. Херсон, вул. 4 Західна . 29, тел.. 0956860801 drevoandrey@gmail.com

Вх.22/29
27.08.2021

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертації Дем'яненка Анатолія Миколайовича

на тему "ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРАВОВОГО
ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ", поданої на
здобуття наукового ступеня доктора філософії

(спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки)

У 2018-2021 рр. було апробовано результати дисертаційного дослідження А.М.Дем'яненка. Матеріали про стан правової вихованості підлітків привернули увагу представників громадської організації, зокрема ті методичні рекомендації, що стосуються розвитку правосвідомості, формування правових цінностей, знання про правову соціалізацію молоді, про відповідальність тощо. Запропоновані матеріали, що актуалізують правові проблеми, що існують у підлітків, підвищили інтерес представників організації до використання набутих знань у правовиховній роботі.

Представлена автором методика правового виховання підлітків обговорювалася та запроваджувалася у роботу громадської організації «Багатодітних родин» «ДРЕВО» та отримала схвалення.

Голова ГО «ДРЕВО»



А.К.Щербаков



**Благодійна організація
«Благодійний Фонд «АГАПЕ УКРАЇНА»**

ЄДРПОУ 40290601, Україна, Запорізька область,
72316, м. Мелітополь, вул. Амет-Хана Султана, буд. 52
П/р 26002055732131, банк ПАТ КБ «ПриватБанк» МФО 313399
ЄДРПОУ 14360570, Карта ПриватБанка 5169 3305 0900 5515
Тел: +38(068) 91-00-303, email: cfagapeukraine@gmail.com

№ 27 від 27.08.2021 р.

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертації Дем'яненка Анатолія Миколайовича на тему:
«Організаційно-педагогічні умови правового виховання підлітків у громадських
об'єднаннях», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
(спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки)

У 2018-2021 рр. відбувалася апробація отриманих результатів дисертаційного дослідження А. Дем'яненка. Автором було проведено експериментальну методичку для підлітків, проведено консультації із питань запобігання протиправної поведінки у підлітків. Дана методика виявилася цікавою та важливою для підлітків, дозволила відзначити позитивну динаміку у напрямі підвищення рівня правової вихованості.

Представлені матеріали для консультацій, бесід, занять обговорювалися на засіданнях Благодійної організації "БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД "АГАПЕ УКРАЇНА" та отримали схвалення.



в.о. Голови БО «БФ «АГАПЕ УКРАЇНА»  Леонов Денис Володимирович

Мариупольский Благотворительный Фонд



«Пилигрим»

№ 138 от 27.08.21

87548, Донецкая область,
г. Мариуполь,
пер. Трамвайный, 10а
Тел. (0629)56-60-94
e-mail: fund.pilgrim@gmail.com
Веб сайт: www.republicpilgrim.org

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертації Дем'яненка Анатолія Миколайовича

на тему «ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії (спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки)

Починаючи з 2018 р., Дем'яненко А.М. проводив заходи, що були присвячені питанням правової вихованості підлітків (фіксація рівня правової вихованості, ступеню активності підлітків, які проводять вільний час у спілкуванні із представниками громадських організацій за допомогою таких методів, як опитування, анкетування, оцінювання, спостереження тощо). У 2018 р. проводилися співбесіди із представниками громадської організації, які сприяли підвищенню їхньої готовності стосовно правового виховання підлітків. У 2019 р. було запроваджено методіку правового виховання підлітків, що забезпечила підвищення рівня правової вихованості. В цілому було зафіксовано позитивна динаміка у вихованні підлітків. Представлений автором досвід, методичні матеріали для практичної роботи із підлітками обговорювалися на засіданнях громадської організації МБФ «Пілігрим» та отримали схвалення.

Президент
МБФ «Пілігрим»



Г.В.Мохненко